

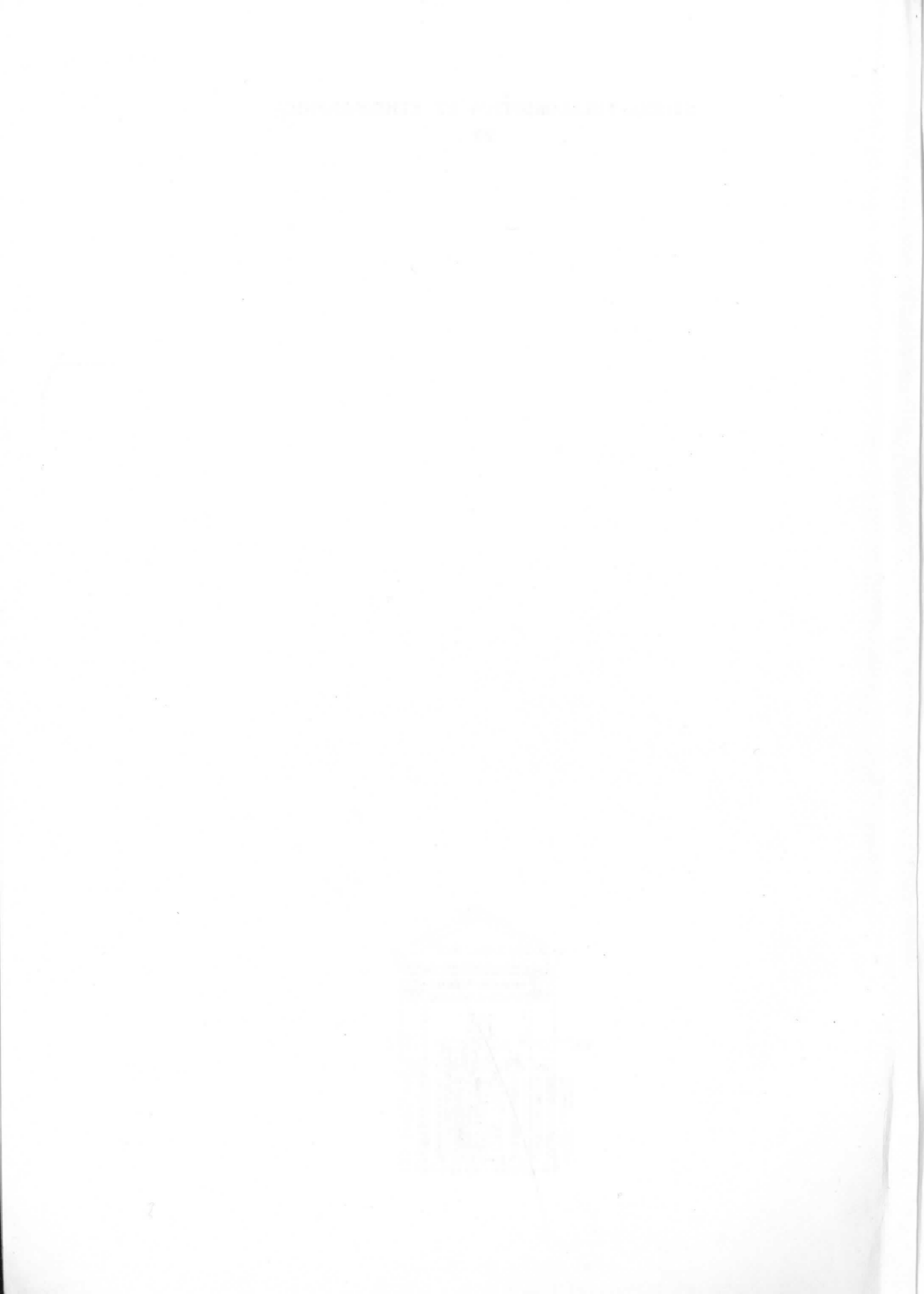
VERES LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG
17–19. SZÁZADI PARASZTÜVEGEI

DEBRECEN, 1991

VERES LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG
17-19. SZÁZADI PARASZTÜVEGEI

DEBRECEN, 1991

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
NÉPRAJZI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

SZERKESZTI:

UJVÁRY ZOLTÁN

ISSN 0138-9882

ISBN 963 471 735 7

Nyomta a Mozgáskorlátozottak PIREMON
Kisvállalatának nyomdaüzeme
Felelős vezető: dr. Gere Kálmán igazgató
Debrecen, 1991—271

BEVEZETÉS

Az üveget – ezt a hihetetlen változatosságot felmutató, fémeket, drágaköveket, porcelánt is kaméleonszerűen utánzó anyagot – az emberiség története során sokféle célra lehetett hasznosítani. Mint ablaküveg, védelmet nyújt a környezet káros hatásaival szemben, kapcsolatot teremt a lakás belseje és a külvilág között, s ily módon is sokrétűen befolyásolja a lakáskultúrát. Mint nagyítóüveg, óriási jelentőségű volt az anyag megismerésének folyamatában, a makro- és mikrovilág rejtelmeinek feltárásában, a tudományok fejlődésében. Az öblösüveg pedig az emberi kéz által előállított egyik legnemesebb mesterséges anyag manifesztálódása, és formájában, funkciójában pedig egy adott korszak kulturális fejlettségének egyfajta fokmérője, a használók anyagi és társadalmi helyzetének kifejezője..

A magyar történelmi fejlődés a 17. század végére, a 18. század elejére teremtette meg a tömegtermelésre berendezkedő üvegyipar kibontakozásának feltételeit. A 18. század végére, de még inkább a 19. századra a társadalom túlnyomó többségét kitevő parasztság számára is lehetővé vált az ablak- és öblösüvegek beszerzése, használata. Az üvegművészet kétirányú fejlődése révén élesen különvált egymástól a társadalom módosabb rétegei igényeit kielégítő *finom üveg* előállítására és a falvakban, mezővárosokban élő parasztság számára elérhető árú kedvelt, közhasználatnak örvendő öblösüvegek gyártása. Az erdők sűrűjében megbúvó, vízben, termőföldben szegény, emberi letelepedésre úgyszólván alkalmatlan területeken müködő *üveghutákban* a 17. század második felétől készültek paraszti használatra szánt öblösüvegek, amelyeket *vásári üvegeknek* és *parasztüvegeknek* egyaránt neveztek. E termékek gazdag formavilágát, díszítményeit alapvetően meghatározta az üveg anyagi sajátossága, s az üvegekészítés – mint ipari tevékenység – évezredek során kikísérletezett és elterjesztett technológiája. Ezért indokolt a parasztság tárgyi környezetében előforduló üvegeket az üvegyártás általános fejlődésébe ágyazottan is bemutatni. A parasztüvegek egy-egy korszakra jellemző formáinak és díszítményeinek kialakulásában, elterjedésében az előállítási technológiához hasonló jelentőségű volt a vásárlók, a használók ízlésvilága, szükséglete is. A magyar üvegművészetben a paraszti használatú üvegek nyújtják a legötletesebb, legváltozatosabb és az általános európai formakincstől leginkább függetlenült formákat. „Itt találják nemzeti sajátosságunk legtökéletesebb kifejező-

désüket”, mint *Borsos Béla*, a magyar üvegművészet kiváló szakértője is megállapította.¹

A magyar néprajztudomány szinte napjainkig nem tulajdonított különösebb jelentőséget a paraszti használatban levő üvegtárgyaknak. A *Magyarság Néprajza* a parasztság tárgyi környezetének bemutatásakor mindössze egyetlen üvegtárgyról, egy üvegből készült gyertyatartóról tesz említést. Az 1975-ben megjelent *Magyar népművészet* c. rendkívül értékes és reprezentatív anyagot felvonultató munkában is csak egy szenteltvíztartó képviseli a paraszti használatú üvegeket.² Először *Vajkai Aurél* hívta fel a figyelmet azokra az egyszerű technikával készült, de bámulatos szépségű üvegekre, amelyek a Bakony falvaiban, különösen Szentgál kisnemeseinek otthonában mindennapok voltak, s a táj legszebb paraszti használatú tárgyai közé tartoztak.³ Újabban néhány tanulmány tett kísérletet a parasztüvegek népi kultúránkban betöltött helyének, szerepének tisztázására.⁴

A paraszti használatban lévő üvegek vizsgálatára hosszú ideig sem a néprajz, sem az iparművészet nem vállalkozott. Az iparművészet a *finom üvegeket*, az *úri üvegeket* tartotta műfajába illőnek, mert ezek a tárgyak képviseltek az általános megítélés szerint „magas művészi értékeket”. E tárgyakon figyelhetők meg a történelmi stílusok változásai és az üvegművészetben a nagy technikai tudást igénylő díszítőeljárások alkalmazása. A népművészeti kutatás a század elején – amikor még szép számmal lehetett volna üvegtárgyakat gyűjteni – a sajátosan paraszti, autochton műfajokat kereste. A népművészet egészéről kialakított nézetek jelentettek gátat a parasztüvegek felfedezésében. A paraszti használatban levő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta nyilvánvalóan az is, hogy ezek az üvegek ugyanúgy lehetnek a nemesség és a polgárság mindennapi életéhez szorosan kötődő tárgyak, mint a parasztsághoz. Továbbá az is növelte a kétségeket, hogy az üvegtárgyak előállítására minden tekintetben komoly előkészületeket, nagyobb ipari berendezéseket igényelve több ember szervezett összeműködését feltételezte. Jogosan vetődhetett fel az a kérdés, hogy az üvegművesség természete lehetővé teszi-e azt, hogy népművészetté váljon?

A parasztüvegek formai szépségükkel és díszítményükkel először jó szemű műgyűjtők figyelmét keltették fel. Erdélyben *Szőcs Károly* és *Lázár Jenő* gyűjtött össze nagy mennyiségű üveget a paraszti és kisnemesi háztartásokból. Később kialakult a szebeni *Brukenthal Múzeum* és a kolozsvári *Történeti Múzeum* hatalmas üvegyűjteménye, amelyekben a régi erdélyi huták parasztüvegeit nagy számban fellelhetjük. A mai Magyarország területén az első

1. BORSOS Béla 1974. 55.

2. *Magyarság Néprajza* I. 372.; HOFER Tamás–FÉL Edit 1975.

3. VAJKAI Aurél 1959. 314–322.; VAJKAI Aurél 1944. 124–130.

4. TAKÁCS Béla 1966a 235–255.; VERES László 1988a 629–646.; VERES László 1988b 167–178.; VERES László 1983. 21–25.

jelentősebb kollekción *Déri György* alakította ki. Déri a század elején az ország különböző tájait járva összegyűjtötte a paraszti háztartások legszebb üvegeit. *Telkes Simon* 1895-ben megjelent *Üvegiparunk* c. monográfiája borítójának belső oldalán adott számot a debreceni múzeum névadója gyűjtésének eredményéről: „Ezen könyv a már régente nem létező magyar erdei üveghutákról ad tanúságot és a Déri György ezredes Néprajzi Múzeumba levő, körülbelül 125 darabból álló népies üvegyűjtemény tartozéka. Budapest 1941. október 15. Déri György ezredes.” A belső borító alsó részén eképpen ír a tárgyról:

„A 125 példány három csoportba osztható:

1. Körülbelül 45 darab Bakonyerdei csoport
2. Körülbelül 36 darab Magyar Északi dombvidéki úgy mint a régi Felvidéki csoport
3. Körülbelül 44 darab Nagymagyarország részeiről származó és kisebb mennyiségben a régi Monarchiában készült, de a magyar földön használatban volt csoport.”⁵

Az ország területén csak az 1950-es évektől indult szervezett tárggyűjtés a parasztüvegek emlékanyagának felkutatására. Először a Zempléni-hegységben *Balassa Iván* útmutatása alapján *Takács Béla* gyűjtötte össze a sárospataki múzeum számára a paraszti háztartások hutákban készült üvegeit. Az 1960-as években Takács Béla irányításával Parád környékén, *Megay Géza* vezetésével pedig a Bükk hegységben folyt gyűjtőmunka. Az 1970-es évektől egyes múzeumokban tovább végezték a paraszti használatú üvegtárgyak gyűjtését, és anyagi áldozatokat sem sajnálva a nagyobb magángyűjteményeket is beolvastották saját kollekciónjukba. Így alakult ki a sárospataki múzeum mellett a veszprémi, a miskolci, az egrői és a sárvári múzeum jelentős mennyiségű parasztüveget számláló gyűjteménye. A múzeumok elsősorban kiállításokkal kívánták felhívni a figyelmet az üvegek formai változatosságára, díszítményük sajátosságaira. 1979-ben az *Észak-Magyarország üveghutái*, majd 1988-ban a debreceni, miskolci és sárvári múzeumok több mint 1500 tárgyát felvonultató *Az üveg művészete* c. kiállítás bizonyította, hogy a parasztüvegek nem sorolhatók az iparművészeti alkotások közé, helyüket, szerepüket a népi kultúrában kell keresni és tisztázni.⁶

E feldolgozás az elmúlt évtizedekben összegyűjtött paraszti használatú, paraszti háztartásokból származó emlékanyagot kívánja bemutatni, elemezni a teljesség igényével. Közel másfél évtizedes gyűjtő- és kutatómunka eredményét adjuk közre. Amikor ez a feldolgozás kísérletet tesz arra, hogy számba

5. A könyv a debreceni Déri Múzeum Könyvtárában. Leltári száma: 7197.

6. VERES László 1979a; DABÓCZY Dénes–P. SZALAY Emőke–VERES László 1988.

vegye az utóbbi évtizedekben előkerült tárgyi emléanyagot, megismertessen az egykori, kis erdei üveghuták történetével, a parasztság körében kedvelt és elfogadott termékeivel, rendkívül nehéz feladatra vállalkozik. E feladat azért is súlyosnak ígérkezik, mert jelentősebb előtanulmányok nélkül kell bizonyítani a paraszti használatú üvegtárgyak népművészeti értékét és a népi kultúrába való tartozását.

I. A MAGYAR ÜVEGIPAR KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A 17. SZÁZADIG

1. Az üveg alapanyaga és tulajdonságai. Az üvegekészítés alapvető eljárásai

Azokban a termék-előállítási folyamatokban, ahol döntő módon az anyag sajátosságainak kifejeződése jut érvényre, a szépség, a stílus, a forma és a funkció az előállítási technika által döntő módon meghatározott. A törvényszerűségek megítélése az adott anyag – a mi esetünkben az üveg – megismerésén alapul.

Az üveg *kovasav és alkáliák* vegyülete. A kvarchomok (kovasav) magas hőfokon történő olvasztása ömlesztő vagy folyósító anyagok (alkáliák) hozzáadásával válik az üvegekészítés alapanyagává. Az üveg megszilárdulását egy harmadik lényeges alkotóelem, a mész biztosítja. Ez egyben növeli az üveg fizikai és kémiai ellenállóságát is, mint *stabilizátor* tölt be fontos szerepet. Az üveg vegyi összetételét tekintve egy rendkívüli módon komplikált, bonyolult *szilikát*, amelyben az alkotóelemek, az összetevő anyagok aránya variálható. Fő alkotóeleme a kovasav (70–75%) kvarc formájában. Az *alkálifémek* közül a *szulfát*, a *karbonát* és a *nitrát*. Ezeket az elemeket a *szóda* vagy a *hamuzsír* tartalmazza, mely anyagok az üveg története során meghatározó szerepet töltek be. Végül az üveg tartalmaz ólmot és cinket, karbonát vagy oxid formájában. E stabilizáló elemek mész hozzáadásával biztosítottak az üvegekészítés számára.⁷

Az ömlesztő, folyósító anyagokat és a stabilizátort – lévén mindkettő fém – együttesen az üveget alkotó fémeknek nevezzük. Az üveg olvashatósága a felhasznált fémoxidok és a kovasav arányától függ, ugyanis a fémoxidok mennyisége növekedésével az alapanyagok egyre magasabb hőfokon olvadnak össze. Ha az alapanyagokban 70–75%-ot képvisel a kvarchomok – ami ideális állapotnak tekinthető – akkor 1000 °C körüli hőmérsékletre van szükség az alapanyagok megolvastásához. *Gaius Plinius Secundus* monumentális munkájában, a 37 kötetes *Historia Naturalis*-ban ír az üveg felfedezéséről. Elmondása szerint valamikor időszámításunk előtt a vihar egy nátronnal megra-

7. Az üveg előállításáról, fizikai és kémiai tulajdonságairól gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre. A sokoldalú megközelítés és technológiai ismertetés a külföldi irodalomban bőven előfordul. L. SCHMIDT, Robert 1912. 1–6.; HONEY, William 1946. 5–8.; DRAHATOVA, Olga 1984. 9–11.

kott föníciai hajót vetett Szíria partjaira. A hajósok a rakomány nátrondarabjaiból és homokból készítettek tűzhelyet. Másnap, amikor a tűzhely maradványait szétkotorták, a homokban féldrágakövekre emlékeztető, csillogó, színes olvadékdarabokat pillantottak meg, vagyis a nátron és a homok összeolvadásából keletkezett üveget.⁸ A szóda és a homok kétségtelenül az üvegekészítés nélkülözhetetlen alapanyagai. Azonban az üvegyártáshoz szükséges magas hőmérsékletet a *Plinius* által leírt módon nem lehet biztosítani.

Az üveg felfedezésének pontos helye és ideje nem határozható meg. A legújabb nézetek szerint a *bronzkorban*, az 5–4. évezredekben ismerték meg az üveget, mint a kerámiakészítés melléktermékét. A porózus cserepű kerámiaedények viszonylag magas hőfokon égetett máza üveg volt, ami az edényeket vízhatlanná tette. Az is bizonyosra vehető, hogy az üvegekészítés felfedezése kapcsolatba hozható a fémfeldolgozással, a különféle ércek olvasztása és ötvözése terén elért eredményekkel. Az ércek olvasztása magas hőfokot igényelt. Magasabb hőfok elérésére volt szükség, mint az agyagedények és a máz égetése során. *Közel- és Közép-Keleten* az 5–4. évezredek technikai ismeretei lehetővé tették, hogy az ércek olvasztásakor véletlenül keletkezett üvegdarabkákat tudatosan is az üvegekészítés szolgálatába állítsák. Egyiptom, Szíria és Mezopotámia területén, az azonos fejlettségű társadalmakban az üveg felfedezése párhuzamosan következhetett be.⁹ A régészeti leleteket vizsgálva, eddigi ismereteinkkel szemben az üvegekészítésben nem Egyiptomé, hanem Szíriáé az elsőbbség. Szíriában kerültek elő olyan különböző színű, opak üvegyöngyök, melyek készítésének ideje az 5. évezredre datálható. Az első egyiptomi leletek – ezek szintén üvegyöngyök – csak a 4. évezred végéről származnak. Az első öblösüveg-törödékek az i. e. 12. századra datálható és Mezopotámia területén került elő. A mezopotámiai üvegyártás fejlettségét kiválóan bizonyítja egy i. e. 17. századból származó ékirásos tábla is, mely az üveg előállításának ismereteit tartalmazza.¹⁰

Az üvegekészítők több évezreden át csak apró, max. 10 cm magas üvegtárgyakat (gyöngyök, amulettek, illatszeres üvegcsék, tálak stb.) tudtak előállítani (*I. kép*). Az üveg gyártása *homokmag körüli formálással* történt. Az edények belső üregének megfelelő nagyságú és alakú magot formáltak tűzálló homokból. Ebbe hosszú fémpálcikát helyeztek, s a magot a pálcá segítségével képlékeny, izzó masszába mártották, vagy folyékony üvegen hengergették. Az üveg kihűlése után a homokmagot aprólékos munkával eltávolították a kész üvegtárgyból. Az ismertetett üvegekészítő eljárással lényegében megegyezik a *formába való olvasztással* történt üvegyártás. A forma az edény alakjának megfelelő köpenyből és egy agyagmagból állott. Közéjük porrá tört

8. Vö. BORSOS Béla 1974. 7.

9. DRAHATOVA, Olga 1984. 12.

10. GRÜNDIG, Robert 1977. 3.

üveget szórtak, majd a formát addig hevítették, amíg az üvegpórgó megolvadt. Kihűlés után a formát szétnyitották vagy széttörték.

Az üveg elterjedésének időszakát a hellenizmus kora volt. Az ókori világ üvegtüskésítésének központjából, *Alexandriából* sugárzott szét az üveg előállításának ismerete. Az ősi alapokon nyugvó üveges területeken kívül (Perzsia, Asszíria, a föníciai városok: Türosz, Szidon stb.) *Krétán*, *Lesboson* és *Rhodosz szigetén* az i. e. 4. században egyiptomi szakemberek rendezték be az első üveghutákat. A Római Birodalomban Augustus idején indult nagy fejlődésnek az üvegyártás. Az első üveghutát *Cumae* és *Libernum* között a *Volturnus folyó* torkolatánál egyiptomi mesterek alapították. Alexandriai mesterek irányították *Rómában* – a *Városban* – alapított üzemeket is. Augustus császár uralkodása alatt Hispániában és Galliában is meghonosodott az üvegyártás, majd Galliából *Trier* közvetítésével a Rajna vidékén is. I. sz. 2. század végére virágzó üvegyártásról volt híres *Colonia* (Köln), s az itt elért technikai eredmények az egész római üvegyártás számára iránymutatókká váltak.¹¹

Az üveg széles körű elterjedésével, új ipari központjainak kialakulásával párhuzamosan kísérletek történtek nagyobb méretű üvegedények készítésére. Az adott technikai fejlettség színvonalán, az ismert üvegtüskésítési eljárásokkal csak apróbb üvegtárgyak gyártására vállalkozhattak a mesterek. Nagyobb méretű edényeket ragasztással tudtak előállítani. Az üvegyártás menetének meggyorsításában és a nagyobb edények készítésében forradalmi újítást jelentett az *üvegfúvás* feltalálása. *Gaius Plinius* az üvegfúvás felfedezését szintén a föníciaiaknak tulajdonította. Volt olyan nézet is, mely szerint az üvegfúvás felfedezése az egyiptomiaknak köszönhető. Az i. e. 3. évezred közepén készült *Beni Haszán-i falképeken* nyílt tűz mellett hosszú csővel kuporgó alakok láthatók. Ezeket az alakokat üvegfúvóknak vélték. Ez azonban téves megállapítás – mint ezt a régészeti leletek is cáfolták –, ugyanis az egyiptomiak csak a homokmag körüli eljárást ismerték. A *Beni Haszán-i falképen* látható figurák feltehetően fémművesek voltak.¹² A legújabb kutatási eredmények szerint az üvegfúvást i. e. 1. század végén *Szidonban* fedezték fel. A legkorábbi fúvott üvegek *Toscanella*-ban feltárt etruszk sírokból származnak az i. e. 1. századból. Rómában i. sz. 20 körül jelentek meg az első fúvott üvegek, bár vannak olyan vélemények, amelyek szerint korábban, Augustus császár uralkodása idején.¹³

A 17–18. századig az üvegyártás két üvegfajtát állított elő. Ezek a felhasznált alkáliák alapján nyerték elnevezésüket: *káli-* és *nátronüveg*. Az ún. *ólomüveg* újabb eredetű, a 18. században találták fel Angliában, és az olvasz-

11. KISA, Anton 1908. 25–31.

12. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 16–17.

13. DRAHATOVA, Olga 1984. 13–14.

tökemencék fűtéséhez nélkülözhetetlen volt a kőszén.¹⁴ Az elmúlt évezredek folyamán a nátronüvegeket elsősorban a tengerparti országokban készítették. A nátronüveg előállításához szükséges szódát a tengerparti növények és tengeri algák kilúgozott hamujából nyerték. Minden *antik üveg* nátronüveg volt, hasonlóképpen a velencei üveg és a Németalföldön, Franciaországban, Spanyolországban velencei modorban készült üvegek is. A káliüveg a 11. századtól nyert tért, miután az Alpoktól északra a hamuzsirt kezdték olvasztóanyagként alkalmazni. A káliüveg alkáliáját lombos fák, elsősorban tölgy- és bükkfa hamujából készítették. Az ömlesztőanyagok felhasználásán túl az üveg eddigi történetében meghatározó szerepet betöltő káli- és nátronüveg közötti másik lényeges különbség az olvadt massa termékelőállítás során megfigyelhető tulajdonságában, viselkedésében figyelhető meg. A nátronüveg „puha”, meglehetősen lassan dermed, s így hosszú ideig változatosan formálható. A káliüveg dermedése gyorsabb, így természetesen szűkre szabottabb, behatároltabb az üveggkészítő lehetősége a tárgyformálásra. Az üvegyártást szolgáló folyékony üvegmassa alapvetően meghatározó szerepet töltött be az elmúlt évezredekben az üveg művészetében. A felolvasztott üvegmassa hőfoka döntő módon meghatározta a termékelőállítást. Az üveg minden más anyagtól különbözik abban, hogy hűlés közben folyékonyága csökken, nyújthatósága, szaknyelven szólva *viszkozitása* viszont növekszik. A nyújthatóság a műveletek közben bármikor előidézhető azzal, hogy újból és újból felfelemelegíthető az üveg anyaga. A mézhez hasonló, megolvadt üveg nyúlékony állapotban bámulatosan engedelmes anyag, s ez tekinthető a tárgyformálás alaplehetőségének. Az időszámításunk előtti évszázadig – amíg a homokmag körüli formálást alkalmazták – az alig olvadt, képlékeny, ragadós anyag sajátosságainak kifejeződését figyelhetjük meg a kisméretű tárgyakon. Ennek feloldására alkalmaztak olyan díszítő eljárásokat, mint az edényfalba hengerelt üvegszálak vagy az égetett zománcszínekből álló ornamentumok. Az üvegművészet a fűvás felfedezéséig nem tudott kellően élni a folyékony massa viszkozitásának hasznosításával. A fűvás felfedezése tette lehetővé, hogy az üveg saját nyelvén szólaljon meg, a massa többé nem béklyózta az alkotó fantáziát. Az újból és újból felfelemelegíthető üvegből a korábbi időkkel ellentétben lényegesen nagyobb tárgyak formálása vált lehetővé (2. kép). A nagyobb méret, a valószínűtlenül vékony üvegfal s a fantasztikusan változtatható forma az üvegfűvásban rejlő lehetőségek megnyilvánulása. A római üvegyipar elsősorban a fűvás felfedezésével és elterjesztésével hozott újat, napjainkig meghatározót az üvegművészetben, de legalább ilyen jelentőségű volt az is, hogy az új technikát a **színtelen**, áttetsző üvegmassa használatával párosította. A fűvás felfedezése előtt az üvegek „zavaros színűek” voltak, s ezt különféle díszítményekkel, színezé-

14. LAZARUS, Peter é. n. Georg Ravenscroft amatőr vegyész jött rá, hogyha az üveggészítésnél használt keverékhez ólomoxidot ad, akkor teljesen puha, könnyen alakítható üvegfajta nyerhető.

sekkel takarták el. Az üveg tökéletes színtelenítését i. sz. kezdetén Alexandriában oldották meg, de a római üvegművészet tette gyakorlattá és terjesztette el. A színtelenítés elválaszthatatlan volt a színezéstől, hiszen csak tökéletesen színtelenített üveget lehetett – és lehet – káprázatos színekben megjeleníteni. Az üveg tisztátalanságát, sötét, zöld, zöldeskék elszíneződését a kvarchomokban fellelhető vasoxid okozza. Salétrom, ólomoxid és más anyagok hozzáadásával sikerült először az üveget halványsárgává változtatni, majd a kiegészítő színek fizikai elvén alapuló eljárással tökéletesen színteleníteni. Az üveg mangán-hyperoxid hozzáadásával ibolyaszínűvé változik. Az ibolyaszín és a vasoxid okozta zöld egymás hatását kioldja, s így válhat az üveg teljesen színtelenné.¹⁵

A homokmag körüli formálás és a fúvás, mint alapvető üveggézési eljárások, technikák, az üveg sajátos anyagszerűségeit juttatják érvényre. Az egyik esetben – és minden más rokon technikánál – a rideg, tovább nem alakítható anyag sajátosságai fejeződnek ki a tárgyakon. A fúvás esetében a könnyen alakítható, képlékeny, hajlékony anyag tulajdonságai. A kétféle üveggézési eljárás által érvényesülő kifejezési módok, stílusok évezredünk üveggézési fejlődésében, a magyar üvegyártás történetében is egy-egy korszak gazdasági, társadalmi sajátosságaitól, közízlésétől meghatározottan jutottak érvényre.

2. Európa üveggézési a kora középkorban

Az üveggézés és az üvegművészet a különböző történelmi korokban kimondva vagy kimondatlanul is mindig az antik hagyományokból merített. A római üvegművészet a kémiai eljárásokon kívül valamennyi ma is használatos technikai, díszítő eljárást ismerté. Nincs olyan különleges forma vagy díszítő-eljárás, amelynek csíráit ne fedezhetnénk fel a római üvegművészetben.¹⁶ Az üveg történetét nyomon követve az a legizgalmasabb kérdés, miként sikerült a fúvás és a tökéletesen színtelenített üveg együttes alkalmazására épülő, magas színvonalú antik üveggézési ismereteket átörökíteni, újból feleleveníteni, s egy-egy ország helyi adottságainak megfelelően az üveggézésbe beilleszteni.

A Római Birodalom felbomlásának számtalan területén érezhető és kiteljesedő hatása az üveg történetében is megfigyelhető. A Kelet-Római Birodalom területén az antik hagyományokat elsősorban a bizánci mesterek éltették tovább. Egyiptomban, Szíriában és Perzsiában az ókori üveggézési tradíciókat

15. KISA, Anton 1908. 47–53.

16. Inkább még a római üvegművészet rejteget számunkra ismeretlen megoldásokat, technikai eljárásokat. Ilyen pl. a vas diatretumoknak nevezett díszedények előállításának titka. Magyarországon is került elő ilyen üveg. A Nemzeti Múzeumban található. Előkerülési helye alapján szekszárdi vas diatretumnak nevezik. Köln vidékéről származik a III. századból.

az iszlám vallás sokrétűen gazdagította, s e területeken az üvegekészítésben újabb felfedezések is hatottak.¹⁷ A római kori üvegyártási ismeretek, technológiai eljárások Európa területén elsősorban a frankok üvegyártásában éltek tovább. A *frank üveg* minősége – főként a színtelenítés eljárásainak megoldatlansága miatt – elmaradt a rómainál, az üvegyipar termelékenysége is jelentősen csökkent, s a 7–8. századra a római korban közhasználati tárgynak számító üveg luxusáruvá változott. Kontinensünk nagy részén – így Angliában és Németalföld területén – e korszak régészeti leletei között az ún. *viking üvegek* kivételével, ritkán fordul elő öblösüveg.¹⁸

A 7–8. században az üvegyártás megújulásának és az antik hagyományok felélesztésének, elterjesztésének központjává a *Charleroi* és *St. Gobain* közötti, erdőkben gazdag *La Thierache* területe vált, ahonnan Anglia, Németalföld, Észak-Németország és Skandinávia felé szállították az üvegeket. Az észak-galliai és a Rajna vidéki frank huták területéről áramoltak szét az üvegekészítők Európa különböző országaiba, és hozták létre az ún. *kolostori üveghutákat*. Hűen fejezi ki ezt a folyamatot az angliai *Monkwermonth* melletti Benedek-rendi kolostor 7. és 8. századokból származó krónikája, mely szerint Galliából és Németországból hívtak be üvegeseket, akik ablaküveget, lámpákat és edényeket készítettek a kolostor számára.¹⁹

A 9–12. században az európai üvegművesség – mint a művészetek általában – a kolostorokhoz kötődött. A kolostorok szomszédságában üveghuták létesültek, a templomok egyre növekedő igényeinek kielégítésére termelve teremtették meg a feudalizmus kori üvegyártás alapjait. Előtérbe került a színes ablaküveg készítése, s felvirágozott az üvegfestés művészete. Az ablaküvegek előállításával mellett nagy figyelmet szenteltek az öblösüveg készítésének is. A római kori ismeretek újbóli felelevenítése és elterjesztése a kolostorokban élő szerzeteseknek köszönhető, akik az antik forrásokon alapuló enciklopédiákat készítették. Az egyházi művészet, a liturgiai célokra szolgáló üvegyártás fejlesztését segítő munkák megalkotásakor különös előszeretettel Plinius már említett munkáját, a *Naturalis Historia*-t tekintették elsődleges forrásnak. A Plinius által leírt ismereteket *Sevillai Izidor* (560–636) és *Hrabanus Maurus* (784–836) idézték fel. A Sevillai Izidor által írt *Codex Luccensis*-ben és a *Maurus-féle Mappae Clavicula*-ban az antik üvegyipari ismeretek útja Szírián, Egyiptomon és Bizáncon keresztül követhető nyomon. *Heraklius* a *De coloribus et artibus Romanorum* című, 10. században készült művében az antik és keleti tradíciók ötvözetét adta. Ezt az Észak-Franciaországból származó mun-

17. Az iszlám vallás kedvezett az üveg elterjedésének. A vallási előírások, szokásokon alapuló puritán szemlélet az arany- és ezüstedényekkel szemben előnyben részesítette az üvegeket. A tiltott nemesfémek ragyogását a nagymértékben kifejldött színes zománcfestés és aranyozás pótolta.

18. A frank és viking üvegekre vonatkozóan l. RADEMACHER, Franz 1944. 16–18.

19. LAZARUS, Peter é. n. 32.

kát a 12–13. században egy harmadik kötettel egészítették ki, s ez tartalmazza a korszak Európájában ismert technológiákat. A legjobb, szinte egész Európában ismertté vált üvegtchnológiai munka *Theophilus Presbyter* háromrészes írása, a *Schedula diversarum artium*, amely a 11. század végén vagy a 12. század elején keletkezett. Második kötete a síküveg készítését, az üvegmassa színezését, az ablaküveg előállítását és festését mutatta be részletesen. Konkrétan tárgyalta a különböző formájú edények készítését, és bemutatta a Keleten divatos üvegdíszítő módszereket, így a metszést és az aranyozást.²⁰

Az újra felfedezett és a kolostorokban készült munkák révén terjesztett technológiai ismeretek a 12–13. századtól konkrét tárgyakkal is összekapcsolódhattak az üvegekészítők előtt. A 12–13. század az európai üvegművéség fokozatos kibontakozásának korszaka. A változások okait a 11. században kell keresnünk, amikor Európa a keresztes háborúk révén kitört izoláltságából, és mindenekelőtt kulturális, kézműipari vonatkozásban Közel-Keleten megújult. Kelet kultúrájával, technikai és tudományos ismereteivel (mindenekelőtt az orvostudomány és a matematika terén) példakép volt a középkori Európa előtt. Szíriában – ahol a keresztesek államot is alapítottak – az üvegművészet rendkívül magas színvonalon állott, s benne ötvöződtek a perzsa és egyiptomi hatások is. A szír üvegművészet sok tekintetben termékenyítőleg hatott az európai üveg fejlődésére. A 11–12. században nagy számban kerültek keleti üvegek Európába. A legismertebb edénytípusok a gazdagon metszett ún. *Hedvig-poharak* és a „Verries a la facon de Damas” néven ismertté vált zománcfestésű szíriai poharak voltak. A Hedvig-poharak Szilézia fejedelemszszonyáról, *Szakállas Henrik* (1174–1243) feleségéről kapták nevüket. Hedvig – akit halála után szentté avattak – Szilézia és Lengyelország patrónája volt. Szilézia területén 3 darab ún. Hedvig-poharat őriznek. Az ilyen típusú poharak Európa különböző országaiban felbukkantak. Ezt az edénytípust a kutatók 12. századnak tartják, azonban a készítési helyet tekintve megoszlanak a vélemények. Bizonyosra vehető, hogy az edénytípus eredeti formáját Közel-Keleten alkották meg, és ezt követően terjedt el Európában (3. kép). A pohár alaptípusa az újkorban is megfigyelhető a paraszti használatú üvegek között. A *Hedvig-poharakat* ereklyetartóként használták, s általában foglalatban voltak. Az ismert Hedvig-poharaknál a foglalatok a 13. században készültek, így bizonyosra vehető 12. századi eredetük. A Hedvig-poharak közül az egyiket magyarországi Szent Erzsébet tulajdonaként tartja számon a szakirodalom, s ezt az edényt Koburg várában őrizték.²¹ A „Verries a la facon de Damas” né-

20. Vö. DRAHATOVA, Olga 1984. 27–28.

21. Európában 13 Hedvig-pohár ismert. A kutatók a poharakat 12. századiaknak tartják. A készítés helyét illetően megoszlanak a vélemények. Vannak, akik egyiptomi, van aki bizánci produktumnak tartja ezeket. A poharak egy részénél bizonyítható, hogy keletről származtak. L. LAMM, Carl Johann 1929, 1930.; PHILIPPE, Joseph 1970. 134–136.

ven ismertté vált poharak is zsákmányként kerültek Európába Szíriából. E színes zománcfestéssel díszített poharaknak óriási jelentőségük volt Európa üvegiparára, a későbbi időszakokban meghonosodott pohártípusokra. A középkorban Európában kifejlődő és divatossá váló hosszú nyakú, gömb testű palackforma is bizonyíthatóan közel-keleti eredetű. E forma elterjedését és tartóssá válását bizonyítja az is, hogy a 18. században Európa-szerte használatban volt ez az edénytípus²² (4. kép).

Európában a 14. század kezdetén egy új formájú pohár jelent meg és indult hódító útjára. Az edény tárolórésze tál formájú volt, és testét olvasztott cseppdíszek tették hangsúlyossá. Az edény talpánál pedig csipett fonáldíszek figyelhetők meg (5. kép). Ez a pohártípus Nyugat- és Közép-Európában terjedt el. Kiindulópontja valószínűleg a bizánci fennhatóság alatt álló dél-görög *Korinthos* volt, ahol az üvegesek számtalan technológiai és díszítő eljárást vettek át Közél-Keletről, s ezeket továbbfejlesztve fontos szerepet tölthettek be Kelet és Nyugat között.²³

Más edénytípusok elterjesztésében a Földközi-tenger keleti partvidékével szoros kapcsolatot tartó Itáliának volt fontos szerepe. A 12–13. századra jelent meg Európa országaiban egy hosszú nyakú, karcsú szárú és sima kúp vagy harang formájú tárolórészsel ellátott kehely, amely Keletről itáliai közvetítéssel terjedt el²⁴ (6. kép). A 13–14. században Európa szinte valamennyi országában itáliai formák alapján készültek az *angster típusú palackok*. Különösen Németország területén váltak kedvelté ezek a szűk nyakú, cseppenkénti adagolásra alkalmas, egycsöves palackok, amelyek elnevezésüket a latin eredetű *anghestern*, *inghistera*, *angustarium*, németül *Angster* alapján kapták. Az *Angster*-ek németországi gyártásának első dokumentuma 1406-ból való, amikor az ebben az évben alapított *spessarti huta* gyártmányai között sorolták fel. Itáliai közvetítéssel terjedt el Európa-szerte a *kutrolf palack* típus is. Ezt az edényféleséget a rómaiak is készítették és *gutturium* néven említették. Az elnevezés a *guttus* = szűknyakú korsó szóból származik, vagyis ebből az edényből is cseppenként és kutyogva folyhatott át a bele töltött folyadék. A Római Birodalom felbomlása után a *kutrolfok* Szíriában is készítették, s onnan terjedt el. Itáliában ez az edénytípus nem tudott gyökeret verni. Annál inkább kedvelt volt Németországban, ahol *kutrolf*, *gutrolf* volt az elnevezése, és innen terjedt tovább Közép-Európába is²⁵ (7. kép).

Kontinensünk a középkorban nemcsak átvett és meghonosított antik tradíciójú üvegeket, hanem új üvegtípusokkal is gazdagította az üvegművészetet. Ezek közül kiemelésre méltóak a *körte formájú palackok*, a *duplakúpos* vagy közismertebb nevén *kettős-konikus edények*, a *káposztatorzsa üvegek* és

22. Vö. DRAHATOVA, Olga 1984. 28.

23. L. H. GYÜRKY Katalin é. n. 57.

24. DRAHATOVA, Olga 1984. 29.

25. L. RADEMACHER, Franz 1928–1929. 37. Vö. VERES László 1983. 21–25.

az ún. *rúdpocharak* (8. kép). Ezek az edénytípusok sem voltak lényegében új találmányok, a római üvegművesség ismerte és előszeretettel gyártotta őket. Csak előállításuk feledésbe merült, az idézett kolostori technológiai enciklopédiák révén elevenítődtek fel ezek a formák. Közel-Keleten nem gyártották őket, csak Európa egyes országaiban figyelhető meg a formák felújításán alapuló termékelőállítás. A *káposztatorzsa poharak* készítéséről a *korinthosi huta* vált ismertté. E hutában a 12. században nagy számban állítottak elő cseppdíszekkel ékesített poharakat. Ez az edényforma a dél-görög városból jutott el Dél-Itáliába, majd a 13. században Észak-Itáliába és Nyugat-Európába. Különösen a német területeken vált kedvelté ez a forma és díszítőeljárás, Szíriában csak a 14. századtól gyártottak ilyen üvegeket.²⁶ A *kettős konikus palackok* hosszú ideig német eredetűnek vélték, a *spessarti huta* sajátos termékének tartották. Az edénytípus elnevezését kettős tagoltságának köszönheti. Szűk szájnnyílását általában gyűrű veszi körül, vagy pedig a gyűrű kevéssel a szájperem alatt helyezkedik el. Az edény nyaka a szájnnyílástól lefelé fokozatosan tágul és bugyrot képez, amelyet egy gyűrű szűkít le ismét, s ez választóvonalaként jelenik meg az edényen. A gyűrűt, amely a palackbelső felé fordul, a fúvásnál, a forma alakításával együtt az anyag visszahajtásával képezték ki. A tőzrs enyhén hordó alakja keskenyebb, mint a nyak bugyra, ezt azzal szokták magyarázni, hogy a palack testét szalmafonat vette körül, amely az ital hőmérsékletét a kívánt hőfokon őrizte hosszú időn át. Az edénynek kúpos feneke van és széles talpgyűrűn áll. Általában a talp, a vállgyűrű és a szájperem az üvegedény erősebb részletei, az oldalfalak a fúvás révén elvékonyítottak. A régészeti leletek alapján az a következtetés szűrhető le, hogy ezt az edénytípust is a bizánci fennhatóságú *Korinthosban* „kísérletezték” ki, vagy „elevenítették” fel a 12. században. A régészeti leletek között a 13–14. századi balkáni darabok dominálnak, s ez kétségesse teszi a német eredetet.²⁷

A *körte formájú palackok*, a *kettős konikus edények*, a *káposztatorzsa üvegek* és a *rúdpocharak* megjelenése későbbi időpontra tehető, mint a közlekeleti edénytípusok divatossá válása. Ezek az üvegek díszítésükben alacsonyabb szintet képviseltek, mint a Közel-Keletről átvett edények. Gyártásuk, előállításuk a korábbi időszakról eltérő üvegyártási szervezeti keretek között történt. Nyugat- és Közép-Európában a 12–13. században vált függetlenné az üvegyártás, az üvegművészet a kolostori szervezettől. A *kolostori huták* mellett létrejöttek az *erdei huták* vagy gyakori helyváltoztatásuk miatt *vándorhutáknak* nevezett üzemek. Az első ilyen típusú üvegekészítő műhelyek Lotharingiában, Hessenben, Thüringiában és Morvaországban kezdték meg működé-

26. DAVIDSON, Georg Robert 1975. 135.

27. H. GYÜRKY Katalin 1971. 214. Hasonló típusú üvegeket mutat be RADEMACHER Franz 1928–1929. 31. Példaként Hans Holz 1480-ból származó fametszetét hozza fel, amelyen a palackot szalmába fonva használták.

süket. A kis erdei üveghutákban elsősorban ablaküvegeket készítettek, s lettük kisebb mennyiségben tisztítatlan alapanyagból öblösüvegeket, így orvosságos-illatszeres üvegeket, desztillációs edényeket, ampullákat, retortákat, tégelyeket és mécseseket. A 13–14. században létrejött erdei üveghuták működéséről csak a legritkábban tájékoztatnak a források, s így egy-egy ország üvegiparának kibontakozását sem tudjuk pontosan regisztrálni. A források általában csak későbbi időszakokra utalnak. Németalföld területén VI. *Károly* inventáriumában 1380-ból és 1421-ből tesz említést üvegesekről. Bizonyára jelentős volt itt az üvegyártás, mivel a források szerint 1485-ben már Angliába szállították a flamand üveget. Spanyolországban csak a 14. században esik szó először a forrásokban az üvegyártásról. Bizonyára már korábban is működtek a mórok által megszállt területeken üvegekészítő műhelyek. Angliában 1230-ban jegyezték fel először üvegekészítő nevét, bizonyos *Aurence Vitrenus*-ét, aki *I. Edward* fia megrendelésére gyártott tárgyakat. Még érdekesebb a helyzet, ha a francia- és németországi üvegekészítőkről szóló híradásokat tekintjük. Mindkét országban az üvegyártás kontinuitása a római kortól bizonyítható. Mégis, csak a 13. század végéről esik szó Franciaországban egy üveghutáról, amely Itália közelében, a *Durance folyó* partján működött. Németországban az „üveg Mekkája”, Köln csak 1160-ban tűnik fel a forrásokban mint üvegekészítő hely. *Augsburg* hutájának említése is csak 1363-ból származik. Cseh-Morvaországban a 14. századból származó oklevelek említik az üvegyártást. 1300 körül Prágától nyugatra, a *Beroun folyó partján* működött egy huta. Továbbá a *vimperki* (korábban: *Winterberg*) uradalomban, Észak-Morvaországban és *Tolstejn vára* (*Tollenstein*) mellett készítettek üveget.²⁸ A kései híradások okait kutatva csak egyetlen magyarázattal szolgálhatunk. A keleti és a 13–14. században egyre divatosabbá váló itáliai üvegekhez képest az erdei üveghuták termékei szerényebb esztétikai színvonalat képviseltek, olyan közhasználati öblösüvegeket gyártottak, amelyek főúri, királyi háztartásokban nem nyerhettek alkalmazást, így feljegyzésre sem voltak méltók. Pedig Európa üvegiparában, üvegművészetében a 13–14. századi kikísérletezett formák és eljárási módok nyújtottak alapot az üveg széles körű elterjedéséhez, „divatossá válásához”. Az erdei vagy vándorhuták termékei semmilyen tekintetben sem állhatták a versenyt Közel-Kelet vagy e térség termékeit közvetítő Itália üvegiparával. Csak ritkán váltak a krónikaírók számára megőrkítésre méltónak. Évszázadoknak kellett eltelni ahhoz, hogy az erdei huták termékei versenyképesek legyenek, s mindenekelőtt évezredünk első szakaszában divatos „a la facon de Venize” modorban termékeket készítsenek.

Amikor Európa különböző országaiban a helyi lehetőségekhez minden tekintetben alkalmazkodó üvegyártás megindult, a velencei kereskedelem, illetve üvegekészítés megkezdte hódító útját, s ennek eredményeként a velen-

28. Az adatokat vö. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 94–95., 100. és 102.

cei üveg kontinensünkön gazdasági és művészi téren egyaránt egyeduralgódóvá vált. A velencei üvegművesség kialakulása és évezredünk első felében kialakult meghatározó szerepe egy hosszú folyamat eredménye volt. Szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban volt a *Köztársaság* Kelet és Nyugat között betöltött szerepével, a rendkívül fejlett kereskedelemmel és a városállam gazdasági, kulturális helyzetével. 452 után *Aquileia* lakói Attila hunjai és később a longobárdok elől *Rivo (Rialto)* szigetére menekültek. Az üvegyártást a Lagunák északi részén elhelyezkedő *Torcello szigetén* a 6. század végén vagy a 7. század elején *Benedek-rendi szerzetesek* honosították meg. Tehát az üveggéztés alapjait itt is, mint Európa-szerte, kolostori üvegyártás teremtette meg. Ez a feltehetően antik hagyományokat is gazdagon alkalmazó „*officina*” a 8. század végéig működött. *Torcello* ebben az időszakban jelentőségét tekintve felülmúlta *Rialtot*. A 7. század végén itt volt a *Commune Venetarum*, vagyis a *Velencei Köztársaság* választott vezetőjének, a *doge*-nek a székhelye. Miután 751-ben a longobárdok megsemmisítették a ravennai exarchátust, a görög és szíriai kereskedőhajók itt rakodták ki áruikat, melyet aztán a Pó síkságán keresztül szállítottak Itália más részeibe. A régészeti feltárások szerint a *torcelloi kolostori huta* az alexandriai üvegművesség folytatója volt. A késői római üvegyipar hagyományai őrződtek meg az itt készült termékeken, akárcsak *Ravenna*, *Inviunime (Friaul)* és a Lombardia északi részén található *Castelseprio* üzemeiben készült produktumokban.²⁹ Velence hajlékony politikájának köszönhetően a 11–13. században tovább növekedett a Lagunák szigeteinek gazdasági jelentősége. *Domenico Selva* (1071–1084) és *Vitale Falier* (1084–1090) *dogek* komoly segítséget nyújtottak a bizánciaknak a normannok elleni háborúban. Ennek köszönhetően *Alexius I. Komneos* aranybullája szabad kereskedelmet és vámmentességet biztosított a városállam polgárainak Bizánc területén. Velencei kikötő és kolónia létesült *Bizáncban*, *Dyrrachium (Durazzo)*, majd *Tyrosban*, *Jaffában*, *Askalonban* és *Antiochiában*. A negyedik keresztés háborúban a városállam *doge*-je, *Enrico Dandolo* a lovagok támogatása ellenében gazdasági befolyást szerzett Szíriában, a keresztések Velence hatékony támogatásával a kereskedelmi konkurenst, Bizáncot is meghódították, bevették. Ez Velence uralmát jelentette Krétán, a Ion-szigeteken és a Márvány-tenger partján. Lényegében a keleti gazdag antik hagyományokkal rendelkező üvegyártó központok Velence uralma alá kerültek. A hódítások és az élénk kereskedelem révén rengeteg kincs és áru került Velencébe. A *Köztársaság* az „anyagok tárháza” lett. Az áruk között nagy mennyiséget képviselt az üveg, melyet Nyugat-Európába továbbítottak jó áron, és az üveg iránti keresletet tapasztalva a velenceiek az üvegyártás fejlesztésébe kezdtek. A velenceiek Bizánc meghódítása után sok üvegest kényszerítettek áttelepülésre. Miután a 13. század végén a keresztések uralma megtört Szíriában, az üvegesek – akik eddig a velenceieknek dolgoztak – Velencébe menekülve magukkal vitték az

29. HETTES, Karel 1960. 8–10.

üveggyártás Keleten féltve őrzött titkait, s az üvegekészítés felvirágzását biztosították Velencében.³⁰

Velencében a kereskedelem és az üveggyártás szinte a kezdetektől fogva államilag szervezett és irányított tevékenység volt. 1271-ben lépett érvénybe az ún. *Capitolare*, az *üveghuták szabályzata*, melyet 1441-ben a *Mariegola* bővített ki. A 13. században a *tesserae*, a mozaiküveg volt a velencei üvegipar fő terméke, de már ekkor számottevő volt a boros- és olajosüvegek, poharak, üvegsúlyok, gyöngyök és ablaküvegek gyártása is. Miután az üvegekészítő műhelyek száma rohamosan növekedett, a fokozódó tűzveszély miatt 1291-ben a műhelyeket Muránó szigetére telepítették át. A velencei üvegipar a 13. század végére jutott magas szintre a római üvegművészet virágzását eredményező szintelen üveg előállításában, azonban a formai fejlődés csak a 16. századra érvényesült. A tökéletesen szintelenített üvegből hosszú időn keresztül csak a gótikára jellemző, fémből készült edények reprodukálása figyelhető meg. A tárgyakon a keleti impulzusok állandó érvényesülése, az arany tompa ragyogásának kissé merev, bizánci pompája jut kifejezésre. A könnyedség, a fúvott stílus maradéktalan győzelme, a nehézkesség, a súly, az esetlen merevség levetkezése a 16. századi tárgyakon érzékelhetők teljes tökéletességükben.³¹ A 13. századtól a velencei zománcfestésű üvegek közel-keleti formájú edényeken a kontinens szinte valamennyi országába eljutottak. A zománcfestés uralomra jutása *Angelio Bakovier* (1424–1460) nevéhez fűződik. Az üveg színei szabály szerint sötétkék, világoszöld, viola vagy aransárga voltak. E színekből emelkedett ki szinte világítva a színes zománcfestés. A velencei üveggyártást az előbbi két fő jellemző vonás mellett még számtalan egyéb díszítőeljárás is divatossá, követésre méltóvá tette Európában. A 15. század második felétől a velencei üvegesek újra felelevenítették az antik hagyományokat, amikor termékeiken a féldrágakövek, a jáspis, az achát utánérzését figyelhetjük meg. Felelevenítették a *millefiori* (*ezervirág*) technikát, amely a vékony falú, fúvott üvegek szabadon formált üvegszálakból képzett díszítményeiben pompázott (*9. kép*). A 16. század elejétől Velencében divatossá vált a tejüvegekészítés. A mesterek a kínai porcelánt utánozták ezzel. S végül – a velencei üvegekészítésre jellemző produktumok közül – kiemelésre méltóak a 16. században készült *szárnyas poharak*. Ezek az üvegeken az üveg, a technika feletti tökéletes uralom és egyben a Velencei Köztársaság gazdagságának kifejezése jut érvényre.³²

Velence féltve őrizte az üvegekészítés titkát. Törvények tiltották a mesterek elvándorlását, az üvegcserepek, a gyártáshoz szükséges anyagok kivitelét. A Köztársaság rabjainak tekintették az üvegeseket. A szigorú törvények szerint az idegenbe távozott üvegesek otthon maradt családtagjaira börtön, a sző-

30. WESENBERG, Angelika 1981. 5–6.

31. MARIACHER, Giovanni 1962. 14–15.

32. DRAHATOVA, Olga 1984. 34–35.

kött mesterekre pedig halál várt. A kútfők többször beszélnek velencei eredetű üvegyártók orgyilkosok általi lemészárlásáról, gyakran távoli országokban. A szigorú törvények, tiltó rendelkezések ellenére egymás után keletkeztek a dezertőr velencei üvegművesek által alapított üvegcsűrők. Először Itália területén (Treviso, Vicenza, Padua, Mantua, Ferrara, Ravenna, Bologna), majd Európa különböző országaiban.

Az egyes európai országok uralkodói világosan látták, hogy milyen hasznot jelent Velence számára az üvegekészítés. A saját országukban létező üvegyipar felvirágoztatását, új üvegyipari központok létrehozását velencei példák alapján képzelték el. Ezért támogatták, szorgalmazták a velencei mesterek betelepülését. Ha ez nem járt sikerrel, akkor más itáliai városokból hívtak be üvegeseket. A 15–16. századra sok európai országban már velencei modorú üvegyártás folyt. A források nem tesznek minden esetben különbséget a Velencéből vagy más itáliai városokból bevándorolt üvegesek között. Feltehető, hogy ha a források velenceiekről beszélnek, az esetek többségében más itáliai városokból, különösen *Altaréből* származó mesterek voltak egy-egy ország velencei modorú üvegyiparának meghonosítói. Altare kis település volt Genua közelében a Montferrat hercegség határán. Normandiai eredetű lakói már a 12. század óta élénk vetélkedésben állottak a velencei üvegyártókkal. Amíg a muránói üvegesek kivándorlását szigorú törvények akadályozták, addig Altarében egyenesen szokás volt, hogy a fiatal üvegeslegények a külföldet járják. Ezek az ún. „altaristák” különösen Franciaországban és Németalföldön dolgoztak gyakran muránói szökevényekkel együtt.³³

Az üvegyártás történetét vizsgálva minden időszakban egy sajátos kétarcúság tapasztalható. Mindig létezett egy magas szintű, művészi termékelőállítás és mellette, szinte párhuzamosan egy közhasználati, „csekélyebb” művészi igényeket felmutató üvegekészítés. A középkorban ez a kétarcúság az erdei huták és a velencei modorú üvegyártásra berendezkedő *officinák* tevékenységében figyelhető meg. A kolostorokban készült technológiai enciklopédiák szolgáltatta ismeretek és a kolostori hutákban ébren tartott antik üvegekészítési hagyományok, tapasztalatok Európa különböző országaiban kis erdei üveghuták létrejöttéhez vezettek. Az itt folyó termékelőállítás, közhasználati üvegekészítés szolgálta elsősorban az üveg „széles körű” elterjedését. Ezek az üzemek a különböző művészi áramlatok harcában, divatos eljárások, formák, technikák alkalmazása közepette az egyes országok üvegyártásában az állandóságot, a folytonosságot biztosították. Szerepük hol elhalványult, hol pedig megerősödött. Ez a háttérbe szorulás figyelhető meg a 13–16. században, amikor az antik üveg művészeti örökségét, előállítását és díszítőtechnikáját kisajátító velencei üvegyipar tökéletesen formált és változatosan díszített üvegeivel meghódította Európát. Az egyes országokban követendőnek állította a velencei modorú üvegekészítést.

33. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 93–94.

3. A magyarság megismerkedése az üveggel

A magyar nyelvben az *üveg* szó iráni-alán eredetű.³⁴ A nyelvészek megállapításából is arra következtethetünk, hogy őseink a 6–7. században a Kubánvidéki onogor hazában ismerkedhettek meg az üveggel. A 6–7. században az akkori üveggészítés központja Bizánc volt. Ugyanebben az időszakban rendkívül fejlett volt a szaszanidák uralta Perzsia üvegipara is. Bizonyíték erre az ún. *Khosroe-tál*, Khosroe (590–628) hegyikristályból csiszolt medalionjával. A szaszanida és bizánci emlékek nem mindig választhatók el egymástól teljes bizonyossággal. Az üvegek formái és díszítményei sok esetben rendkívüli hasonlóságot mutatnak. A bizánci és a perzsa üvegek Keleten és Nyugaton egyaránt sok helyen megtalálhatók. Az egyik ilyen eldönthetetlen eredetű üvegtárgyfoglalaton – mely a velencei Szent Márk templom kincstárában található – a következő felirat olvasható: „Szent Panthaleon segítsd meg szolgádat Zachariást, az ibériai érseket. Amen.”³⁵ Ibéria, más néven Georgia az onogor őshaza szomszédságában levő állam volt, amely a Kaukázus déli lejtőin helyezkedett el, s hosszú ideig bizánci fennhatóság alatt állott. A szaszanida-perzsa és bizánci üvegek a magyarság szállásföldjétől még keletebbre is eljutottak. A régészeti leletek bizonyítják, hogy a magyarság onogor-földi tartózkodása idején a környező területeken szaszanida-perzsa, bizánci, sőt egyiptomi üvegek is előfordultak, a kereskedelem révén jutottak el ide. 4–5. századi perzsa, bizánci edénytöredékeket tártak fel *Kelet-Turkesztánban* és *Narában* is.³⁶ Joggal feltételezhető tehát, hogy kereskedelmi összeköttetések révén a magyarság előkelőbb tagjai megszerezhették, használhatták az üvegtárgyakat.

A honfoglaló magyarok nagy előszeretettel ékszerként használták az üvegből készült gyöngyöket. A letelepedést követően is gyakran előfordulnak ezek a tárgyak a sírok leletei között. Az erdélyi dobokai ásatások során 11–12. századból származó rétegekből egy sodrott, vastag ezüstszálat utánzó, szintelen üvegből készült gyűrű került elő. Az egykori kolozsmonostori konvent területén folytatott ásatások az egyik sírból sárgásfehér üveg olvadékából készült gyöngyöket hoztak felszínre, s a gyöngyökben vékony aranyfólia-lemezek helyezkedtek el. Ezek is a 11–12. századból származtak. Úgy tűnik, hogy a 11–12. századi üvegyöngyök a velencei kereskedelem révén kerültek hazánkba, hiszen e korban a velencei üvegipar nagy mennyiségű üvegyöngyöt állított elő és szállított Európa különböző országaiba.³⁷

A honfoglalást követően, különösen a 12. században Bizánc politikai, művészeti befolyása nagyon erős volt Magyarországon, s ez jelentős kereske-

34. BÁRCZY Géza 1941. 328.

35. BORSOS Béla 1974. 28. Az adatot L. még: SCHMIDT, Robert 1912. 38.

36. L. SCHMIDT, Robert 1912. 38, 40. Az általa közölt adatokat veszi át Borsos Béla is üvegművészeti munkájában. Vö. BORSOS Béla 1974. 28.

37. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 24.

delemmel is párosult. A bizánci üvegművészet még ebben a korban is vezető szerepet töltött be a világ üvegművészetében. A politikai, kulturális és nem utolsósorban gazdasági befolyás feltétlenül jelentős volt az üvegtárgyak megismertetésében, elterjesztésében is. Bizánci hatásra ismerhette meg a magyarság ebben az időszakban az üvegből készült mécses. Ez a világítóeszköz tulajdonképpen alacsony, perem nélküli csésze formájú volt, alul függőleges, hengeres tartályrésszel. Alkalmas volt arra, hogy kézben tartsák, vagy foglalatban függőlámpaként használják³⁸ (10. kép). Bizánci hatásra terjedtek el Magyarországon az ún. „golyvás” palackok. Ez az edény elnevezését a nyakán látható cseppfogó dudortól nyerte. A bizánci fennhatóság alatt működő *korinthusi hutában* készültek hasonló darabok, mint amelyek Magyarországon előkerültek. Ez az edénytípus Nyugat-Európában Velence kivételével nem fordul elő. Kizárólag a 12–13. században bukkannak fel ezek a tárgyak, később már nem³⁹ (11. kép).

A magyarság üveggel való megismerkedésében nagy hatású volt a kereszténység felvétele után a templomok építése és a különböző szerzetesrendek betelepítése. István, miután 10 egyházmegyére osztotta az országot, az egyházmegyék székhelyein székesegyházakat építtetett. A székesegyházak a kor közép-európai építészetiében használatos rendszernek megfelelően épültek. Az István-kori alapítású székesegyházak elpusztultak, leírásuk nem maradt fenn. Azonban feltételezhető, hogy ezek az épületek üvegezettek voltak, és a festett üveglalakok használata sem volt ismeretlen. Elképzelhetetlennek tűnik, hogy a székesfehérvári székesegyházat építő görög mesterek nem használtak volna üveget az építkezés során, hiszen ebben az időszakban már egyszerűbb épületek ablakain is volt üveg. Így a budai vár Domonkos-rendi kolostorának ablakai a 13. században üvegezettek voltak, mint ezt a régészeti feltárások is bizonyították.⁴⁰

A templomok festett és festetlen ablaküvegeit minden bizonnyal a Magyarországra betelepített szerzetesrendeknek köszönhetjük. A magyarországi szerzetesrendek tagjai francia, német és itáliai kolostorokból jöttek. Magas kultúrát, fejlett technológiai ismereteket hoztak magukkal, köztük az ablak-

38. A budai vár rendkívül gazdag üvegleleteit H. GYÜRKY Katalin rendezte és katalogizálta. A mécses elterjedésének északi területe Buda volt. A 6. századig vezethető vissza ez az edényforma. Ilyen típusú mécses Samarrában (Irak) Keresztelő Szent János kolostorának templomában található. Velence elővárosában, Torcellóban is előkerültek ilyen típusok. Vö. H. GYÜRKY Katalin é. n. 30.

39. Vö. H. GYÜRKY Katalin é. n. 34.

40. Az ablaküvegek egy 13. századi leletanyagot tartalmazó szemétködörből kerültek elő a budai domonkos kolostor egyik épülete alatt. A domonkosok megtelepedése előtt templom vagy kápolna állott ezen a helyen, amely egy hatalmas tűzvészben pusztult el. Az ablaküveg-töredékek egy 1250 előtti épület tartozékai voltak. L. H. GYÜRKY Katalin é. n. 9.

üveg készítésének, festésének ismeretét is. Az ablaküvegek festése a dél-németországi *Tegernsee kolostorból* indult hódító útjára, miután az antik ismereteket felidéztek. Az üvegfestészet másik központja *Hildesheim* volt.⁴¹ Tengernsee-ből 1000 körül terjedt el a festett ablaküvegek készítése. Az üvegfestésnek többféle módját alkalmazták. A legegyszerűbb az volt, amikor a tervezett rajz nyomán az izzó vassal kivágott színes üvegdarabokat ónfoglalattal mozaikszerűen összeillesztették úgy, hogy a rajz kontúrjait az ólom adta. Egy másik eljárás szerint a rajzot és a színezést az üvegre festették, s ezt az üvegbe beleégették. Gyakorlatban volt a különböző színű üvegek egymásra forrasztása is, és az üvegekbe mintákat köszörültek, majd a keletkezett felületeket festékkel töltötték ki. A festék újabb égetés után az üveggel összeforrott. Ezeket az eljárásokat *Teophilus Schedula*-jában örökítette meg, s lényegében ez a munka is segített a feledésbe merült antik ismeretek elterjesztésében. A 14. században – főként hildesheimi hatásra – a harmadik üvegfestési technika, a többretegű ablaküveg alkalmazása vált divatossá Európában. A szerzetesrendek államok fölötti rendszert alakítottak ki. Új kolostorok alapításában, építésében segítettek egymást, a művészetekben egymást képezték. Így természetes, hogy a szerzetesek Magyarországon is ismerték, alkalmazták azokat az ismereteket, amelyeket rendtársaik más kolostorokban gyakoroltak. Számunkra inkább az lehet a fő kérdés, hogy honnan szerezték be az ablakozáshoz, a festéshez szükséges üvegeket. Nem tartható kizártnak az, hogy Magyarországon Európa más országaihoz hasonlóan léteztek, vagy létezett *kolostori üveghuta*, amely a templomok, kolostorok ablaküveg-szükségletét biztosította. Később pedig egyértelműen magyarországi erdei huták gyártották az ablakozáshoz szükséges üvegeket.

Magyarországon a templomok építésénél az ablaküvegek használata a 14. századtól, a gótika időszakában vált igazán jellemzővé. Bizonyosra vehető, hogy a román stílusú templomok kicsiny ablakmegoldásai az üvegyártás fejletlenségére vezethetők vissza. Kellő mennyiségű ablaküveg hiányában és a hutákban alkalmazott ablaküveg-készítési technológia miatt nagyobb méretű ablakok beüvegezése komoly gondot jelentett volna. A 14. századtól bármely európai ország – köztük Magyarország – üvegyiparát vizsgálva bizonyítható, hogy mindegyik képes volt annyi ablaküveget előállítani, mely a felmerülő igényeket kielégítette. A nagyobb méretű ablakok beüvegezése nem ütközött többé akadályba. Magyarországon az írott források szerint az első festett templomi üveglablakokat Kassán készítették 1307-ben. Az üvegesek egyes vélemények szerint a városban különleges festőiskolát fejlesztettek ki. A 14–15. századi források több mester nevét örökítették meg. 1365-ben *Péter, leleszi prépost* templomának üvegezésére a Kassán élő *Miklós üvegfestőt* kérte fel. A mesternek 4 üveglablakot kellett elkészíteni, s ezért 100 aranyat kapott. 1396–

41. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 79–88. A szerző az ablakfestés technikáját és elterjedését szépen nyomon követi.

1398 között egy *Lucas pictor*, 1461-ben *Ladislaus*, 1468-ban pedig egy *Márton* nevű *mester* szerepel a forrásokban.⁴² Az ország más részein is készültek ebben az időszakban festett ablakok. 1329–1349 között építette fel *Telegdy Csanád* esztergomi érsek a *Szent Adalbert*-ről elnevezett *kápolnát* és készíttetett díszes ablakokat.⁴³ 1381-ben *Nagyszébenben* a *Miklós templom* 207 üvegtáblájának elkészítéséért 84 forintot fizettek ki egy *Miklós* nevű *mesternek*.⁴⁴ A 14. században készültek a *sászrégeni*, *halmágyi*, a *besztercei* templomok és az aranyosmaróti *Migazzi-kastély* festett üveglablakai is, hogy csak a legfontosabbakat említsük.⁴⁵

A 14. századtól figyelhető meg Magyarországon az itáliai, mindenekelőtt a velencei öblösüvegek térhódítása. Az Árpád-ház kihalása után, az Anjouk trónra lépésével az egyre erősödő olasz kapcsolatok a magyar üveg szempontjából is jelentősek voltak. A 14. században Magyarország kulturális és művészeti téren is Európa vezető államai közé emelkedett. Fokozatosan terjesztette ki hatalmát a Balkán-félszigetre és az uralkodóház birtokai révén Itália felé is. I. Lajos két hadjáratot is vezetett Nápoly ellen. A hadjáratok útvonalai érintették az észak-itáliai üvegvidéket is. Magyar fennhatóság alá került a Velencével szoros gazdasági és kulturális kapcsolatban álló Dalmácia és a Raguzai Köztársaság. Az itáliai kapcsolatok a 15. században még szorosabbak lettek, elmélyültek. A feudalizmus korának rendszertelen kincsfelhalmozásával szemben – amely többre becsülte az aranyserleget, mint a törékeny üveget – ebben az időszakban már mai értelemben vett műgyűjtésről beszélhetünk. Olyan műgyűjtésről, amely a reneszánsz, a humanista szellem jegyében a tárgyak formájában rejlő eszmei értéket a nyersanyag fölé helyezte. Ezek a történelmi események és a reneszánsz hatására bekövetkezett szemléleti változások szükségszerűen az itáliai művészet hazánk felé hatoló útját mélyítették el. A budai királyi vár és a diósgyőri Anjou-palota régészeti feltárásaiból előkeült nagy mennyiségű velencei üvegtárgy bizonyítja, hogy a velencei üveg megszokott, szinte mindennapi használati eszköz volt a legelőkelőbbek körében. A korabeli Európában a művészi termék-előállítás reprezentáló *velencei modorú üvegyártás* kibontakozása sem sokat váratott magára. Már 1419-ben Budán lakott egy velencei mester, bizonyos *Olasz Antal*, aki üvegekészítéssel foglalkozott. A latin nyelvű forrásban ez olvasható a mesterről: „*Anthonium Italicus factor seu laborator vitrorum, civis civitatis Budensis*”. Vagyis *Olasz Antal* nevében a *factor* kifejezés arra is utal, hogy a kereskedés vagy az ablak-

42. SÁGHELYI Lajos 1938. 55, 62.

43. CSAPLOVICS János 1829. 65.

44. BUNTA Magda-KATONA Imre 1983. 25. Ismert egy Miklós nevű üveges-festő, aki az ércöntő és szobrász Kolozsvári Márton és György apja volt. Vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 68.

45. Vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 70–71.

üvegezés mellett kapcsolatban állott az üvegyártással is.⁴⁶ Ha a szomszédos országokat tekintjük, akkor a velencei modorú üvegekészítésre a legkorábbi adatok Ausztriába, Bécsbe vezetnek. Itt 1428-ban, vagyis Olasz Antal budai megjelenése után 9 évvel később kezdte meg működését egy *Onossorius de Blondio* nevű velencei üveges. Majd 1486-ban egy bizonyos *Nicolas de Welsch*. A *tiroli Hallban* 1534-ben indult meg egy velencei modorban dolgozó manufaktúra. Ausztrián kívül a többi nyugati állam területén csak a 16. században esik szó először velencei típusú üvegekészítésről.⁴⁷ Mindezek azt bizonyítják, hogy Magyarország elsőként nyitotta meg kapuit az olasz reneszánsz kultúra előtt, s elsőként fogadta be az olasz reneszánsz üveget és annak képviselőit.

Az itáliai üvegek megjelenése természetesen nem járt együtt a velencei drága üvegek importjának megszűnésével. Sőt, a 15. századtól mind gyakrabban fordulnak elő Magyarországon a kétség nélkül azonosítható és datálható velencei üvegtárgyak. A Nemzeti Múzeumban található *Mátyás király billi-koma (12. kép)*. Az edény talpa a 16. században letörött, és aranyozott ezüsből tettek rá újat, melyre rávésték a pohár történetét. Mátyásról II. Lajosra szállott az üveg, s ő 1524-ben főpohárnokának, Batthyány Ferencnek adományozta. Ugyancsak a Nemzeti Múzeumban található egy másik 15. századi velencei serleg, amely egy somogyvári sírlelet melléklete volt, és gróf Széchenyi Imre gyűjteményéből való. A wrocławi múzeumban is található egy dízszerleg, amely eredetileg Mátyásé volt. Egyik oldalán a magyar, a másikon pedig a cseh címer látható.⁴⁸ Velencében készítettett serlegeket Bártfa városa is a kor divatjának megfelelően (*13. kép*). Bártfa város angyalok által tartott címerével ékesített serlegeket áldomásívásra használták. Más vélemények szerint a poharakat azzal a céllal hozathatták, hogy klasszikus példával szolgálhassanak a város környéki – egyelőre sajnos ismeretlen múltú – huták számára.⁴⁹

46. Egy Anthonius Italicus, vagyis Olasz Antal nevű mester tevékenységéről először HÖLLRIGL József tájékoztat. Vö. HÖLLRIGL József 1934. 176–187. Adatát átveszi Ság helyi, majd később BORSOS Béla is. Vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 73.; BORSOS Béla 1974. 37. Az olasz mester tevékenységére vonatkozó adatot a budai törvénykönyvben SALAMON Ferenc találta meg. L. SALAMON Ferenc 1885. 533. A velencei levéltár 15. század végi anyagában 1481. december 26. keltezéssel olvasható egy magyar származású üveges, Andrea de Georgio de Ongaria végrendelete, mely szerint minden vagyonát jótékonyasági célokra hagyott.

47. Vö. BORSOS Béla 1974. 37. Nürnberg városa 1531-ben adott engedélyt Hans Nickel és Oswald Reinhard üvegesek számára üvegcsűr alapítására. Münchenben 1584-ben, Kölnben pedig 1607-ben kezdődött el az olasz modorú üvegyártás. Németalföld területén Antwerpenben 1537–1549 között Middleburgban 1581-ben, Amszterdamban 1597-ben, Brüsszelben 1622-ben a Bois de Duc-ban 1667-ben.

48. Az adatot L. BORSOS Béla 1974. 34–35.

49. DIVALD Kornél 1912. 364.

4. Az üvegyártás kezdetei Magyarországon. 14–16. századi üveghuták

Jaroslav R. Vávra, az üveg történetének nemzetközi híru kutatója az 1952-ben megjelent *Das Glas und die Jahrtausende* c. monumentális munkájában a legrégebbi „szlovák” hutákról szólva megemlíti, hogy Szlovákiában majdnem 30 évvel korábban létesült üveghuta, mint Cseh-Morvaországban. 1330 táján *Sklené Teplice* (Teplice) mellett működött egy üveghuta, amely a királyi bányavárosokba szállított üveget. Morvaországban csak 1359-ben kezdte meg tevékenységét egy üvegcsűr. Vávra arról is ír, hogy 1360-ban egy bizonyos *Peter Glaser* nevű személy Körmöcbánya mellett alapított *officina vitriaria*-t, vagyis üvegekészítő műhelyt, és a mester fakitermelésre való jogát 1360. április 29-én erősítette meg Turóc vármegye. Ez a huta *Cierna Hol'a*-n, más néven *Glazerová Lehotán* működött.⁵⁰ A magyar szakirodalom csak a teplicei üvegcsűr 14. századi alapítását ismeri. Sajnos Vávra nem tünteti fel a forrást, hogy a *lehotai huta* működésére vonatkozó adatai honnan származnak.

Magyarország bizonyíthatóan első üveghutája a Bars megyei saskői uradalomban, Körmöcbánya és Selmecbánya között, a teplicei vár alatt termelt. Az uradalmat Zsigmond Körmöcbányának adományozta, majd a husziták kezébe került a várral együtt. A dominium Mátyás uralkodása idején királyi birtok lett, majd ezt követően a *Dóczy család* szerezte meg. Az üveghuta első ismert tulajdonosa a 14. században egy *Glaser Gerhard* névre hallgató üveges volt. A 16. század elején egy *Lang János* nevezetű személytől II. Lajos özvegye, Mária királynő vásárolta meg az üveghutát, majd 1549 januárjában minden szabadalmával együtt titkárának, *Sparendorfi Krabath Györgynek* engedte át. Krabath rövidesen felajánlotta I. Ferdinándnak teplicei házát, melegfürdőjét és üvegcsűrjét. 1594 forintot kért értük. Az uralkodó a vásárlás lebonyolítását az alsó-ausztriai kamarára bízta, de a kamara csak 300 forintot ajánlott fel Krabathnak. Miután Krabath az ajánlatot nem fogadta el, a kamara kétségbe vonta tulajdonjogát, mivel állításuk szerint Mária királynőnek nem volt joga a királyi birtok eladományozására. Úgy látszik, hogy a kamara mégsem sajtótította ki a Krabath-javakat, mert 1550-ben Krabath már munkásokat kért Ferdinándtól, hogy az elnéptelenedett hutában a termelést beindíthassa. 1550 derekán *Öder Lipót* egy nagyobb erdőrészt vásárolt a saskői várnagytól egy üvegcsűr faszükségletének biztosítására. Sajnos nem tudjuk, hogy Öder egy új hutát alapított-e, vagy pedig Krabath üzemét vásárolta-e meg. A források csak 1570-ben említik ismét a teplicei üvegcsűr, amely ekkor *Rubigallus Pál* tulajdonában volt. Rubigallus – eredeti nevén Rothahn – több bánya kezelőjeként vált ismertté. Nyilvánvalóan azért vásárolta meg a teplicei

50. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 172–173.

„officiná”-t, hogy biztosíthassa a bányák *választóüveggel* való ellátását.⁵¹ A teplicei üveghuta működésére 1587-ben utal utoljára adat, amikor Rubigalus özvegyének tulajdonában volt.⁵²

A teplicei üvegcsűr mellett a 14–16. században több üveghuta is működhetett az országban. Termékeikkel kielégítették a hazai szükségleteket. Nyilvánvalóan ezzel magyarázható, hogy az üvegbehozatal viszonylag jelentéktelen volt. Pozsonyi adatok szerint az 1457–1458-as években Pozsonyon keresztül 11,50 forint értékű üveget hoztak az országba. Ezek között alig volt öblös-üveg. Többségében ablaküveget, gyöngyöket, üvegből készült olvasókat stb. hoztak az országba.⁵³ Az üveg elterjedésére nyelvészeti emlékeink is utalnak. A *Besztercei Szószedet* szerint a *palack* elnevezés a 14. században bukkant fel. 1395-ben *flaska*, *palasch* néven fordult elő ez az Európában általánosan elterjedt hosszú nyakú, gömb testű edény. A 16. században már változatos formájú és funkciójú palacküvegek lehettek forgalomban, mint erre ezzel az üvegtípussal kapcsolatos kifejezéseink is utalnak. 1544-ben *Palack satoytól*, 1550-ben *pinche tok mynd palackkostwul* elnevezések bukkannak fel.⁵⁴ Az előbbi óncsavaros nyakú palackot, az utóbbi pedig hasáb testű üveget jelölt. 1395-ben *feneseueg* néven szerepelt a forrásokban egy ma már megfejthetetlen formájú és funkciójú edény. 1395-ben jegyezték fel először a *korsó* szavunkat, mely ekkor üvegtárgyat jelölt. 1585-ben pedig a kancsót *Kantsó* néven.⁵⁵

Eltekintve a *Jaroslav Vávra* által közölt bizonytalan lehotai üvegcsűrre vonatkozó adattól, sajnos a 16. század végéig más üveggészítő üzemekről halvány ismereteink vannak. Feltételezik, hogy az Anjou-korban fellendülő nemesfémbányászat az üvegiparra is serkentően hatott, mert a nemesfémek nyereséhez sok *választóüvegre* volt szükség. Ezekben az edényekben tartották az arany és az ezüst szétválasztására szolgáló *királyvizet*. Ezeket az egyszerű edényeket célszerűbb volt a bányák közelében készíteni, mint távoli területekről ideszállítani. Selmecbánya, Körmöcbánya és Bélabánya környékén – ahová Teplice is tartozott –, a Liptó megyei Bóca mellett, Szomolnok vidékén, Nagybánya és Felsőbánya szomszédságában, az Erdélyi Érchegységben és Hunyad megyében már igen korán létezhetek üveggészítő üzemek. Ezt megerősíteni látszik *Scharberger János selmeci kamaragróf* 1550-ben készített jelentése, amelyben arról számolt be, hogy a bányavárosok környékén több üveghuta

51. Az első ismert magyarországi üveghuta tevékenységéről TAKÁTS Sándor több munkájában is közöl adatokat. Ezek közül a legrészletesebb TAKÁTS Sándor 1907. 63.

52. A teplicei üvegcsűr működését az erdők kimerülése is lehetetlenné tette. L. PÉCH Antal 1884. 213.

53. KOVÁTS Ferenc 1902. 57.

54. SZAMOTA István 1902–1906. 740. A palackra vonatkozó, 1395-ből származó adatot L. BENKŐ Lóránd 1970. 67.

55. BENKŐ Lóránd 1970. 582–583. és BENKŐ Lóránd 1976. 1085.

működött.⁵⁶ Scharberger kamaragróf nem említi név szerint az üveggészítő helyeket. Talán jelentésében a bányavárosok környékén virágzó 17–18. századi üveghuták elődei szerepeltek.

A teplicei üveghután kívül más 16. századi üzemek működésére, létrejöttére csak közvetett adatok utalnak. Eddig egyetlen helyen került sor középkori huta régészeti feltárására. 1932-ben *Pilisszentkereszt* határában kerültek elő egy huta maradványai és az itt készült termékek töredékei. Az ásatásokat irányító *Krompecher László* véleménye szerint ezek a 14–15. századból valók.⁵⁷ Ha *Krompecher* megállapításai helytállóak, akkor ez az üzem egy későbbi, 18. század eleji *Pilisszentléleken lévő pálos rendi üveghuta* előzményének tekinthető.⁵⁸ Mint már említettük, egyes vélemények szerint Bártfa környékén is jelentős üveghuták léteztek, hiszen a város azért is vásárolt üvegszerlekeket Velencében, hogy ezek a hutásoknak mintául szolgálhassanak. Feltehetően a *Batthyány* család nyugat-magyarországi birtokain – valószínűleg ott, ahol későbbi üveghuták is működtek, így *Szalonak* és *Léka* környékén – is folyt üvegyártás. Ugyanis egy 1567-ből származó összeírás *üvegjártókat* is említ, s később, 1596-ban egy másik conscripcióban is szerepeltek *üvegcsinálók*.⁵⁹ Úgy tűnik, hogy a Mátrában, Parád közelében *Bodonyban* is folyt üvegyártás. Levéltári adatok utalnak arra, hogy az egri székesegyház ablakaihoz szükséges üvegtányérokat *Bodonyi Márton*tól vásárolták az 1500-as évek elején. A kész termékeket eperjesi üvegmesterek dolgozták fel a templom és a vár építésénél.⁶⁰ A teplicei üzem mellett a források név szerint csak a *Mecenzéf* mellett üveghutát említik meg 1595-ben. A szűkszavú feljegyzések szerint a város mellett, az erdőben lengyelországi mesterek építettek üvegcsúrt, és évente 50 forint bérleti díjat fizettek. Azonban ismeretlen okok miatt rövid időn belül felhagytak az üvegyártással, ugyanis az 1619. évi urbárium említi utóljára a mecenzéfi hutásokat.⁶¹

56. Magyarország ebben az időszakban évi 1600 kg arany termelésével Afrika mögött a második helyen állt. Afrika aranytermelése évente 3000 kg volt. Ezüstöt pedig évente 8700–10 000 kg mennyiségben bányásztak Magyarországon. L. DOMANOVSKY Sándor 1939. 187–188.

57. L. SÁGHELYI Lajos 1938. 76–77. Sághegyi kétféle a *Krompecher* által közölt ásatási eredmények hitelességét. Véleménye szerint a pilisszentléleki huta később működött.

58. PROKOPP Gyula 1974. 212–219.

59. TAKÁTS Sándor 1900. 189–190.; A *Batthyány*-birtokon levő hutára L. BORSOS Béla 1974. 46. A 16. században fennálló üveghuta működésére későbbi adatok is utalnak. A következő század 80-as éveiben a pápai Ferences-rendi konvent arra kérte *Batthyány Kristóf*ot, hogy „ablakra való kristályüveg méltóztassék maga üvegbányájáról commitálni”. KEMÉNY Lajos 1906. 188–189.

60. DÉTSHY Mihály 1964. 152.

61. TAKÁTS Sándor 1907. 632.

A 15–16. században az országban európai viszonylatban is számottevő üvegező tevékenység folyt. A 15. századra az üvegfestés és az ablaküvegezés – mint ipari tevékenység – különvált. A 14. század végén *Nagyszében*ben az üvegesek az asztalosokkal közös céhet alkottak. Bártfa város számadáskönyvei szerint 1418-ban egy *Miklós*, 1419-ben pedig egy *Hannus* és *Kwmwl* nevű üvegesnek fizettek ablakozásért. Több 15. századi pozsonyi adatot ismerünk, amelyek az ablaküvegezésről tájékoztatnak. 1434-ben a poroszló házának ablakozásáért 48 dénárt, 1445-ben pedig a városháza ablakainak üvegezéséért 45 dénárt fizettek. Az ablakozáshoz szükséges üvegeket jórészt magyarországi huták biztosították, mert csak egyetlen adatunk van arról, hogy külföldről, Lengyelországból ablaküveget hoztak be.⁶² Mátyás uralkodása idején az ablaküvegezés a nagyobb városokban szinte mindennapos volt. Egyes adatok szerint – bár feltételezésüket merésznek ítéljük – a városi polgárházakon minden szobán 2-3 ablak volt, és ezek üvegezettek voltak. 1476-ban Budán alakult meg az ország első üvegescéhe. Ez azt bizonyítja, hogy annyi üveges működött a városban, ami lehetővé tette az önálló ipari érdekvédelmi szervezet létrehozását.⁶³ A 15. század végétől, a 16. század elejétől mind nagyobb számban bukannak fel a dunántúli és az erdélyi városokban folytatott üveges iparüzésről szóló adatok is. Erdélyben Brassó városában 1523-ban az üvegesek az asztalosokkal, a festőkkel és képfaragókkal alkottak közös céhet.⁶⁴

A felsorakoztatott adatok megerősítik azt a feltételezést, hogy a 15–16. században a teplicei üvegsűrőn kívül az ország különböző részein több üveg-huta is működött, mert az ablaküveg-behozatal csekélységére utaló vámtételek figyelembevételével csak így létezhetett Magyarországon jelentősebb üvegező ipar.

62. SÁGHELYI Lajos 1938. 77., 93.

63. RÓMER Flóris 1865. 99–100.

64. SÁGHELYI Lajos 1938. 93.

II. ÜVEGKÉSZÍTŐ KÖZPONTOK A 17–19. SZÁZADBAN

1. Döntő változások az európai üvegyártásban. A velencei üvegyipar hanyatlása, a cseh kristályüveg uralomra jutása

A Velencei Köztársaság szigorú intézkedések sorát hozta, hogy az üvegyártás titkának kiszivárgását, az üvegesek elvándorlását megakadályozza. A 14–15. századtól azonban mégis sok üvegesnek sikerült megszökni, távoli országokban letelepülni, hogy ott a siker reményében üveghutát alapítsanak. Azonban az egyes országokban nagy nehézségekbe ütközött az alapvető nyersanyagok, különösen a nátronüveg készítésénél nélkülözhetetlen szóda beszerzése. Velencei modorú üveggézással szinte minden európai ország próbálkozott. Azokban az országokban, amelyek távol feküdtek a tengerpartoktól, s amelyekben hiányzott a tradicionális kereskedelmi háttér, drága volt a szállítás, a velencei stílusú üveggézással berendezkedett üveghuták csak rövid ideig működtek, hamar tönkrementek. Ilyen területnek számított Közép-Európa is. A velencei modorú üveggézással tehát csak ott járt sikerrel, ahol megfelelő volt a nyersanyagellátás, és a társadalmi fejlettség szintje biztosította a piaclehetőséget a viszonylag magas árú termékek értékesítésére. Fontosnak számított az is, hogy ezekben az országokban nagyobb számban települjenek le itáliai kézművesek, ugyanis így a mesterség fogásainak, ismereteinek átadására, továbbélésére is nagyobb volt a lehetőség. Európában a velencei üveggézással Franciaországban és a Németalföldön voltak a legkedvezőbbek a gazdasági-társadalmi feltételek. Ezekben az országokban gyökeresedett meg az „a la facon Venezi” típusú termék-előállítás. Másutt, így német területeken, Morvaországban és hazánkban is csak rövid ideig működtek velencei üvegyártók. Azonban a rövid idő alatt is hasznos termelési tapasztalatokat szerezhettek a helyi üvegesek. Mindenekelőtt az üveg tisztábbá válását, új formák és díszítőtechnikák meghonosítását, elterjesztését köszönhetjük a velencei hatásnak.

A velencei üvegyipar számára a 16. századtól komoly konkurenciát jelentettek azok az országok, amelyekben jelentős velencei modorú üveggézással folyt. Az egyes országok kifejlődő és egyre jelentősebbé váló üvegyártása és természetesen a nagy földrajzi felfedezések révén a világ kereskedelmi kapcsolatainak átrendeződése a velencei üveg értékesítési lehetőségeinek beszűküléséhez, végső soron a velencei–muránói üvegyártás hanyatlásához vezetett. A velencei üvegművességre döntő csapást az üvegmetszés széles körű alkalmazása, majd a cseh kristályüveg felfedezése mérte. Az üvegmetszésnek

mint díszítő eljárásnak a cseh kristályüvegen való alkalmazása egy új korszak kezdetét, a cseh kristályüveg uralmát jelentette az üveg történetében. Másrészt az angol ólomüveg feltalálása, Európa északi részén divatosá válása is a velencei üveg rovására történt. Ez azonban korlátozottabb jelentőségű volt, a németalföldi–angol szimbiózisban élő üveggéskészítést érintette.⁶⁵

Az üvegmetszést – mint általában a 17. századig alkalmazott díszítőeljárások többségét – a rómaiak is ismerték. A velenceiek is alkalmazták a gyémántmetszést, de ily módon csak kis felületeket tudtak diszkrét mintázatokkal ékesíteni a leheletvékony fúvott üvegeken. Az igazi metszést az jellemezte, hogy az üveget forgó gyémánttal munkálták meg, az üvegfal felületeinek lehántásával, eltávolításával érték el a kívánt díszítményt. Az üvegmetszés felélebenítésének, újbóli alkalmazásának gazdasági jellegű indítékai voltak. A 16–17. század fordulójára az Észak-Itáliából származó hegyikristály edények ára az alapanyag-beszerzési nehézségek miatt rendkívül magas lett. Ez arra ösztönözte Európa egyik legjelentősebb drágakő- és hegyikristály-gyűjteményével rendelkező II. Rudolf császár prágai udvarában dolgozó metszőket, hogy megkíséreljék a ritka ásványok üveggel való helyettesítését. Egy lüneburgi származású kristálymetszőnek, *Caspar Lehmann*-nak tulajdonítják az első metszett díszítő üvegtárgyak készítését.⁶⁶ Lehmann 1609-ben nyert szabadalomlevelet II. Rudolftól, s így ő vált az új díszítőtechnika elterjesztőjévé. Tanítványai többnyire németek voltak, akik mesterük halála után Németországban folytatták tevékenységüket. A 17–18. század legjelentősebb üvegmetsző központjai Németországban alakultak ki. Ezek közül a legfontosabbak a nürnbergi és a majna-frankfurti centrumok voltak. Nürnbergben 1622-ben *Georg Schwandhart* létesített üzemet, Majna-Frankfurtban pedig a 30 éves háború idején Morvaországból idemenekült *Johannes Hess*. Mindkét mester üvegmetsző dinasztiát alapított. Családtagjaik és tanítványaik mintegy évszázadon keresztül a leghíresebb üveggéskészítő mesterek voltak. A nürnbergi és majna-frankfurti üzemekben kísérletezték ki az új díszítőtechnika fogásait, amelyet elterjesztettek Németország nagy múltú üveggéskészítő területein, Hessenben, Szászországban, Brandenburgban, Braunschweigben egészen fel Mecklenburgig, s természetesen Cseh–Morvaországban is.⁶⁷

Az üvegmetszés önmagában még nem vezetett volna a velencei üvegyártás végső hanyatlásához. A 17. századig ismert üvegtípusok nem tették lehetővé e díszítőtechnikában rejlő lehetőségek kiaknázását, széles körű elterjedését, uralkodóvá válását. Az ismert üvegfajtáknál csak a fizikai szempontból legerősebb felületeken, általában a központi részeken lehetett alkalmazni a metszést, az üveg mélyítését. Így is komoly nehézségekbe ütközött míves da-

65. LAZARUS, Peter 1974. A holland és az angol üvegyártás szorosan összefonódott. Az angol üvegek metszése holland üvegesek munkája nyomán vált híressé.

66. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 137–139.

67. SCHMIDT, Robert 1912. 236–237 és 254–257.; HAASE, Gizella 1976. 15–16.

rabok előállítására. Alapvetően megváltozott a helyzet, amikor olyan üveget tudtak előállítani, amely könnyen elviselte a díszítés szempontjából felesleges részek eltávolítását. Ilyen üvegfajtát Észak- és Dél-Morvaország három utárában sikerült egyidejűleg 1670–1680 között kikísérletezni.⁶⁸ Az újfajta üveg is *káliüveg* volt. Azonban a korábban ismerttel szemben nagyobb arányban tartalmazott stabilizátort, illetve az erre a célra használt krétát. Ezt az üvegfajtát felfedezésétől kezdve *cseh kristályüvegnek* nevezték. Az elnevezés magában foglalja azt is, hogy színtelen, áttetsző üvegfajta volt, amely féltve őrzött aranyú nyersanyag-összetételben készült. Az angol *ólomüveg* ugyan még kedvezőbb tulajdonságokat mutatott az új díszítőtechnika szempontjából, azonban ez a már ismertetett okok miatt nem kelhetett versenyre a cseh kristályüveggel.

A 17. század végére az üvegmetszés központjai Németországban, a kristályüvegeket előállító üzemek pedig Csehországban voltak. A német és a cseh üvegyártás szinte a kezdetektől fogva ezer szállal kötődött egymáshoz. A 17. század végén, 18. század elején a német üvegesek Csehországban (Morvaországban) sajátították el a kristályüveg előállításának ismeretét, ugyanakkor a cseh üvegdíszítést német mesterek virágoztatták fel. A cseh üvegyipar fejlődésével azonban a német üvegyártás nem tarthatott lépést. Németországban a termék előállítás a díszítés mellett csak másodlagos szerepet töltött be. A cseh és a német üvegyipar versenye a 18. század elejére dőlt el az előbbi javára. A 18. század kezdetére nem volt Csehország morva részén olyan terület, ahol ne működtek volna üveghuták. A kristályüveg felfedezése utáni nagy hutaalapítási láz idején voltak olyan évek, amikor 20 üvegekészítő üzemet is létesítettek. A 18. század első harmadának végére a cseh üvegyártás fejlett, jól működő kereskedőtársulatokkal párosult. A csehországi üvegyártás termékeinek kétharmadát külföldön értékesítették.⁶⁹ Igaz, hogy voltak olyan országok Velencen kívül még, amelyekben az üvegyártást a Köztársaság egykori üvegművességéhez való ragaszkodás jellemezte, így Spanyolország és részben Németalföld is, de ez nem akadályozhatta meg a cseh üveg divattá válását, hódítását. Mi sem bizonyítja jobban ezt, mint az, hogy még Velence üvegei is Csehországba mentek az új üveg készítésének mesteriségét, feltételeit ellesni.⁷⁰

A cseh kristályüveg új kifejezési módot, új stílust juttatott érvényre az üveg művészetében. Amíg a fúvás technikája a homokmag körüli formálás során keletkezett tárgy ridegségét, a folyékony massa szívósságát megelevenítő

68. URESOVA, Lubise 1973. 134.

69. A cseh üveggereskedők a 18. században már szinte a világ minden országába eljuttottak. Cadizon keresztül Amerikába is szállítottak üveget. Állandó lerakataik voltak Londonban, Konstantinápolyban, Amszterdamban, Párizsban, sőt Velencében is. Vö. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 142, 146.

70. 1736-ban Giuseppe Briati Csehországban mint portás leste el a cseh üvegekészítés titkát, és hazatérve, Velencében meghonosította az új üvegekészítési és technikai eljárásokat. Erről részletesen szól DIVALD Kornél 1912. 357.

anyagszerűséget oldotta leheletfinom könnyűvé, hajlékonyá, mozgalmassá, addig a kristályüvegek díszítményükkel újból az anyag keménységét, ellenállóságát helyezték előtérbe. A *fúvott stílus* legszebb alkotásai, a velencei üvegek a növényi világból kölcsönzött karcsú formákban öltöttek testet. A kristálymetszés hatására kialakult új díszítőeljárás stílusa a *kristálystílus* volt. A tárgyak felületeibe metszett sík lapocskákból kialakult díszítmények mintegy az ásványvilág formái megnyilvánulásai. A két üvegstílus másik lényeges megkülönböztető jegye még az, hogy a velencei üvegtárgyak, illetve az ezt utánzó produktumok lényegében egyetlen művelettel, a fúvás révén nyerték el végső formájukat, díszítményüket. A díszítmény mindenkor a formának alárendelt volt. A kristálystílusú üvegeket mindig több ember alkotta. Az üveg-fúvó által kialakított forma másodlagossá vált a díszítést végző mesterember munkája során. A tárgyakat a sík lapocskákból kialakított díszítmények uralták.

A magyar üvegyipar további fejlődése szempontjából döntő kérdés volt a két stílus, a velencei és a cseh üvegyártás közötti választás. Ez az útkeresés hosszú időre eldöntötte üvegyiparunk sorsát, amely sokoldalúan és egyben árnyaltan is a termékeken jutott kifejezésre.

2. A magyar üvegyipar szerkezeti átalakulása a 17. században

A középkori alapítású üveghuták Felső-Magyarországon és Erdélyben a bányavárosok környékén települtek. Elsődleges feladatuk ugyan a bányavárosok szükségleteinek biztosítása volt, de emellett nagyobb mennyiségben gyártottak jól értékesíthető ablaküveget is. Közhasználati öblösüvegből csak néhány fajtát készítettek, az ablaküvegnél szerényebb mennyiségben, mint ezt a leletek és az ismertetett források alátámasztják. A bányavárosi huták működéséről a 16. század második felétől még kevesebb ismeretünk van, mint a korábbi időszakokról. Úgy tűnik, hogy egymás után zárták be kapukat, szüntették be a termelésüket. Egyes vélemények szerint az üvegyártás hanyatlását a 16. századi török dúlások és belviszályok idézték elő. A bányavárosi huták megszűnésével párhuzamosan a harmincadkönyvek tanúsága szerint a lakosság üvegszükségletét a sziléziai, lengyelországi behozatal biztosította.⁷¹

71. BORSOS Béla véleménye szerint azért széledtek szét az üvegesek, mert a török ofenzíva célja a bányavárosok elfoglalása volt. Igaz, ez Eger ellenállásán megtört. De ebben az időben a bányák nagy nehézségekkel küzdöttek, és termelésük is szűnhetett. Ez hatással volt a huták tevékenységére. A munkások elvándoroltak. Egy részük a protestáns Szász Móric seregéhez csatlakozott, és távoli országokba elvándorolva próbálták megélhetésüket biztosítani. 1556-ban az angliai Stowbridge-ben magyar mesterek létesítettek üveghutát. Ahol egykor a huta állott, ma is „magyar domb” a neve. L. BORSOS Béla 1974. 36.

A 17. század elején kezdődtek meg a kísérletek, ill. az első lépések a magyar üvegyipar újjáélesztésére, a termelés szerkezetének átalakítására. E próbálkozások két területen indultak meg, és sajátosságaikban hűen kifejezik azt a helyzetet, amely ebben az időszakban az európai üvegművészetre jellemző volt. Felső-Magyarországon, a Bars megyei *Újbányán* a selmeci bányakamara 1630-ban építtetett egy üvegcsúrt. Az üzem alapításának célja kimondottan a bányászat üvegzsükségletének fedezése volt, azonban hamarosan kiderült, hogy a kamara legalább ennyire fontosnak tartotta az ablak- és öblösüveg értékesítéséből származó hasznot is. A munkásokat Sziléziából telepítették be. Az első üvegmester *Ulmb Mihály* volt. Ulmb 1630-ban a neki előlegezett 170 Ft 75 krajcár fejében arra kötelezte magát, hogy 8000 üvegtáblát szállít a kamarának. A hutában készült üvegáru „jóságra, tartósságra” felülmúlta a passauai és lengyelországi üveget, s a lelkes hangvételű kamarai jelentés szerint az építkezésbe és berendezésbe investált 1389 Ft 29 kr megtérülése rövid időn belül várható. Ráadásul „a gyár is Ő felsége tulajdonában marad”.⁷² Valószínű, hogy az üzleti haszon féltése vezette az udvari kamarát, amikor aggódva vette tudomásul, hogy *Újbányától* 20 mérföldnyire *Pálffy Pál magyar kamarai elnök* ugyancsak 1630-ban üvegcsűr építésébe kezdett. A selmeci bányakamara tiltakozására az udvar felszólította Pálffyt, hogy hagyjon fel az építkezéssel. Mire a kamarai elnök a beavatkozást illetéktelennek, a magyar törvényeket sértőnek nevezte, és tovább folytatta a munkálatokat. Igyekezett hangsúlyozni, hogy *officináját* nem haszonszerzés, „nem üzérkedés végett, hanem saját gyönyörködtetésére” építtette. Ezzel mintegy azt is hangsúlyozni kívánta, hogy nem akar az újbányai kamarai hutával konkurálni. Pálffy Pál egy 1635. július 18-án kelt jelentésében azt hozta az udvar tudomására, hogy „Magyarországon sok úrnak van üveghutája”.⁷³ Lehet, hogy Pálffy szándékosan túlzó adatokat közölt, így akarta saját hutaalapításának jelentőségét csökkenteni. Ugyanis 1635 körül, amikor a jelentés megfogalmazódott, 6-7 üveghuta működhetett az ország területén. Így a *makovikai, murányi és munkácsi uradalmakban* Felső-Magyarországon, Erdélyben pedig a *porumbáki és kománi dominiumok*ban.

Rákóczi Zsigmond 1601-ben vásárolta meg a Sáros vármegyei makovikai uradalmat, amelybe 103 település tartozott. A makovikai vár alatt, Zboró mezővárosában volt az uradalom központja malommal, fűrész- és puszkaporórló üzemekkel, vendégfogadóval és üveghutákkal. A huták közül az egyiket az uradalom 1641. évi összeírásában említik részletesebben, miszerint: az „iweg chwr (vagyis üvegcsűr) újonnan erigáltatott . . . oldala boronafal, a födele dirib-darab fenyődeszkából faszeggel sendelyezett, három kemence van benne.” A tárházakban ablakokhoz való *paraszt ivegtányér* volt 600 darab, *kris-*

72. TAKÁTS Sándor 1899. 246.

73. TAKÁTS Sándor 1907. 635.

tály iverkarika pedig 500. Az uradalom másik üveghutája az elkövetkező században termékei révén ismertté vált *Sztebnyiki huta* volt. Ez az üzem az összeírás készítésekor valamilyen ok miatt nem termelt, így nem szerepelt a kimutatásokban.⁷⁴ A munkácsi uradalom hutájának működéséről konkrétan nem tájékoztatnak a források. Csak abból feltételezhető a megléte és működése, hogy az uradalmi központban, a tárházakban nagy mennyiségű ablaküveget raktároztak, 1210 darab „ablakba való iver kariká”-t.⁷⁵ Feltehetően a murányi uradalomban is működött 1630-1640 táján már egy üveghuta, ugyanis egy 1663-as összeírás említést tesz egy „officina vitriaria”-ról és a benne készült 5950 ablaküvegről. Sajnos több adat már nem utal az üzem működésére.⁷⁶

Az üvegyártás fejlesztésére tett lépések másik irányból, Erdélyben történtek. Bethlen Gábor Erdélyt felvirágoztató sikeres gazdaságpolitikájának köszönhetően az Olt folyó mentén, a porumbáki és a kománai uradalmakban a 17. század elején honosodott meg az üveggészítés. A fejedelem Velencéből, Muránó szigetéről hívott be mestereket, akik feltehetően állami engedéllyel települhettek be. *Georg Kraus*, erdélyi szász krónikáíró szerint az első üveggészítő műhely 1619-1620 táján létesült *Porumbákon*. Az itáliai mesterek Bethlen halálát követően, 1629 után a „rossz bánásmód miatt” hazatelepültek. *Georg Kraus* a *Siebenbürgische Chronik*-ban arról is megemlékezik, hogy az egykori, *Porumbákon* dolgozó mesterekkel itáliai utazása során találkozott és beszélgetett.⁷⁷ El kell fogadnunk *Kraus* *porumbáki huta* megalapítására vonatkozó feljegyzéseit, mert a jelzett időszakban *Kolozsvár* számadáskönyvében arról értesülhetünk, hogy a fejedelem emberei jártak a városban „*Urunk eo felsege Eowegivel el akarván azt adni*”. Ez a bejegyzés pedig egyértelműen csak a *porumbáki huta* termékeire lehet utalás.⁷⁸

A *porumbáki* és a *kománai* uradalmak a 17. század elejétől a fejedelemaszonyok tulajdonában voltak. Bethlen idejében *Károlyi Zsuzsanna* és *Brandenburgi Katalin*, majd Bethlen halálát követően *I. Rákóczi György felesége*, *Lorántffy Zsuzsanna* volt a két uradalom birtokosa. 1663-tól pedig *Apafi Mihály felesége*, *Bornemisza Anna* kapta meg. A *kománai* uradalomban minden valószínűség szerint *I. Rákóczi György* fejedelemsége alatt létesítettek üveghutát, melyről az első adat 1632-ből tájékoztat: *Felsőkomána* határában „*Vagyon egy üvegcsűr, melyben most is mívelnek, mellette vagyon egy kerekű és két nyilu kötő malom is*”. Ugyanebben az évben készült el a *porumbáki* uradalom leltára és urbáriuma is, mely szerint *Felsőporumbákon* „*Vagyon ezen határon egy üvegcsűr és minden hozzátartozó készségével egyetemben. Va-*

74. A Rákócziak birtokszerezésére vonatkozóan L. HANGAY Zoltán 1987. 139–140.

75. TAKÁTS Sándor 1907. 635.

76. Vö. BORSOS Béla 1974. 47.

77. KRAUS, Georg 1965. 46.

78. BUNTA Magda 1980. 221.

gyon egy két nyilu és egy kerekű kötőrő malom is az üvegsűr mellett.”⁷⁹ E források bizonyítják, hogy a két uradalomban egyidejűleg két üveghuta létezett. A kománai huta említése mellett szerepel, az a megjegyzés, hogy benne „még is mívelnek”. Elképzelhető, hogy ez arra utal, miszerint a Kraus által említett okok miatt is 1632-ben még nem folyt termelés a porumbáki hutában. Csak 1637-től van konkrét bizonyíték arra, hogy Porumbákon ismét készítették üveget.

A kománai üvegsűrben 1637-ben 11-en dolgoztak, 10 évvel később már csak 4-en. Egy *Üveges Máthé* nevű mester és *Flori Máté* nevű fritakészítő, aki-ről megjegyezték, hogy magyar volt, idegenből jött ide, és nem számított jobbágnak. Továbbá egy *Vlad Glajarul* nevű személy, aki neve után ítélve román volt (Glajarul = Üveges), és egy románként feltüntetett *Ztán Tudore* nevű hamuégető. 1647-ben, amikor a felsorolt négy személy dolgozott a hutában, leírás készült az épületről és a berendezéséről is. Az üvegsűr épülete fából készült, teteje zsindelyezett volt. Az épületben két kemence kapott helyet. Az egyik az *üvegszarasztó kemence*, a másik pedig az *apró üvegtányérégető kemence* volt. Az *üvegszarasztó kemence* volt a műhelykemence, ugyanis benne kapott helyet öt *üvegolvasztó fazék*. Az eszközök között 5 üvegfúvó pipát, 2 darab kotyogós üvegnek való rézformát soroltak fel. Az összeírásban megjegyezték azt is, hogy az épület nagyon rossz karban volt, üvegtésztésre alkalmatlanná vált. Ebben az időszakban már inkább az 1637-ben újjáépített porumbáki hutában folyt üvegyártás. Itt is két kemence működött. Az egyik volt az üvegolvasztó kemence és a benne elhelyezett tégelyekből négy üvegfúvó dolgozhatott egyszerre. A másik pedig az ún. *fritakészítő*, vagyis forma-égető kemence volt. A felsorolt eszközök között számunkra a leglényegesebbek az üvegtésztő formák voltak, melyek segítségével történt az öblösüvegyártás. Az összeírók 12 darab üvegpalack faformát vettek számba. Megjegyezték, hogy ezek a román üvegesek tulajdonában voltak. Továbbá számba vettek 18 darab öreg, vagyis régi, használt és apró, földből csinált formát, amelyek a német üvegeseké voltak. Ez az utóbbi adat nagyon fontos számunkra. Erdélyben az üvegtésztést itáliai mesterek kezdték el. Ha a későbbi idősza-kokban a hutákban dolgozó mesterek nevét vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy az olasz mesterek rövid itt-tartózkodása alatt a helyi magyar és román jobbágyok elsajátították az üvegyártás alapvető ismereteit. Azonban az igényesebb termékek előállításához szükséges szakismeretet továbbra is csak idegen mesterek biztosíthatták. A Magyarországgal szomszédos északi, fejlettebb üvepiparral rendelkező területek képviselői korán megjelentek Erdélyben is. 1637-től már német hatással is számolnunk kell az üvegművességben.⁸⁰

79. A porumbáki és a kománai üvegsűrök részletes bemutatását l. BUNTA Magda-KATONA Imre 1983. 43. és BUNTA Magda 1980. 222.

80. Az üveghutát 1637-ben németek vették bérbe. Ettől az évtől kezdve kimutatható a termékek között a színes zománccfestéssel díszített darabok készítése.

A kománai huta működésére a 17. század második felében már nem utalnak a források. Csak a porumbáki üzem története követhető nyomon, egészen 1688-ig. A különböző összeírások szerint az üzemek berendezésében 1637-től lényeges változások nem következtek be. Csak a munkások számának alakulásában, az üveggéskészítő eszközökben és a hasznosítási formában figyelhetők meg eltérések. A porumbáki hutában 1664-ben 6 mester dolgozott: 3 „üvegcsináló”, 1 „üvegvonó” és 2 „hamuégető”. A segédmunkaerőt a környék jobbágyfalvainak lakossága biztosította. 1676-ban viszont már csak 4 mester működött: 2 üveges és 2 hamuégető. A források szerint az üveggéskészítő formák száma kevesebb lett. 1664-ben a korábbi időszakban feljegyzett nagyobb számú formával szemben csak egy *gerezdes üvegpalack rézformát*, egy *bokros, kotyogós üveg és üvegtányérhoz való rézközpüt* és egy *pár öreg üvegformát* találtak az összeírók megőrkítésre méltónak.⁸¹ A porumbáki üveghuta 1674-ben került először magánszemélyek használatába. Ekkor 400 Ft-ért adták bérbe. A bérbeadás józan gazdasági megfontolások eredménye volt. Ez a hasznosítási forma kedvezőbb volt az uradalom számára, mint a huta működését irányítani, a termelés feltételeit saját erőből biztosítani. Az 1670-es években az üvegyártás évente 140–400 Ft körüli bevételt biztosított az uradalomnak. Az 1674-től megkötött bérleti szerződésekben rögzítették, hogy a bérlet díján felül a huta hasznélvezője mindig köteles volt az uradalmi igényeket is kielégíteni: „Efelett Urunk s Asszonyunk ó nagyságok s praefectus uram ó Kegyelme commissiojokra is tartoznak minden nemű elegendő üvegeszközöket ajándékba adni.” A bérlet díja az idők folyamán állandóan emelkedett. 1680-ra már elérte az 500 Ft-ot. Ekkor lengyelek vették bérbe „Ó Nagyságoknak az havas alatt álló üvegcsűrét”.⁸²

A porumbáki és a kománai üveghutákban használt üveggéskészítő formák számából levonható az a következtetés, hogy az öblösüvegyártás számottevő volt. Azonban az ablak- és öblösüveg-készítés arányáról a különböző gazdasági kimutatások szolgáltatnak pontosabb képet. 1639-ben a porumbáki huta raktáraiban 4780 *vásári üveget*, 2980 *átallató üveget*, 7900 *üvegtányért*, 80 *arany-választani való üveget* és 60 *mécsesnek való üveget* tároltak. Kománán 1648-ban az alábbi üvegedényeket vették számba: 280 darab *öreg lengyel pohár*, 35 darab *apró hegyes pohár*, 50 darab *hosszú kotyogós üveg*, 128 darab *víznek való lapos palack*, 1060 darab *áttetsző öreg tányér*, 7080 *apró üvegtányér*. Ugyanebben az évben a porumbáki huta *depositorumában* 900 darab *áttetsző, világos öreg üvegtányér*, 8000 darab *apró üvegtányér*, 300 darab *faolajnak való apró conpolna(?)*, 9 darab *rózsacetnek való gömbölyeg palack* . . . *üvegbot*, 110 darab *gerezdes sárga és fehér palack*, 233 darab *apró, szegletes fehér palack*, 48 darab *nagyobb, fehér szegletes palack*, 40 darab *apró*,

81. TAKÁTS Sándor 1907. 636.

82. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 42.

sárga szegletes palack, 24 darab nagyobb, sárga szegletes palack, 8 darab négyszögletű palack, 100 darab apró lapos palack, 138 darab lengyel fehér sima pohár, 470 darab apró, fehér sima pohár, 18 darab apró, igen kicsi aqua vitének való pohár, 3 darab apró, egyben járó pohár, 15 darab apró csupor, 23 darab füles kancsó, 60 darab öreg, kotyogós, hosszú szárú üveg, 19 darab apró, hosszú szárú kotyogós üveg, 225 darab apró, rövid szárú kotyogós üveg volt felhalmozva.⁸³ Az előbbieket alapján 8900 darab ablaküveg és 19-féle, összesen 1844 darab öblösüveg állott a porumbáki huta raktáraiban. A század második felében újabb formák, s újabb funkciójú edények készültek az üzemben. *Bornemisza Anna* 1677–1688 közötti naplószerű feljegyzései tájékoztatnak arról, hogy milyen öblösüvegeket szállítottak a fejedelmi udvar számára. Az ablaküvegeken kívül 29-féle edénytípust vehetünk számba, ami azt jelentheti, hogy tovább bővült a huta öblösüveg kínálata. A termékek között a korábban felsoroltakon kívül szerepelt még *ugorka sózni való üveg, szoros szájú tők forma üveg, széles szájú, tőkforma üveg, apró bugyogós korsó, orvosságnak való apró üveg, patikaládába való üveg, csiszolt pohár, liliomforma kristálypohár, habos kupa, kristálypohár és lábas kristálypohár.*⁸⁴

A 17. század elején a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcserék termékeikkel kezdetben az uradalmi szükségleteket elégítették ki. Döntő többségükben ablaküveget állítottak elő, mint ez a felső-magyarországi és az erdélyi huták korai kimutatásaiból egyértelműen kiderül. Magyarországon az ablaküveg elterjedése a 15. századtól mutatható ki, „tömeges” alkalmazására a 16. század végétől került sor. Az üveglakok többfélék voltak. A 16–17. században ún. *tányérkarikák*ból vagy *üvegtányérok*ból készítették az ablakokat. Ezek a termékek általában kerek formájúak, ritkábban hatszögletűek voltak. Zöld színű üvegből készültek, vagy pedig színtelen, áttetsző alapanyagból. Ezek alapján nyerték elnevezésüket is. A zöld színű ablaküvegeket általában *parasztkarikák*nak nevezték, a színtelen, áttetsző ablaküvegeket pedig *kristálykarikák*nak vagy *tányérok*nak. Az üvegtányérok összeillesztése fa, ón vagy ólom segítségével történt. A 17. századi hutáknak helyet adó uradalmak összeírásait vizsgálva szembetűnő, hogy szinte mindenütt általános volt az ablaküveg használata. A felső-magyarországi üvegcserék túlnyomó többsége Rákóczi-birtokon volt. Az összeírások szerint a makovicai uradalomban, a *zborói várban* „a felső palota pitvarában, az északi felső házban, a bejárók házában, a fejedelem házában, az erről nyíló bástyában, az úrfiak, a leányasszonyok, a fejedelemasszony házában és az ebből nyíló bástyában kristály üveglakok” voltak 1634-ben. A pataki vár ablakai is kivétel nélkül üvegezettek voltak. Egy 1639-es összeírás szerint itt nagy készleteket tároltak ab

83. Vö. TAKÁTS Sándor 1907. 635. és BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 52–53.

84. SZÁDECZKY Béla 1911. Ebben a munkában Bornemisza Anna gazdasági naplójának adatait közölte a szerző. Az üvegféleségek meghatározására ezek alapján vállalkozhatunk.

lakküvegekből, melyeket nyilvánvalóan a pataki uradalom épületeinek üvegezésére szánhattak. A „felső sáfár házban 250 lengyel kristály, 12 540 kristálytányér és 5200 kristályüveg állott”. *Borsi vár*ban 1638-ban az „első pitvar, az úrfiak háza” ablakait fedte kristálykarika. Hasonlóképpen *Munkács vár*ban és az uradalmi épületeken is üvegezettek voltak az ablakok. 1641-ben Makovicán 600 ablakhoz való parasztüvegtányért és 550 kristályüveg-karikát vettek számba. Megemlítenek továbbá olyan ablakkarikákat is, „amelyeken az Úr és az Asszony ő Nagyságoknak czimere” vagyon. Ezeket bizonyára festették.⁸⁵ *A regécsi vár*ban 1676-ban és 1678-ban az összeírók az ablakokról szólva ezt jegyezték fel: „... négy ablakjai, melyeknek egyikén vasrostély, a hármán egy-egy tollas vas, két ablakja lévén mindegyikében tollas vas 2, ablakra való vasdrótos hállók négy ablaka három, melyeknek egyike új, öreg vasrámás lévén, kristályüveges, öreg vasrostély rajta, kétfelé nyíló, négy darabból álló, vas-sarkak, hevederes, a táblák reteszkéivel együtt, paraszt üveg ablaka egy öreg, egy kis ablak parasztkarikás.”⁸⁶

Erdélyben a fejedelmi birtokok épületein is mindenütt megfigyelhetők az ablaküvegek. 1648-ban a porumbáki udvarház pitvara és 7 szobája üvegezett ablakokkal volt ellátva. Az udvarház raktáraiban 14 600 „ablakra való üvegtányér” várt további felhasználásra. 1647-ben a fogarasi várban még a „tyúkász ház” pitvarának is „vagyon egy ewegh ablakya”.⁸⁷ A huták felesleges ablaküvegeit Felső-Magyarországon és Erdélyben egyaránt a gazdag szabad királyi városokban értékesítették elsősorban. Az erdélyi huták a felső-magyarországi üzemekhez képest még nagyobb piaci lehetőségekkel rendelkeztek, ugyanis itt a természeti katasztrófák által elpusztult városok és a nemesi udvarházak építkezései jelentősebb mennyiségű ablaküveget igényeltek. 1655-ben a kolozsvári tűzvészben 1800 lakóház pusztult el, s kellett újjáépíteni. Brassó házainak jelentősebb része is tűzvész martalékaul esett 1689-ben. Az udvarházi építkezés virágkora a 17. század volt. Ez az épülettípus több lakóházat jelölt, amelyek a nemesség igényeit különböző szinten elégítették ki. Voltak csillogó, ónfoglalatú üvegablakokkal ellátott épületek, voltak fába foglalt üvegtáblájú ablakokkal ellátott objektumok, de voltak marhahólyagokkal, papirossal vagy deszkával táblázott ún. *lantornás ablakú* lakóházak is. Megfigyelhető azonban, hogy az udvarházakban csak az alsórendű helyiségekben volt egyszerűbb megoldású vagy „parasztüveges” ablak.⁸⁸ A hagyomány szerint a 17. század elején *Haller János* hozta Bécsből Magyarországra az első üvegtáblákat, amelyeket nagyon megcsodáltak. Ez a nézet azonban nem fogadható el, mert a magyarországi huták nagyon korán képesnek bizonyultak táblaüvegek készí-

85. MAKKAI László 1954. 114., 238., 241., 313., 332.

86. SÁGHELYI Lajos 1938. 120.

87. MAKKAI László–SZÁSZ Zoltán 1978. 931.

88. MAKKAI László–SZÁSZ Zoltán 1978. 932.

tésére is. 1634-ben Makoviczán már „2 táblaüvegablak és 2 tábla, fában foglalt, fürdőző házra való üvegablak”-ot jegyeztek fel. 1641-ben pedig „öt tábla üveg ráma, 3 üveg ablak nagy táblás, ólomban csinált” szerepelt a kimutatásokban. Erdélyben is viszonylag korán, már az 1630–1640-es években készítették táblaüveget is.⁸⁹

A 17. századi magyarországi hutákról szóló híradásokat vizsgálva megállapítható, hogy a felső-magyarországi üzemek kimutatásaiban alig szerepel az öblösüveg. Amikor a források az öblösüveg-készítés jelentéktelenségét tüntetik fel, inkább arról lehet szó, hogy a cseh–morva és lengyel területek közelsége miatt volt csak másodlagos az öblösüveggyártás. Cseh- és Morvaországból, valamint Lengyelországból viszonylag jobb minőségű és olcsóbb, no meg divatosabb kivitelű üvegeket lehetett beszerezni, mint Felső-Magyarországon. Ezt a megállapítást a felső-magyarországi vár- és kastélyfeltárások támasztják alá. Így többek között a bodroghközi Pácin középkori kastélyának feltárásakor, a 17. századi rétegekből tipikus lengyel üvegek kerültek elő. Ezek színtelen és áttetsző darabok voltak, oldalukon, a csiszolt felületeken a kastélyt ekkor birtokló Alaghy családok aranyozott címerei figyelhetők meg.⁹⁰ Az üzemek kimutatásaival lényegében egyező megállapítások vonhatók le, ha a felső-magyarországi várak és várkastélyok inventáriumait vizsgáljuk. A legnagyobb uradalmi központokban is csak néhány öblösüveg szerepel a különböző kimutatásokban. 1634-ben a Rákócziak pataki várában az öblösüvegeket csak 74 darab illatszeres üvegecske képviselte. A sütőházban és a konyhában a több száz fatál és fatányér mellett csak néhány üvegedény volt. 1638-ban Borsi várában is csak 4 illatszeres üvegsét találtak az uradalmi javakat számba vevő tisztviselők. Ezekben rózsá-, zsálya- és liliomvizet tároltak. Első pillanatra úgy tűnik, hogy az eddigi megállapításainkat az ungvári uradalom inventáriumában szereplő nagy mennyiségű öblösüveg megcáfolja. 1634-ben az ungvári uradalmi központban több száz üveget vettek számba. Köztük *illatszeres üvegeket, metszett és közönséges poharakat, sok üveggyöngyöt, 107 kisebb-nagyobb fedeles és fedél nélküli kristálypoharat, billikomot, kristálypalackot* és 57 darab különféle üvegtárgyat, köztük *mécesst*. Azonban az ungvári uradalom felsorolt tárgyai között az idegen, elsősorban lengyel eredetű edények, a metszett üvegek és kristálypalackok voltak nagyobb számban. Ezeket leszámítva már egy szerényebb üveganyag tárul elénk. Ha figyelembe vesszük, hogy az eddigi felsorolások az üveghutáknak helyet adó Rákóczi-uradalmakból származnak, akkor egyértelmű a következtetés, hogy más háztartásokban még ennel is jelentéktelenebb volt az öblösüveg használata.⁹¹

89. Történelmi Tár 1878. 682.

90. Ezt bizonyítják a bodroghközi késő reneszánsz kastély műemléki helyreállítása során előkerült üvegek is. Alaghy Menyhért, a kastély ura, egyben kassai főkapitány hozathatta a kúpos testű, oldalán családi címerrel ékesített poharakat.

91. MAKKAI László 1954. 238–241., 313. Történelmi Tár 1889. 246–258.

Az erdélyi inventáriumokat vizsgálva, valamivel több üvegtárgyat fedezhetünk fel a főúri és nemesi háztartásokban. 1648-ban a fejedelemasszony kómánai udvarházában 280 *lengyel pohár* mellett 35 *apró, hegyes pohár*, 50 *hosszú kotyogós üveg* és 128 *lapos palack* volt. Mellettük még sok illatszeres üvegecskét is számba vettek. A fogarasi várban 1632-ben 38 öblösüveget használtak, ezekben gyógyvizeket tároltak. Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházában 1679-ben több mint félezer különböző formájú és funkciójú üvegédényt használtak.⁹² Azonban ezt az üvegtárgyakban való gazdagságot csak annak tulajdoníthatjuk, hogy Teleki nagynénje Bornemisza Anna volt, így tehát Telekiék közvetlenül a porumbáki hutából beszerezheték az üvegeket. Más erdélyi nemesek számára úgy tűnik, hogy a 17. században már nehezebb feladatot jelentett az üvegtárgyak megszerzése. *Bunta Magda* több mint 50, 1627 utáni erdélyi leltárat vizsgált át, hogy az ún. „udvarházi pompá”-ról részletesebb képet alkothasson. Az általa megvizsgált inventáriumok alapján csak néhány kastélyban és udvarházban szerepelt üvegtárgy. A kistarcsai udvarházban 6 darab *Víznek való üvegpalack* volt. Szentdemeteren 5 évvel később, 1629-ben csak egy „híván” pincetok és ebben *öt üvegpalack*. 1646-ban Magyarbükösön az „asszony házában” az üvegekészletet *kilenc lapos palack* jelentette, amelyekben „különb-különféle vizek”-et tartottak. A felsorolt adatokon kívül az udvarházak inventáriumának hosszú sorát idézhetnénk, amelyekben legfeljebb egy-egy üvegpalackot vagy üveglámpást fedezhetnénk fel.⁹³ Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi fejedelmi huták öblösüvegei elsősorban az udvar és az udvarhoz közel álló nemesek szükségleteit elégítették ki. Talán igazat kell adnunk *Apor Péter*nek, aki azt állította, hogy a szokásokhoz, hagyományokhoz ragaszkodó erdélyi nemesség nem is igényelte az öblösüvegeket. Ennek bizonyítására két esetet idézünk fel, amely *Apor véleménye* szerint az erdélyi nemesség üveggel szembeni viselkedését tükrözte. „Hoztak Lengyelországból a régi időkben is olyan ejteles, felejteles üvegpalackokat, de hogy akkor ittak volna belőle, nem láttam, hanem Hidvégi Nemes János, tanácsur és háromszéki főkapitány lévén, ő kezdett olyan üvegből innya . . . Történik azonban, hogy nagyajtai Cserei János is ott lévén ebéden, neki is az üvegpalackot beadják, nem tudván belőle innya, addig szija és szija az üveg felső srófját, azalatt kiesik a feneke, az bor kiomlik; mond Nemes János: itt mondhatnánk, ökör tudna palackból innya.” „Bethlen Gábor – írja *Apor Péter* –, bezzeg ő sem iszik vala kristályból, ő is a többi között egyszer vendégséget csinál vala, jelen van gróf Mikes Mihály is, de nem mondja vala, adj uramnak egy kristály bort, hanem: Sándor, Gergely, essekura (ez kedves szolgálja vala) uramnak adj egy darab bort. Azt vagy fazékban, vagy kupában adták be, mi-

92. MAKKAI László 1954. 464.; B. NAGY Margit 1973. 54.

93. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 27–28. Hasonló vizsgálatot végzett Takács Béla B. Nagy Margit könyvének adatait felhasználva. Ő eltérő véleményen van, mint Bunta Magda. Vö. TAKÁCS Béla 1984. 20–25.

kor ivott, erősen ivott, s Mikes Mihály akkor vonogatja magát az italtól, mond Bethlen Gergely: Uram, kelmed talán kerestályra vágy. Akkor kereskedni kezd a zsebiben, kiveszen egy kopott erszényt, nem ért volna két polturát, kiveszen egy sustákat, avagy négy polturát, s adja az inasának, mondván: eredj öcsém, hozz kerestályt ökelminek, mert ökelme kerestályra vágy. Így csufolá meg az kristállyal innya kívánókat.” Valójában Apor példái szélsőségesnek nevezhetők, ugyanis Apor ezeket az eseteket a régmúlt szépségeinek, erkölcsösségeinek bizonyítására szánta, minden új, a hagyomány ellen vétő dolgot tiltakozással fogadott. Az üvegen is haszontalan, a múlt ellen vétő tárgyat vélt felfedezni. Így sóhajt fel, amikor munkájában az üvegről szó esik: „Erdélyi magyar, székely, szász, három náció, aki még tartodaz eleidtól rád maradt ezüstpohárt, kupát s kannát, mikor ezeket megnézed, mit gondolsz, miért csináltaták volt ezeket a tü eleitek? Bizony nem más okból, hanem ha leejtették, annak az cserepe is jó volt, ha hirtelen megszükültek pézből, zálogba vették, s mindjárt adtak pénzt zálogjára, még időre, mikor a pénzt megszerezhették, kiváltották, és így akinek ezüstportékája volt, volt annak pénze. Lásuk, ejtsd el az üveget, vajon jó-e a cserepe? Igyekezzél zálogba vetni, ha vajon ad-e valaki pénzt zálogjára? Szegény Erdély, csak ezen bolondságra ma hány ezer forintot megyen ki!”⁹⁴ Apor is elismerte azonban, hogy az üveget széles körben használták. „... tiszta égetett bort ittanak, honnan is az ur-asszonyok apró pincetokokban ugy a nemes és főasszonyok is ugy kínálták, s kivált az idegen embert.” Elmondja, hogy vendégség alkalmával „mikor az gyümölcsöt beadták, kivált dinnyeéréskor, olyan hosszú szájú üvegekben, mellyeket kotyogós üvegeknek hittak, és Porumbákon, Fogarasföldin csináltak, a meggyes bort rendre beli töltve ugy állott a jeges cseberben, mindenkinek asztalhoz egyet-egyet beadtanak, azután még többet, azt olyan jóízűen kortsogdogolák itták.”⁹⁵ Az Aportól idézett utóbbi két példa, amely az üvegek használatára utal, ad közvetlen magyarázatot arra, hogy végül is mi lett a sorsa a hutákban előállított nagy mennyiségű, széles választékú közhasználati üvegeknek. A városok lakossága korábban és jobban familiarizálódott az üveggel, mint a nemesség. Ezt alátámasztják az erdélyi harmincadkönyvek is. 1632-től a kereskedelembe rendszeresen előforduló tétel az *Erdelj Wueg*, vagyis *erdélyi üveg* közelebbi megjelölés nélkül. Nyilvánvalóan e kifejezés az Erdélyben gyártott üvegek általános elnevezése volt. A nagyobb városokban adták-vették az üveget. Kereskedők specializálódtak az üvegek terjesztésére. Kolozsvárott a 17. században a *Tölcséres család* tagjai voltak a legismertebb üvegkereskedők. Rendszeresen szállították az üveget Nagybányára, Nagykárolyra,

94. APOR Péter 1972. 14., 19., 20–23.

95. L. SZÁDECZKY Béla 1911. 41.

Nagyváradra, Debrecenbe is.⁹⁶ Az üvegekkel való együttélés, az üvegtárgyak megszokottá válása tükröződött az erdélyi lakosság friss nyelvtերemтő képeségében is, amikor a manufaktúrákkal, hámorokkal való együttélést kifejező szakszavakat alkotott. A 17. század első felében született meg az *üvegfúvó pälca* szavunk, és az *üvegcsűr* elnevezés. Bethlen Miklós 1664-ben Velencében járva, már természetes könnyedséggel nevezte a muránói üzemeket „üvegcsűröknek”.⁹⁷

Felső-Magyarországon is inkább a városi polgárság volt a közhasználati öblösüvegek vásárlója. A fennmaradt tárgyi emlékegyanyag ismeretében bizonyítható csak, hogy a 17. században a felső-magyarországi üveghuták magas színvonalú öblösüveg előállítására is alkalmasak voltak. A tárgyak közül kiemelésre méltó a *feketekúti görög katolikus templom* kelyhe, amely ma a bártfai múzeumban található. Az 1636-os évszámot viselő kehely kupája tojásdad formájú, egyszerű gombja van, és talpa lefelé tölcsérszerűen kiszélesedő. Szent Péter és Szent Pál színes, opak zománccfestésű alakja díszíti (14. kép). A kelyhet valamelyik Sáros megyei hutában készítették.⁹⁸ E tárgy és a hozzá hasonló darabok ismeretében joggal feltételezhető, hogy a felső-magyarországi huták is képesek voltak az erdélyiekhez hasonló, sokféle funkciójú használati öblösüvegek előállítására. Feltételezésünket, megállapításunkat természetesen csak a polgári háztartások tárgyairól szóló kimutatások részletes elemzése támaszthatja majd alá megnyugtatóan.

96. Kolozsvárott a Tölcséres család foglalkozott üvegkereskedéssel. A család neve, azaz a Tölcséres ablaküvegezőt is jelent. Erdélyben több templom üvegezési munkáinál találkozunk a Tölcséres család tagjaival. Először 1599-ben bukkan fel, hogy a Tölcséres család tagjai üvegkereskedéssel foglalkoznak. Ekkor két alkalommal szállítottak üveget Nagybányára. A család tagjai általában égetett borosüveget, üvegpoharat és ún. erdélyi üveget szállítottak, illetve ezekkel az üvegekkel kereskedtek. Kolozsvárhoz hasonlóan a Lengyelországgal, Béccsel és Velencével nagy összegű kereskedelmet folytató városi polgárság képviselői viszonylag korán megismerkedtek az üveggel, ezzel a 16. század elejétől európai viszonylatban már nem „raritás”-nak, azaz ritkaságnak számító termékféleséggel.

97. KÖPECZI Béla 1987. 929.

98. DIVALD Kornél 1912. 368. Itt részletesen közli a kehelyre vonatkozó adatokat, díszítményének stílusát.

3. A magyar üvegyártás virágkora, 18–19. századi üvegtészítő központok

A magyar üvegyipar fejlődését a török uralom alóli felszabadulás, az ország újjáépítése, majd a Rákóczi-szabadságharc után bekövetkezett békés korszak sokrétűen, kedvezően befolyásolta. A 18. századi huták egy része 17. századi előzményeknek köszönhette létét. A kezdeményező szerep azoknak a főúri családoknak jutott, amelyek már korábban is tapasztalták az üvegtészítés kedvező gazdasági hatásait. A 17. század utolsó éveiben a Rákócziak trencsényi, beregi és szepességi uradalmaiban épültek új üvegsűrők. Így kezdődött el az üvegyártás *Oblazon*, *Vorotniczán* és *Kurimán*.⁹⁹ A régi hutákat modernizálták *Makoviczában* és *Munkácson*. II. Rákóczi Ferenc Munkácsra, az üvegsűrőhöz habánokat telepített le *Stompfáról*. Ez arra enged következtetni, hogy itt elkezdődött a színes üvegek gyártása is és az üvegek színes zománcfestéssel való díszítése.¹⁰⁰ Ugyancsak a Rákócziaknak köszönhető a későbbi századok egyik legjelentősebb felső-magyarországi üveghutájának létrehozása a regéci uradalomban. II. Rákóczi Ferenc – miután átvette birtokait és beutazta azokat – fontos gazdasági intézkedéseket tett. 1698. február 28-án *Fonyban* kelt alapítólevelében tette lehetővé az üvegtészítés beindulását a regéci uradalmában. I. Rákóczi György idején a Zboró környéki huták feladata volt a regéci uradalom ablak- és öblősüveg-szükségletének biztosítása. A fokozódó igények, a meginduló építkezések és mindenelőtt a hegyaljai borok értékesítése miatt célszerűvé vált helyben egy „*officina*” alapítása. „Mi Felső Vadászi Rákóczi Ferenc, fejedelem, Nemes Sáros vármegyének Fő Ispánya stb. Regéci Hegyekben levő hutánkban Thomas Hutnik nevű hutásnak állitván, és azt kezekben bocsátván, illy képpen végeztünk vele: esztendőknék forgása alatt tartozik nekünk kész pénz beli adóval, 100 magyar forinttal. Item más fél ezer eöregh kristályos karikával, ezer pedig paraszt karikával és eöttven pohárral. Ha pedig mi számunkra mivel, kristály karikáknak ezeréért 12 Ft, parasztért 6 Ft, pincetokra való sotos wöveg palackokért akar nagyobb, akar kiseb egytül 18 pénz leszen. Kinek nagyobb bizonyására ezen levelünket attuk. Rákóczi Ferenc.”¹⁰¹ A szabadságharc idején, 1708-ban Rákóczi Ferenc a debrői uradalomban, Parád mellett is alapított egy üzemet. Így a hagyományos üvegtészítő területek Felső-Magyarország déli részéig tolódtak ki.¹⁰²

99. HILDENSTAB György 1910. 118. és SÁRHELYI Lajos 1938. 112.

100. Történelmi Tár 1882. 559.

101. OL. Kamarai Levéltár. Arch. Fam. Rákóczi de Felsővadász. Fasc. 36. E. Rajcsányi 20. Fol. 9. No. 153. *Arendatariae Officinae Vitriariae Regéciensis*. Vö. TAKÁCS Béla 1966a 14.; TAGÁNYI Károly 1900. 142.

102. OL. U et C. Fasc. 5. Nr. 12. A huta alapítására vonatkozó német nyelvű szöveg így hangzik: „Der Fürst Rákóczy hat in der Rebellion eine Glashütte aufrichten lassen.”

A Rákócziak mellett új főúri családok is bekapcsolódtak az üvegyártásba. A 17. század utolsó évtizedében a Batthyányiak nyugat-magyarországi birtokán, Szalonakon és Lékán indult meg a termelés, s ezzel újabb országrészen honosodott meg az üvegpár. ¹⁰³ A Zichy család 1686-ban kapta meg a Nógrád megyében lévő *divényi uradalmat*, s néhány év múlva már befűtöttek a felépült divényi üvegcsűr kemencéibe. Az üvegcsűr kezdetben csak ablaküveget gyártott a meginduló építkezések számára. ¹⁰⁴ A 17. század utolsó évtizedében jött létre Erdélyben a fogarasföldi dominiumok területén kívül az első üvegcsűr. A *Kálnoky család* székelyföldi birtokán, Zalánban indult meg a termelés, s a huta 1860-ig folyamatosan működött. ¹⁰⁵ Ung megyében, Bresztótól északra, *Krajnán* és *Kemenczén* Bercsényi Miklós alapított üveghutákat. Bercsényi maga is alaposan foglalkozott az üvegművesség mesterségének elméletével. Hogy az üvegekészítés fortélyait elsajátítsa, megvásároltatta *Antonius Netus De arte vitriaria* c. híres munkáját. ¹⁰⁶

A Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedekben az ország minden részén gomba módra szaporodtak az üvegcsűrök. *Korabinsky* híres statisztikai és geográfiai munkájában 32 üveghutát említ az 1711–1786 közötti időszakból. Pontosabban olyan helyeket jelöl meg, ahol üvegyártást folytattak. ¹⁰⁷ Sajnos *Korabinsky* adatai nem utalnak arra, hogy az egyes üzemek működése milyen

103. L. BORSOS Béla 1974. 46.

104. A birtokot 1686-ban kapta meg Zichy István Balassa Imre hűtlenségi pere után. Nógrád megye adózóinak 1728. évi összeírása arról tesz említést, hogy Divény Hutaán 30 évvel ezelőtt telepedtek le. Így kerül az alapítási éve a két időpont közé. Vö. SZVIRCSEK Ferenc 1981. 51–52.

105. Erdély keleti és délkeleti részén létesített üveghuták közül a legkorábbi a zalánpataki volt. A 17. század utolsó évtizedében már működött. Alapítója gr. Kálnoky Sámuel volt. Ebben az időben Zalánpatákat praedium Egyedmezejének hívják. A működésre vonatkozó feltételezésre az ad okot, hogy 1694-ben Kálnoky Miklósvárról írt levelet Brassóba, s ebben ablaküvegek eladására tesz ajánlatot. Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 70.

106. THALY Kálmán 1887. 249.; HILDENSTAB György 1910. 118.; SÁGHELYI Lajos 1938. 112. foglalkoztak a Bercsényi-hutákkal.

107. KORABINSKY munkájában a következő helyeket sorolja fel, ahol üveghuták működtek: Bars megyében: Bukowina, Nemeeschin (Nemcsény); Borsodban: Cschernej (Csernely); Hont megyében Brezo Gyügy és Derschenye (Derzsénye); Liptó megyében: Benedekfalva, Beschenova (Besenyőfalva), Botza; Máramaros megyében: Borkút; Nógrád megyében: Divén (Divény), Hutta; Nyitra megyében: Buschocz(?) Drahóc, Esztergál; Pest megyében: Fóth; Pozsony megyében: Hutti; Sáros megyében: Bártfa, Dubova, Gáboltó Glashütte (Szklono), Richwald; Sopron megyében: Cshér (Csér); Szatmár megyében: Erdőd; Szepesben: Baldóc, Dubrawa; Temesben: Fibsch (Fibis); Trencsénben Adamóc, Kis-Kosolna, Facskó (Facschkow) és Zliecho; Túróc megyében: Budisch (Budis), Dubowa; Vas megyében: Szalonak; Zólyom megyében: Besztercebánya, Bisztra és Cschaeschin (Csésény). Vö. KORABINSKY, Johann Matthias 1786.

időszakot ölelt át, s egyazon időpontban egyszerre hány üvegcsűrben készítettek üveget. Az említett munkában több pontatlanságot is felfedezhetünk. Nem számolt azzal, hogy a kis üzemcskék bizonyos időszakonként továbbvándoroltak, új helyre települtek. A huták vándorlásainak természetes okai voltak. Az üvegekészítés talán legfontosabb alapanyaga a fa. Fával fűtötték a kemencéket, és az elégetett fa hamujából nyerték a nélkülözhetetlen *hamuzsirt*. Ha az egyes hutákban felhasznált hamuzsír mennyiségét és az ehhez szükséges famennyiséget vesszük vizsgálat alá, akkor tapasztalható, hogy hatalmas erdőségeket kellett kiirtani az üvegyártás érdekében. A Bihar megyei *béli* huta az 1750-es években 1 hét alatt 3 mázsa hamuzsirt használt fel. Évente 10 hónapon keresztül folyt a termelés, 2 hónapon át általában karbantartással, renoválással foglalkoztak. Egy héten 3-4 naponként történt az olvasztás a kemencékben. Mivel 1 mázsa hamuzsír előállításához 40-45 mázsa hamura volt szükség, amihez 60-70 m³ fát kellett biztosítani, ez azt jelentette, hogy az egy év alatt felhasznált hamuzsír előállításához 8-9000 m³ fára volt szükség. Egy másik adat szerint a Nógrád megyei Szuhahután 1780 körül egy évben 150 véka hamuzsirt használtak fel. Ennek az előállításához is megközelítőleg 8000 m³ fát termeltek ki.¹⁰⁹ A felsorakoztatott példák alapján érzékelhető, hogy az üveghutákhoz közeli erdőket igen gyorsan kiirtották, s ezután a kis üvegcsűröket könnyebb volt új, fában gazdag területre áthelyezni, mint a körülményes, drága szállításra vállalkozni. Számptalan esetben megfigyelhető, hogy az üveghuták új helyre települése után kisebb-nagyobb falvak jöttek létre szomszédságukban, az ún. *hutatelepülések*. Ezek elnevezésükben is utalnak az üvegekészítésre, illetve a huták vándorlására is. *Ó-, Új-, Közép-, Kis-és Nagyhuta* helyneveinkben a folytonos költözés, vándorlás oldódik fel.¹⁰⁹ Az egyes üvegcsűrök áttelepítése az esetek többségében 30-40 év múltán következett be. Korabinsky több esetben a települések bemutatásakor nem volt tekintettel a huták átköltöztetésére, s ezért munkájában az egyes üvegekészítő helyek úgy tűnnek fel, mintha a régi és az új hutatelephelyen egyaránt folyt volna a termelés. Pedig a régi telephelyeken legfeljebb a kiszolgáló létesítmények, a kvarcörlő- és törőmalmok maradtak még egy ideig. Emellett nem szerepelnek munkájában azok az üvegekészítő telephelyek sem, amelyek mellett még nem alakultak ki települések. Korabinsky a nyilvánvaló tévedések ellenére valamivel pontosabb, a valósághoz közelebb álló képet vázol fel a korabeli üvegipar nagyságáról, mint más források, akár a Mária Terézia-féle felmérések, vagy a helytartó-

108. SZVIRCSEK Ferenc 1982. 60.; BUNTA Magda-KATONA Imre 1983. 80.; SZÓKEFALVY NAGY Zoltán 1964. 110-117.

109. SIPOS István 1958.

tanácsi kimutatások.¹¹⁰ Különösen az utóbbi forrásban tapasztalhatunk nagy hiányosságokat. Ez érthető is, hiszen a bécsi udvar e korszakban jellemző gazdaságpolitikája miatt a vármegyék inkább eltitkolni igyekeztek az ipari üzemeiket.

Korabinsky helytálló adatait az összeírásokban, a korszak ipartörténetével foglalkozó feldolgozásokban szereplő ismeretekkel és az újabb kutatási eredményekkel kiegészítve, a 18. században 62 üveghuta működése bizonyítható Magyarország területén, az alábbi földrajzi megoszlás szerint:

Erdély és Magyarország keleti része	19 üveghuta
Felső-Magyarország	29 üveghuta
Dunántól és Délvidék	17 üveghuta
<hr/>	
Összesen:	62 üveghuta

110. OL. C. 43. Helyett. acta seundum referentes 1781. No. 71. pos. 60. Ezúton köszönöm meg NÉMETH Györgyinek, hogy az eredeti forrásokban szereplő adatokat rendelkezésemre bocsátotta. Az adatokat feldolgozta, illetve összesítette még: MÉREI Gyula 1951. 116–119.; A Mária Terézia-féle 1771. június 21-én kelt „kereskedelem előmozdítása érdekében” készült leiratra 1774-ben beérkezett válaszok szerint csak a Bars megyei Ebedeczen, Nógrádban a divényi uradalomhoz tartozó Fűrész mellett volt üveghuta. Ezen túl Nyitra megyében a bajmóczi uradalomhoz tartozó Handlován, ahol havonként fehér üvegből 75 tucat poharat és 25 tucat palackot, zöld üvegből pedig 100 tucat palackot készítettek. A Sopron megyei nagy-martoni üvegyár táblaüveget állított elő, a Veszprém megyei Lókúton egy évben 3 kemencével közönséges ivópoharat 43 540 tucatot, asztali borospoharat 45 540 tucatot, nagyobb hatszögletű poharat 37 933 tucatot, hosszú nyakú nagyobb üveget 30 360 tucatot, finom kéticcsés palackot 9108 tucatot, finom egyiccsés palackot 15 180 tucatot, közönséges kéticcsés palackot 10 350 tucatot, közönséges 1 iccsés palackot 20 700 tucatot, ablaküveget különböző fajtából 35 000 tucatot, butellát 28 360 tucatot és gyógyszerári üveget 9180 tucatot állítottak elő. Városlód területén, ahol két üvegyár működött, 95 000 tucat közönséges ivópoharat, 100 000 tucat asztali borospoharat, nagyobb hatszögletű poharat 78 000 tucatot, hosszú nyakú nagyobb üveget 65 000 tucatot, finom kéticcsés palackot 20 000 tucatot, finom egyiccsés palackot 41 000 tucatot, közönséges kéticcsés palackot 3000 tucatot, közönséges egyiccsés palackot 5000 tucatot, különböző ablaküveget 3750 tucatot. Kurta nyakú üveget 60 000 tucatot és gyógyszerári üveget 200 000 tucatot. Tehát a bakonyi üzemek évente 8 410 000 üveget állítottak elő. Ez az adat teljesen elképzelhetetlen, s inkább csak az optimális termelési feltételek között várható termelési adatot adták meg a huták tulajdonosai. A királynő leiratára hutát jelentettek még Zólyom megyéből Miklóshutáról, ahol a bérlőn kívül 4-5 munkás dolgozott, és naponta 60 darab nagy kerek ablaktáblát, 100 közönséges minőségűt állítottak elő. Ugyancsak Zólyom megyében, Sziklán dolgozott egy huta a körmöc- és selmebányai pénzverőintézeteknek. Majd Végles-hután 2-3 munkást sorol fel a jelentés, akik ablaküvegeket, 20 iccsés palackokat, kancsókat és poharakat készítettek. Tehát összességében a jelentés csak 9 üveghutáról tett említést. Az adatokat vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 176–179.

A manufakturális jellegű, szinte középkori módszerekkel folytatott magyar üvegyártás fénykora a 19. század derekáig tartott. Az 1830–1840-es években felépültek az első üvegyárak, amelyek közhasználati üvegeiket tömegtermelésre berendezkedve állították elő. Gépi berendezéseket alkalmazva nagy szériában gyártották a palackokat, kancsókat s más edényféléseket. Hagyományos hutatechnikával dolgozó üzemek a 19. század elején is szép számmal jöttek létre, de a huták számarányát tekintve ez a fejlődés semmilyen vonatkozásban nem hasonlítható össze a 18. századival. A 19. században szinte évtizedenként megjelenő statisztikai munkák alapján leszűrhető, hogy Erdélyben és a Dunántúlon többségében a 18. századi üzemek működtek tovább, legfeljebb új, fában gazdag területre települtek. Csak Felső-Magyarországon figyelhető meg nagyobb számban új üveghuták alapítása, azonban ezek is további fejlődésükben, alkalmazott technológiájukkal inkább a gyár-
ipari jellegű termék-előállítását honosították meg. *Fényes Elek* 1839-ben megjelent statisztikai-geográfiai munkájában 69 üvegekészítő helyet sorolt fel az ország területén. Megállapítása szerint Erdélyben és az ország keleti részén 9, Felső-Magyarországon 39, és a Dunától nyugatra eső részekben 19 üzem működött.¹¹¹ Ha a korszak statisztikai munkáinak adatait hasznosítjuk és ezeket kiegészítjük az újabb kutatási eredményekkel, akkor bizonyossá válik, hogy Fényes Erdélyre, az ország keleti részére és Dunántúlra vonatkozó adatai meglehetősen pontatlanok. Nem tünteti fel az ekkor már nyilvánvalóan működő hutákat *Bikalján* és *Újhután* Szatmár megyében, *Kristyorban* Hunyad megyében, és nem szerepel felsorolásában az Élesd melletti *fekete-erdői*, továbbá a *kettősmezei*, *almaszegi* és *csíkújfalui* üvegcsűr sem.¹¹² A Dunántúlon pedig nem szól a *soproni* és a *somhegyi hutákról*, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Fényes adatait kiegészítve más kutatási eredményekkel, össze-

111. KORABINSKY adatait és a Mária Terézia-féle leiratra érkezett válaszokat a következő munkákban közölt hutafelsorolásokkal egészítettem ki: 1. Helytartótanácsj jelentés. 2. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983.; SZVIRCSEK Ferenc 1982.; LEHMANN Antal 1971.; TAKÁCS Béla 1970.; TAKÁCS Béla 1966.; ÉRI István 1966.; HOFFMANN, Herbert 1972.; VERES László 1979b. Az 1839. évi adatokat l. FÉNYES Elek 1839.

112. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 74.

sen 85 üzem létezése igazolható a 19. század első felében Magyarország területén.¹¹³

Erdély és Magyarország keleti részei	22 üveghuta
Felső-Magyarország	42 üveghuta
Dunántúl és Délvidék	21 üveghuta
Összesen:	85 üveghuta

Azonban, mint már említettük, ezek közül sok már nem sorolható a hagyományos eljárásokkal dolgozó üzemek közé. A Dunántúlon a magyar üvegyártás történetében 1800-ban egyedülálló kezdeményezés történt. Egy *Oesterreicher* nevű füredi orvos olyan üvegekészítési eljárást fedezett fel és szabadalmaztatta, amelynél a fő alapanyag nem a hamuzsír volt, hanem a kőszén és a kvarchomok. A bécsi udvar a 19. századig szívesen támogatta minden olyan kezdeményezést, amely a kőszén hasznosítására irányult. Így támogatták az új szabadalomra épülő *soproni huta* megalapítását is. A huta 1801-ben már 4800 pezsgőspalackot, majd egy évvel később 4500 mázsa üvegárut szállított Bécsbe. Ez a termékmennyiség már sértette az osztrák érdekeket, s a bécsi udvar akadályokat gördített az üzem további fejlődése elé. Az üveghuta alapításakor szerződésben rögzítették, hogy állandó, alacsony áron a brennbergi kőszénbánya biztosítja a szenet az üzem számára. Később az árat folyamatosan emelve, olyan helyzetbe hozták az üzemet, hogy gazdaságtalanná vált a termelés, s be kellett zárni az üveghutát. Természetes, hogy ezt az üzemet nem sorolhatjuk a hagyományos technikával dolgozó magyarországi huták közé.¹¹⁴ Csak így az 1840-es évekre már termelő *Pichler, Perger és Kuhinka* gyárat, vagy *Zahn György zlatnói* üvegyárát sem. A felső-magyarországi üzemek több mint 50%-a volt 19. századi alapítású, s ezek nagyobb részében már gyáripari

113. FÉNYES Elek 1839. munkájában 56 működő üveghutát sorol fel az alábbiak szerint: Baranya: Hosszúhetény, Újbánya, Szentmártony; Somogy: Szentmihályfa, Lukafa, Szent-luka; Vas: Szalonak és Léka; Veszprém: Csehbánya, Németbánya, Úrkútbánya, Pénezskút, Somhegy; Zala: Vétyem; Sopron: Sopron; Árva: Novotii; Bars: Újbánya, Fenyőkosztolány, Skiczovo, Ebedecz, Csárad, Kistapolcsány, Aranyos-Maróth; Hont: Csábrágh, Derzsenye; Liptó: Bócza, Gombás; Nógrád: Divényhuta; Nyitra: Aranyosd; Pozsony: Kis-Kosolna; Szepes: Nemes-sény; Trencsény: Zliecho; Zólyom: Szihla, Gyetva, Végleshuta, Miklósfalva; Abaúj: Szalánc, Sompaták, Regéc, Felsőbánya; Bereg: Munkács; Borsod: Visnyó, Újhuta, Répáshuta; Gömör és Kishont: Forgácsfalva; Heves: Parád, Hasznos, Szuha; Sáros: Lipó, Sztebnik, Sarbova; Ung: Tót-Poléna; Máramaros: Técső, Ferencvölgyhuta; Ugocsa: Nagytarna; Bihar: Almaszeg, Élesd, Bél; Szatmár: Bikkalja, Újhuta; Hunyad: Kristyor, Zalánpaták, Bikszád, Borszék; Verőce: Jankovátz, Ivanopolje, Mariathal, Zágráb: Oresje. Fényes adatait kiegészítik: DEMIAN Johann 1805.; SCHWARTNER von Martin 1809–11.; NAGY, Ludovicus 1828.; BIELEK von Ladislaus 1837.

jellegű termelés folyt. 1856-ban hivatalos felvétel készült a monarchia gyáriparáról. Ez a statisztika Magyarország 5 közigazgatási kerületében 46 üzemről adott számot. A 46 üzem felsorolásában és felszerelésének bemutatásában 29 18. században vagy a 19. század kezdetén alapított üveghuta szerepelt. Ezek közül a század végére szinte mindegyik beszüntette a termelését, vagy modern üvegyárrá alakult át, mint a parádi huta¹¹⁵ (15. kép).

Erdély és Magyarország keleti része

Három, földrajzilag jól elhatárolható üvegekészítő terület alakult ki. Az egyik Erdély déli részén, az *Olt mentén*, ahol hagyományosan jelentős volt az üvegyártás. A másik *Székelyföldön*, a harmadik pedig a történelmi Erdély szorosan vett határain kívül, *Biharban*, *Szatmárban* és *Máramarosban*.

A 18. század első két évtizedében Erdély déli részén három üveghuta termelt. A porumbáki üvegcsűr, miután kincstári kezelésbe került az egykori Apafi-féle birtok, a Rákóczi-szabadságharc után építették újjá. *Kercesórán* és *Árpáson*, a Teleki-birtokokon 1715 táján létesültek üvegcsűrök. Ezekhez csatlakozott az ugyancsak Teleki-birtokon, *Felsőuca* határában felépített üzem. Az Olt menti huták rövidebb-hosszabb megszakításokkal az 1850-es évekig működtek. A porumbáki huta 269 évi folytonosság után 1894-ben zárta be kapuit. A porumbáki üzemben a 17. században kikísérletezett és elterjedt formák, üvegtípusok évszázadokon keresztül nagy hatással voltak az erdélyi üvegekészítésre. 1757-ben a kincstár eladta a porumbáki uradalmat *Bethlen Gábornak* és *Miklósnak*. Az adásvételkor készített összeírásból kapunk képet az üzem 18. század első felének állapotáról. A helybéli magyar és román jobbágyok mellett 9 idegen munkás dolgozott az üzemben: *Christophorum Wenzel*, *Christophorum Wolf*, *Venceslaus Tajérmajér*, *Laurentius Schülter*, *Mathias Offer*, *Josephus Trautman* és *Josephus Golsnajder*. A mesterek nevük után ítélve cseh–német származásúak voltak, s közülük az egyik üvegfestéssel, a másik fehérüveg-készítéssel, kettő pedig ablaküvegyártással foglalkozott. Három mester neve mellett nem szerepelt a munkakör megjelölése. Az üzemben 13-féle *flaskót*, vagyis palackot készítettek fehér, színtelen üvegből, 26-féle kancsót, 3-féle nagyméretű serleget, 7-féle lapos poharat, 4-féle csontüveget, 16-féle kristályüveget és 24-féle közönséges zöld üveget. Az üzemben volt üvegmetsző, csiszolóberendezés, s ily módon az e korszakban divatos metszett díszű üvegeket is tudták készíteni. A felsorolt edényfélések és technikai berendezések azt bizonyítják, hogy az üzem magas színvonalú üvegyártásra volt alkalmas. 1762-ben Bethlen Miklós átengedte bátyjának, Gábornak a hu-

114. CSATKAI Endre 1935. 11–12.

115. KOSSUTH Lajos 1842.; SZVIRCSEK Ferenc 1982. 71–72.; TELKES Simon 1895. 9.; TAKÁCS Béla 1970. 37–42.; SZVIRCSEK Ferenc 1974. 123–128.

tát, aki további fejlesztésekbe fogott. Bécsben szerződést kötött egy *Franciscus Boschwa* nevű mesterrel, aki megígérte, hogy hat jó „Mester Legényeket, egy üveg Mettzöt, egy Pixis csinálót és egy Pictort viszen magával Erdélybe . . .” Bethlen kikötötte, hogy a régi „Mester Legények közül 5-öt vagy hatot” Boschwa köteles megtartani.¹¹⁶

Amíg Porumbákon elsősorban minőségi üvegtartályokra kívántak berendezkedni, addig Árpáson, Ucsán és Kercesórán inkább ablaküvegeket és közös használati üvegtárgyakat gyártottak. Árpáson 1749-ben a termékek zömét *polturás üveg, fűvíznek való lapos és nagyobb üveg, uborkának való vastag nyakas üveg, pincetokba való ejeles palack, parasztfélejeles, fertályos, karafina és ivópohár* képviselte. Mellettük jelentős mennyiségben készítettek üvegkarikákat és táblaüvegeket is. Az üzem élén itt is idegen mesterek álltak. Csak 1803-ban szerelték fel a hutát metszőműhellyel.¹¹⁷ A kercesórai huta az alapítástól kezdve nagy nehézségekkel küzdött. 1735-től közel 30 éven át szünetelt a termelés. Ennek munkáshiány volt az oka. Teleki László csak 1762-ben tudott a hutába mestereket csábítani, akik táblaüveget, boros- és vizespoharakat készítettek. 1774-ben *Johan Baptist Fischer* lett a bérlő, s ekkor kezdtek el lámpa és különböző méretű, zöld színű palackok készítésével foglalkozni. Fischer kisebb megszakításokkal a 19. század elejéig a huta élén állott, s egyben ő volt a bérlője a porumbáki és árpási üzemeknek is. 1784-ben Kercesórán megpróbálkozott a finom üveg gyártásával, az üvegmetszés meghonosításával, azonban ez nem járt sikerrel. Működése alatt alakult ki az Olt menti huták sajátos munkamegosztása. Ennek megfelelően Porumbákon minőségi *finom üvegeket*, a többi helyen pedig egyszerű kivitelű, közhasználati termékeket gyártottak az ablaküvegek mellett. Ez a munkamegosztás az Olt menti huták megszűnéséig, vagyis a 19. század második feléig változatlan maradt.¹¹⁸

A székelyföldi huták közül a legkorábbi a *zalánpataki üvegcsűr* volt, amely a 17. század utolsó éveiben keletkezett. A hutát alapító Kálnoky Sámuel 1694-ben – látva Brassó „szép templomának siralmas romlását” – 10 ezer üvegtányért ajánlott fel megvásárlásra 80 Ft-ért. A huta hosszú ideig földesúri magánkezelésben állott, csak 1759-től adták bérbé cseh–morva mestereknek. Az üzem a metszett díszú és kristályüvegek készítéséről vált ismertté. Székelyföldön csak itt készítettek finom üveget 1860-ig, amikor is az üvegcsűr fahiány miatt véglegesen beszüntette termelését.¹¹⁹ A többi székelyföldi hutában csak közönséges, színtelen, áttetsző vagy zöld színű öblösüvegglyártással foglalkoz-

116. A fogarasi és porumbáki officinák adatai: OL. U et C. Fasc. 14. No. 38–42.; Fasc. 8. No. 41. Fasc. 78. No. 36.; DANCU, Julianna–DANCU, Dimitru 1980. 17. Itt megadják az erdélyi huták alapításának időpontját régi forrásokra hivatkozva, többnyire pontatlanul.

117. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 68.

118. HOFFMANN, Herbert 1972. 34.

119. BUNTA Magda 1980. 230.

tak. Zalánban 1740–1750 között indult be a termelés. Kovászna és Zágon üvegcsűrjeiben pedig 1760-ban gyűjtöttak be először a kemencékbe. A *kovácsznai huta* 1772 előtt már szintén üzemelt. A kovácsznai és zágoni huták története 1856-ig, a málnásié pedig 1858-ig követhető nyomon. A 19. század első éveiben kezdtek el üveget gyártani *Borszéken*. A huta bérlője egyben a *borvízkút* kezelője is volt, s a borvíz értékesítését szem előtt tartva, a hutában szinte kizárólag palackokat gyártottak. *Kövári László Székelyhonról* c. munkájában írta le, hogy „vagy tizenkét legény szüntelenül fújja az üveget és mégsem elég”. Székelyföld üveghutái közül egyedül a *sepsibükkszádi* fejlődött gyárrá, és érte meg a 20. századot. A híres üvegyár elődjét Mikó Ferenc létesítette 1750 táján Bükkszád és Mikófalva határában. Itt is cseh–morva származású mesterek tevékenykedtek. A huta 1782-ben költözött végleges helyére, Sepsibükkszádra.¹²⁰

A porumbáki huta mellett Magyarország legjelentősebb, legnagyobb hatású üze­mei az Erdéllyel határos északi, északkeleti területeken, Biharban, Szatmárban és Máramarosban jöttek létre a 18. század elején és közepén. A Károlyi család vállalt jelentős szerepet e tájon az üvegyártás meghonosításában. Károlyi Sándor, Rákóczi egykori generálisa 1722-ben indította be a termelést a Bihar megyei Száldobágyon. Csehországból hívott be mestereket. Az üzem irányítását saját, illetve gazdatisztje kezében tartotta. Károlyi kezdettől fogva üzleti vállalkozásnak tekintette az üvegyártást, mert tudatosan előírta, hogy mit készítsenek a munkások: „. . . az minemű edények és eszközök kedvesek, olyanokat csináltasson, mivel az újság közönségesen szokta az emberek szemét hizlalni, újabb és újabb formákat igyekezzék csináltatni. Az üvegekari­kák, serespoharak és lábasok, úgy az pincetokban való palackok a legkedve­sebbek, tehát azokat igyekezzék bővebben csináltatni . . . Ablaküveg táblá­hoz értő legényt szerezzen . . . Mikor legtöbb kristálymateria léssen, három vagy négy függőlámpást, hat s kilenc, legfeljebb 12 gyertyára valót tiszta feje­ren csináltasson Kigyelmed rubint-szinfestő czüküt s egyebet csinálhat, de én az leginkább szeretem talpas poharaknak az lábán való gombjában. Próbál­ja meg kroat mázból is pincetokban való palackokat csináltatni . . . rubint szín és viola szín poharakat is csináltasson” – adta utasításba 1723-ban Farkas István gazdatisztnek. Egyértelmű tehát, hogy Károlyi jól ismerte az erdélyi igényeket. Tudta, hogy hagyományosan bevált formájú és funkciójú edények, így pincetokba való palackok, poharak Erdély-szerte keresett portékák. De azt is látta, hogy a módosabb vásárlóréteget minőségi üvegáruval lehet meghó­dítani. Ezzel a céllal készültek *czüküs* díszű poharak, vagyis a talpas pohar­ak szárába rubin színű spirálokat helyeztek el velencei módra. Az üvegyár­ítás a porcelán- és fajanszedényeket utánozta a csontüvegekkel. Mivel a csont­üveg lényegesen olcsóbb volt a porcelántárgyakkal, ezért joggal feltételezhet-

120. BOGÁTS Dénes 1943.; BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 69–70.

ték, hogy ezek a termékek keresetté válhatnak. Károlyi 1725-ben utasította a gazdatisztet, hogy „egy tucat csontmázból való poharat csináltasson a levélben föltett rajza szerint”. Károlyi tehát annyira érdeklődött az üvegyártás iránt, hogy nemcsak a piac igényeinek megfelelő termék-előállítást követelte meg, hanem maga is „tervezett” üvegeket, melyeket jól értékesíthetőnek vélt.

A hutában folyó termelésről pontos kimutatások maradtak fenn. 1726-ban 40 héten át folyt a termelés. 1640 *finom üvegarikát*, 25 990 *zöldkarikát*, 39 450 *aprókarikát*, 557 *kristály- és csontkarikát*, 514 000 *kalárist*, 5668 *kötés zöld öblösüveget* és más termékeket készítettek. Az öblösüvegekről egy 1727-ben készült számadás ad tételek felsorolást, s ennek alapján Erdélyben, sőt Magyarországon is a porumbáki hután kívül sehol sem tapasztalt, rendkívül változatos termékskála bontakozik ki. A felsorolás szerint *orsóüveg pálinkához való, füles pohár, polturás pálinkás üveg, mogyorós üveg, fertályos üveg, zöld pohár, kancsó, körtvély üveg, béka üveg, méhseres fekete üveg, lopó, hordócska, fekete botella, 1-2 iccés apothekariusnak való üveg, kürtös magas pohár, sárkányfejű pohár, lámpás, golyóbisos wexirglosz (tréfás üveg), szenteltvíznek való üveg, gyertyatartó, csengettyús karaffina, lapos boroskancsó, födeles kancsó, tekenős pohár, békás pohár, sótartó, hosszú nyakú botella, füttyülő pohár, ámpolna, karaffina, rosolis pohár, köpő, füles poháracska* készült ebben az évben. A *csontüvegek* között voltak palackok, tányérok, kancsók, kupácskák és cukortartók fekete, kék, sárga, fehér és veres mustrákkal. A kristályüvegek között pedig *függő kristály lámpások*.¹²¹ A piaci igényeket szem előtt tartó termelés, a jelentős választék ellenére azonban az üzem működésében állandó zavarok keletkeztek. Már 1735-ben azt írta Károlyi naplójába: „megfordulván ott nem kevés kedvetlenséggel kellett szemlélnem száldobágyi hutámnak majd utolsó pusztulásra jutását”. A szakmunkások biztosítása az erdélyi üzemekhez hasonlóan Száldobágyon is állandó gondot jelentett. Ezzel a problémával a huta alapításakor is tisztában volt Károlyi, ezért már az induláskor előírta a mestereknek, hogy kötelesek a helybeli jobbágyok fiait tanítani az üvegekészítés alapvető fogásaira. 1736 augusztusában kelt levelében bevallja azonban, hogy ez kevés sikerrel járt, s a huta „romlásának okát a hutához értő mesterek” megfogyatkozásának számlájára írta. Felmerült benne a huta bérbeadásának gondolata. Azonban erre mégsem került sor, mert egy Stancz Flóra nevű hutáslegény vette át az üzem irányítását. 1736-ban, Stancz irányítása alatt a huta bevétele 9282 forint volt, s ebből, amint ez a számadásokból kitűnik, 4000 forint volt a tiszta haszon. Azonban Károlyi nem volt nyugodt a száldobágyi üzem jövőjét illetően, mindenáron állandó munkaerőt szeretett volna biztosítani. A Stancz Flórának szóló instrukcióban előírta, hogy „Lészen kötelessége az is, hogy oláh vagy magyar örökös jobbágyaim fiait, a fickókat magához édesgesse, azokat az üvegcsinálásra tanítsa, és annak idejében beállítsa, hogy jövendőmben magam jobbágyaimból állíthassam fel hu-

121. KÁRFFY Ödön 1902. 276–284.; L. még: SÁGHELYI Lajos 1938. 171–175.

támat”. Azonban Stancz semmilyen vonatkozásban nem váltotta be Károlyi reményeit. Ugyanis rövidesen ismét munkaerőgondokról és a termelés hanyatlásáról értesülhetünk Károlyi egyik leveléből. „Száldobágyon erigált hutámnak ahhoz értő mesternek fogyatkozása miatt naponként való romlását, pusztulását; s abbéli káromat tapasztaltam volna, igyekeztem abban, miképpen külső országon is, valamely ahhoz értő jó hutás mesterembert kerestethessek, alá szállíthatassam, azon hutámnak lehető restaurációjára.” 1737 végén idegenből „alá szállított” mesterember, bizonyos *Johann Padtscheider* vette át a huta irányítását. Azonban az üzem már csak néhány évig működött, mert Károlyi Sándor fia 1747-ben inkább egy új huta alapítását látta célszerűbbnek a Szatmár vármegyei erdői uradalomban.¹²² 1762-ben Kővár vidékén, *Papbikón* már egy újabb hutája működött a Károlyi családnak, és 1770 táján indult meg a termelés a *szelestyei* határban is. A Károlyi család ezeket az üzemeket már nem tartotta meg saját kezelésben, inkább bérbé adták, hogy a különböző gondok, mindenekelőtt a munkaerő biztosítása más vállára nehezedjen. Ezek a Károlyi-huták semmilyen tekintetben nem érték el a száldobágyi üvegyártás színvonalát. A 19. század második felében sorra megszűntek, csak a szelestyei huta alakult át modern üvegyárrá.¹²³

Magyarország keleti részének másik jelentős üvegyártó helye a nagyváradi püspökség *béli uradalmában Hagymás* határában jött létre 1741-ben. A hutát 1780–1783 között telepítették át végleges helyére, az aradi országot mellett fekvő Bélbe. A béli huta termelékenysége és termékeinek színvonala nem közelítette meg a száldobágyit, de mindenképpen jelentősebb volt e tájegység hutáinak többségénél. Az üzemben 9 legény kezdte meg az üvegfúvást, s 1748-ban már „üvegmetszőház” is volt a huta mellett. A 18. század derekáig 10-féle poharat (*talpas metszett pohár, nagy talpas metszett pohár, nagy fedeles metszett pohár, rozsólios kis pohár, ürmösnek való pohár, harmincas, negyvenes, ötvenes, hatvanas meszelyes pohár*), 6-féle palackot (*iccés, másfél, két-, három-, négy- és húsziccsés*), különféle úrtartalmú *zöld befőttes üvegeket, butéliákat, metszett és metszetlen kancsókat, gyertya- és tintatartókat, gyógyszerári üvegeket, orvosságos téglyeket* készítettek. Ezek mellett nagy mennyiségű ablaküveget és még toronyórákhoz való üvegeket is. A termékek felsorolásából is kiderül, hogy a huta elsősorban az egyházi igényeket elégítette ki. A béli termékek a környék templomait gazdagították, de eljutottak egészen Kalo-

122. Nem tudjuk pontosan, hogy a száldobágyi huta mikor szüntette be termelését, de az tény, hogy 1747-ben Károlyi Ferenc már az erdői uradalomhoz tartozó határban (Homoród és Kraszna között, a Bükk lábánál) új hutát épített. Ez arra enged következtetni, hogy a száldobágyi huta az 1740-es években megszűnt. Az erdői hutához 4 kemence, hutaszín, méregkamara, hamukamara, fluszfőző kamara (benne négy katlan, négy üst, három kád) tartozott. Az üzemre vonatkozó további adatokat közli: SÁGHELYI Lajos 1938. 175.

123. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 77.

csáig is.¹²⁴ A püspökség csehországi mestereket alkalmazott. 1740–1750 között a termelés értéke együtöde volt a száldobágyi hutáénak, 1300–1700 forint között váltakozott. Miután a huta átköltözött Bélbe, a piaci lehetőségek is alapvetően megváltoztak. Az öblösüveg iránti nagyobb kereslet az ablaküvegyártás visszaszorulását eredményezte. 1749-ben 26 440, 1768-ban 94 750 üvegkarikat gyártottak, 1793-ban már csak 409-et. Az utóbbi esztendőben 59 278 kötés öblösüveg várt eladásra. Ennek nagyobb része közönséges öblösüvegek (vitrorum ordinarium), kisebb hányada pedig kristályüveg volt. A számadásokban a kristályüvegek két fajtáját tüntették fel: „cristallum ordinarium” és „Cristallum incolorum”. Ez azt jelentette, hogy a 18. század végétől közönséges és különlegesebb minőségű kristályüveget is készítettek Bélen. Közönséges kristályüvegből 732 kötés, különleges minőségű kristályüvegből pedig 66 kötetet gyártottak a 18. század utolsó éveiben.¹²⁵

Béli szintű termék-előállítás folyt a Károlyi-hutákhoz közeli Kővár vidékén, *Butyásznán* is. A butyásznai hutát *Teleki Ádám* alapította 1743-ban. Közel 10 évig csak egyszerű, zöld színű üvegpalackokat gyártottak. Azonban *Teleki* olyan berendezésekkel kívánta ellátni hutáját, amelyek lehetővé tették számára a finom üveg készítését. 1755-ig folytak az építkezések. Orosz favágók és ácsok dolgoztak az építkezéseken. 1755-ben került sor az első kristályüvegek gyártására, melyek többnyire metszett díszűek voltak. 5 cseh–német üvegmester és egy metsző képezte az üzem szakmunkásgárdáját. A nyersanyagellátást a környék jobbágysai biztosították. 1756-ban a huta raktáraiban a következő termékfélésegeket tárolták: *kristálypohár, sima pohár, kristálykancsó és -palack, kék edények (fertyalos, félfertyalos és polturás üvegek, kék kancsó, kék kristálykancsó, kék kristálypohár)* és *orvosságos üvegek*.¹²⁶ Az erdélyi huták közül a butyásznai üzem termékei között szerepelt a legnagyobb mennyiségben kék üveg, ami mindenképpen specializálódásra utal a termelésben. A források adatai szerint azonban bármennyire is jelentős volt a kristály- és kék-üvegyártás *Butyásznán*, a huta létezését, fennmaradását a közönséges öblösüvegek előállítása és értékesítése biztosította. 1759-ben a butyásznai huta termékeinek felsorolásakor olvasható először a *parasztüveg* elnevezés minden közelebbi megjelölés nélkül. „Parasztüvegeket szépeket csinálnak, hogy már szebek nem kellenek.” 1761-ben 1200 kötés parasztüveg várt elszállításra, értékesítésre. Köztük olyan egyszerű és praktikus üvegek, mint *légyfogók, kancsók, poharak és korsók, gyertyatartók*. A 18. század utolsó harmadára már szinte csak parasztüveg-készítéssel foglalkoztak a hutában.¹²⁷

124. VERES László 1986a 132.

125. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 78–82.

126. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 89–90.

127. A korábbi időszakokban csak a vásárüveg vagy az erdélyi üveg elnevezése fordul elő Erdélyben az öblösüvegek említésekor. A parasztkarika kifejezés viszont a 17. század elejétől használatban volt, mint egyszerű, zöld színű ablaküveg elnevezése.

Amint a forrásokból kitűnik, a butyászhuta működésében is a szakértő munkaerő állandó biztosítása jelentette a legnagyobb nehézséget. Ennek az erdélyi üvegiparban jelentkező állandó gondnak az érzékeltetésére, szemléltetésére felidézünk egy esetet, amely a szakmunkások ide-oda vándorlásából, szökéséből nagy feszültséget okozott a Károlyi- és a Teleki-huták között a 18. század dereka táján. 1755-ben egy *Schüller Antoni* nevezetű hutásmester elszegődött Butyászára. De mint kiderült, 1754-ben a Károlyi-hutából szökött el, ahol a bérlőnek, a szaldobágyi hutából megismert Stancz Flórának jelentős összeggel tartozott. Útközben elfogták, tömlöcbe vetették, és Teleki Ádám váltotta ki, a mester minden adósságát magára vállalva. A mester kötelezte magát, hogy mindaddig nem távozik a butyászhuta-hutából, amíg adósságát le nem dolgozza. 1757-ben viszont már Antoni ismét Flóra keze alatt dolgozott Károlyi hutájában. Teleki embereivel kerestette a mestert és visszakövetelte. Stancz Flóra Teleki embereit Károlyi Ferenchez utasította, mire ott azt a választ kapták, hogy „. . . kinek mi baja Antonival . . . mert úgy tudják, hogy nem Ó Nagysága (Teleki Ádám) hozatta Bécsből Antonit, hanem Eő Exelenciája (Károlyi)”. Schüllert kiváló mesteremberként tüntették fel a források. Alkalmazása, mint látható, szinte létszükséglet volt a huták számára. 1759-ben azonban már a Károlyi-hutából is megszökött, egy ideig a Bánffy-hutában dolgozott, majd arról értesítették a grófot, hogy a regéci hutában kell keresni őt, innen pedig 1761 decemberében – miközben Teleki is kerestette – Selmezbánya környéki hutába távozott. Hat évvel később pedig újabb kedvező ajánlatra onnan is megszökött, és ismét Butyászhuta-tűnt fel, mint hutásmester.¹²⁸ A szakmunkások csábítása szinte állandóan nyomon követhető az erdélyi huták történetében. 1757-ben az erdélyi huta bérlője arról panaszkodott, hogy az üvegtábla-csináló 3 emberével tőle eltávozott, mert Teleki tisztjei régóta csalogatták. A butyászhuta számtartója 1758-ban azt ajánlotta Telekinek, hogy „a porumbáki hutában vannak supranumerarius Mester Emberek”, és talán onnan kellene hutásmestert szerezni. Ugyanebben az évben Teleki a „Püspök Hutájából”, a béli uradalomból szerzett „kristálycsinálókat”.

Felső-Magyarország

Az üveghuták számát tekintve Felső-Magyarországon alakult ki a legjelentősebb magyarországi üvegipar. Pozsonytól Munkácsig, a hegyvidékes területeken félkörben a 18. században 29, a 19. században pedig 42 üveghuta termelt. A 18. századi üzemek között 6 volt 17. századi alapítású.

A termékeket és az értékesítési lehetőségeket figyelembe véve, a felsőmagyarországi üvegekészítő területek között éles határvonal húzható meg. Az

128. A munkások származására és az egyik hutából a másikba való településére l. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 95–96.

északi részekén, Pozsony, Ung, Zólyom, Árva, Bars, Liptó, Nyitra, Szepes és Ugocsa vármegyékben a termelésben meghatározó szerepe volt az ablaküvegyártásnak. E területek városainak lakossága viszonylag a legfejlettebb gazdasági körülmények között élt Magyarországon. A szepességi szász városok lakói mellett Pozsony, Kassa és a bányavárosok polgárainak anyagi lehetősége jobban lehetővé tették a fényt, a világosságot áteresztő ablaküvegek beszerzését, mint az ország más részein. A huták kitorve a 17. századi uradalmi önellátást biztosító termelési korlátokból, először a városok piacait hódították meg ablaküvegekkel. Egy idő után azonban ez a piac is szűknek bizonyult, s megkezdődött az ország más részeinek ellátása is. A 18. században alakult ki az a nagyléptékű vándorkereskedelem, amely az ablaküvegek szállítását, értékesítését biztosította a déli területek irányába. Mivel az üvegárusok a huták szomszédságaiban levő szlovák falvak lakosaiból kerültek ki, ezt a hálókereskedelmet tót hálókereskedelem jelzővel is illették.¹²⁹ A huták termelésében összességét tekintve az öblösüvegyártás másodlagos jelentőségű volt. Inkább a minőségi üvegáru készítésére fektették a hangsúlyt. Ez tükröződik a fennmaradt emlékekben, és az írott forrásokban egyaránt. A Zboró melletti *Sztebnyik-hutában* készült a Bártfai Múzeum *felsővízkövi üvegcsillárja*. A velencei modorban gyártott remekművű darab fehér, zöldessárga és kék üveganynya hasonló tulajdonságokat mutat, mint a hutában készített egykori robotjegyek, melyek egyik oldalán Aspremont gróf, Rákóczi Julianna férje nevének kezdőbetűi, a másik oldalán egy-egy sarló vagy kerék, a kézi és az igás napszám jele látható (*16. kép*). A Stebnyik-hután készült felsővízkövi templomból származó csillárhoz hasonló darabok több környékbeli templomban is voltak. A Sáros megye *boglyárkai templomban* volt egy hatalmas, amfora alakú üvegmécses, amelyet falán odaforrasztott gyűrűiben betétes, fogóval mintázott színes forgók, levelek és lecsüngő tarka virágok díszítettek. A Liptó megyei *Dubrava templomban* szintén két hasonló csillár látható. A *hibbei evangélikus templomban* egy hatalmas, velencei ízlésű csillár áttűzött üveggömbökből álló váza maradt fenn. Hasonló csillár volt a Zólyom megyei *Dubrovicza templomában* is.¹³⁰

A 18. század elején a Pozsony közelében levő *kis-kosolnai hutában* a habán üvegesek szerepe volt jelentős, ami szintén a finom üveg készítésére utal.

129. PECHÁNY Adolf 1913. 282. és SÁGHELYI Lajos 1938. 189–190. SÁGHELYI leírja, hogy a „tót atyánkfiai Mária Teréziától az üveggel való hálalásra valaha is kiváltságot vagy szabadalmat kaptak volna, annak semmi nyomát nem találtuk; alighanem csak kitalálták, hogy ilyen szabadalomlevél van. Mivel üvegyáraink legnagyobb része a Felvidéken települt, ezért Magyarországon az üvegeség a köznép előtt tóttá lett.”

130. A csillár részletes bemutatását és fotóját I. DIVALD Kornél 1912. 362. A robotjegyekre vonatkozóan L. GOHL Ödön 1906. 165.

II. Rákóczi Ferenc 1707. január 8-án kérte meg Pozsony vidéki dandárparancsnokát, galánthai Balogh Istvánt, hogy munkácsi hutájába habán üvegeseket telepítsen át: „a stomfai üveghutákban értvén, hogy finom üvegcsiszoló mesterek légyeneke, Kglmed egynéhányat az mennyit lehet feleségestül és portékástul szekérre rakván és melléjük kíséretet rendelvén küldje Krucsay Márton prefektusunkhoz, kiket Ókglme itt jó földön az üveghutára rendelvén, irántok tétet proviziót.” Így akarta a gondos fejedelem a munkácsi, kurimai huták technikai, művészi színvonalát emelni.¹³¹ Az 1771-es Mária Terézia-féle felmérések alapján a Nyitra megyei *bajmóczi uradalomhoz tartozó Handlovai üvegcső*rben elsősorban színtelen, áttetsző kristályüveget készítettek. Havonta 75 tucat poharat és ugyanennyi palackot. Zólyom megyében, *Miklóshután* csak ablaküveg-készítéssel foglalkoztak. A hutában a főnökön kívül 4-5 szakmunkás dolgozott, s egy-egy munkás naponta 60 darab nagy kerek üvegtáblát, „100-at valamivel selejtesebbet”, 100 közönséges minőségűt, vagy selejtest és egy darab nagy négyyszögletű ablaktáblának való üveget. Az ugyancsak Zólyom megyei *Sziklai-huta* a körmöc- és selmechányai pénzverő intézeteknek dolgozott. A főnökön, vagyis a hutásmesteren kívül hatan foglalkoztak az üvegyártással. Évente 2000 darab nagyobb, finom üvegedényt, és emellett különböző fajta és mennyiségű választóvíz tárolásához szükséges üveget gyártottak. Ez a huta lényegében aranyválasztóvíz tárolásához szükséges edények készítésére specializálódott, és csak akkor készített másfajta öblösüveget, ha a hutának nem volt hivatalos megrendelése. Egyszerű közhasználati üvegek előállítására évente 3-4 hetet fordítottak, és legfeljebb 40-50 Ft értékű üveget forgalmaztak. Hasonló volt a helyzet a szlovák lakosságú Liptó megyei bánya város, *Bócza hutájában* is.¹³² Talán a Zólyom megyei *véglesi* és *hrinyova* hutára volt inkább jellemző a parasztüvegek készítése. A véglesi hutában a hutásmester mellett 2-3 munkás fújta az üvegeket. Egy munkás naponta 100 darab kerek ablaküveget és váltakozó mértékben palackokat (köztük 20 iccset is), pálinkásüvegeket, kancsókat, kisebb-nagyobb poharakat állított elő. Hrinjova után, Eszterházy Miklós birtokán – ahol 1700 Ft volt a bérleti díj – a véglesi hutához hasonlóan, egyszerű parasztüvegeket gyártottak.¹³³ A 19. század elejére az üzem termelése a szomszédos *kaliszközi* hutával együtt oly mértékben felfutott, hogy a kisegítő személyzettel együtt több mint 300 ember volt érdekelt az üvegyártásban. Ekkorra azonban inkább finom üveget, metszett kristályüveget állítottak elő, amelyeket Pesten értékesítettek a bérlő, *Perger Ignác* lerakataiban.¹³⁴ Perger Ignác a 19. század első évtizedeiben több felső-ma-

131. Történelmi Tár 1882. 559. L. még: BORSOS Béla 1974. 54.

132. OL. C. 43. Helytt. acta seundum referentes 1781. No. 71. pos. 60. L. még: SÁGHELYI Lajos 1938. 176–179.

133. MÉREI Gyula 1951. 118–119.

134. MÉREI Gyula 1951. 119. és SZVIRCSEK Ferenc 1982. 79.

gyarországi hutában lendítette fel a termelést. 1807–1808-ban ő bérelte a Keglevichék Bars megyei uradalmában a *kartali hutát* is. Évente 7000 shok táblaüveget és 3000 shok öblösüveget állítottak elő 24 290 Ft értékben. Mindössze hat szakmunkást alkalmazott az üzemben. A termékek túlnyomó része azonban metszett és kristályüveg volt.¹³⁵ Ha figyelembe vesszük még, hogy a 19. század elejére a Zólyom megyei *Lipcsei uradalom hutáját Zahn György*, a Bars megyei, szentkereszti egyház birtokán lévő *Németi-hutát Perger Ignác* pesti nagykereskedők bérelték, akkor szembetűnő, hogy a kereskedelmi tőke Felső-Magyarország északi részeinek hutáiban magyarországi viszonylatban korán megjelent, és mindennütt a divatos, elterjedt kristálystílusú termékelőállítását honosították meg.¹³⁶

Felső-Magyarország déli területein, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod, Abaúj és Zemplén üvegyárában a huták létrejöttétől kezdve nagyobb jelentőségű volt a közönséges öblösüveg előállítás, mint az északi területeken. E területen négy jelentős központ alakult ki. A 17. század végén, a 18. század első évtizedeiben kezdték meg a termelést az egy-egy hegyvidékhez, uradalomhoz szorosan köthető üvegsűrőkben. A regéci uradalom 1698-tól működő üveghutája – mint ez az alapítólevélből is kiderül – kezdetektől fogva készített „pincetokra való sotos eöegh palaczkok”-at. A huta első mestere, Hutnik Tamás a makovcai uradalomból vándorolt be, lengyel származású volt. 4-5 magával hozott szakmunkással kezdte el az üvegyártást. Hutnik a Rákóczi-szabadságharc után – amikor az uradalom új tulajdonosa, Trautsohn herceg a beszolgáltatandó üvegtányérok számát 2000-re emelte – felhagyott az üvegyártással. A herceg megpróbálta saját kezelésében tartani az üzemet, azonban csak 39–120 Ft közötti jövedelmet tudott megtermelni. Így inkább a bérbeadást látták ismét kedvezőbb megoldásnak. 1716-tól ismét lengyel bérlők tűntek fel. *Kohanovszky György*, majd fia, *Bálint* voltak az árendások. Ők is lengyelek voltak, a Krakó környéki Sandomierz-hutából származtak. Működésük alatt, 1730 táján szerelték fel a hutát táblaüveggé készítő kemencével. Azonban a fejlesztések ellenére a bevételek nem növekedtek jelentősebben. Az üzem mindössze csak 200–300 Ft közötti hasznot hajtott. Ugyanebben az időszakban az uradalom serfőző házai 500, sőt 1500 Ft hasznot hoztak.¹³⁷ Az üzem megszűnéséig – ami magyarországi viszonylatban igen későn következett be, csak 1916-ban – lényegében a technikai haladásnak ellentállva, hagyományos, 17–18. századi eljárásokkal készítették az üvegtárgyakat. A divatos díszítő-

135. Úgy tűnik, hogy a kartali üveghuta rövid életű lehetett, mert Fényes statisztikájában már nem szerepel a neve.

136. Zahn János György a 19. századi üvegművészet egyik kiemelkedő egyénisége volt, aki több üveghutát is bérelt. 1833-ban Zlatnón dolgozott, és itt készített gyárában a csehországi termékekkel vetekedő szintelen, áttetsző, csiszolt díszű üvegeket. Vö. SZVIRCSEK Ferenc 1982. 71–72.

137. TAKÁCS Béla 1966b 18–21.

technikai eljárások, metszés, gravírozás sem honosodott meg, miközben az üvegcsűr 30-40 évenként új, fában gazdag területre települt. Csak a legritkább esetekben dolgozott az üvegcsűrben 6 üvegfüvónál több munkás.¹³⁸ A különböző kimutatások szerint a huta az egész 18. században csak ablaküveget készített. Ez azonban nem állja meg a helyét, ugyanis már a kezdetektől fogva a környező területeket ellátta borászathoz szükséges öblösüvegekkel, palackokkal, korsókkal, buteliákkal, poharakkal. Felső-Magyarországon a regéci uradalom hutáiban honosodtak meg talán leginkább az erdélyi üzemekben oly gyakori díszítőtechnikai eljárások, amelyek az egyszerű közhasználati üvegen a termékek formájának alárendelt díszítményeiben öltöttek testet. A velencei, középkori üveggyártásra jellemző, sokszínű masszából formált edények, vékony, nyúlós, tejüvegfonalas díszítmények adják meg a regéci huták termékeinek sajátosságait. Talán e díszítőtechnika meghonosodása az erdélyi hutákkal való szoros kapcsolatnak is köszönhető. A regéci uradalom szomszédságában Károlyi-domíniumok területek el, ahol szintén gyártottak üveget, s ezek termékei rendkívüli módon hasonlítanak a regéci huták gyártmányaira. Az 1770-es évek táján a Károlyiak Radványi-uradalmában, *Hollóházán*, *Nagyhután* és *Vágáshután* voltak üvegcsűrök, s ezeken a helyeken egészen 1830-ig folyt a termelés.¹³⁹

A Bükk hegységben két helyen is gyártottak üveget. *Visnyó* mellett, *Máriássy kapitány uradalmában* és *Diósgyőr* közelében, a kamarai kezelésű birtokokon. Mindkét helyen a közhasználati üveggyártás biztosította az üzemek fejlődését, s mindkét huta számára egy-egy bortermő vidék jelentett biztos piacot. 1717 környékén *Bükkszentlászlón* (egykor Óhuta) túlnyomórészt lengyel mesteremberek honosították meg az üvegcsisztítást. Később magyarok, lengyelek, majd a 18. század végétől cseh–morva származásúak adták a szakmunkát. Általában 9 szakmunkás foglalkozott üveggyártással, miközben a huta megszűnéséig, 1898-ig háromszor változtatott helyet. A hutában gyártott öblösüvegek túlnyomó többsége változatos formájú és méretű boroscansó, palack, légyfógó, mécses, ballonüveg és pohár volt. A metszést és csiszolást csak a 19. század második felében alkalmazták, amikor a huta bérlője a gyáripari jellegű termék-előállításra tett kísérletet. Amíg a Diósgyőr környéki huták a Miskolc melletti bortermő vidékek öblösüveg-szükségletét elégítették ki, addig a visnyói huta a sajszentpéteri borvidék ellátását tűzte célul. Lopókat, palackokat és nagy mennyiségű boros- és pálinkáspoharat állítottak elő és értékesítettek. Az üvegcsűr azonban a 19. század elején már beszüntette termelését, és átadta piacterületeit a Diósgyőr környéki hutáknak.¹⁴⁰

138. A parádi hutában és a salgótarjáni üveggyárban kerestek megélhetést az egykori regéci huta munkásai. Az 1910-es években az üzem munkáslétszáma 60 körül volt. Több gyermek és asszony is dolgozott itt. A gyermekek tartották a formát, az asszonyok pedig az áru csomagolásában vettek részt. TAKÁCS Béla 1966. 39.

139. Az üzemek részletes történetét L. TAKÁCS Béla 1966. 60–73.

140. Vö. VERES László 1979b 18–38.

A Mátrában egyes vélemények szerint már a 16. században is foglalkoztak üvegcézésel.¹⁴¹ II. Rákóczi Ferenc a debrői uradalomban 1708-ban alapított üvegcézet, melynek utódja ma is működik *Parádon*. Az 5-6 munkással indult üzem a szabadságharcot követően egészen 1727-ig nem termelt. Miután Althán Mihály megszerezte az uradalmat, 1727-ben indította be újra a termelést. Kilenc mester – köztük két üvegcézináló és egy sótos csináló –, valamennyien magyarok foglalkoztak üvegyártással. Az igazi fellendülés azonban 1740 után következett be, amikor Grassalkovich Antal vásárolta meg az uradalmat, és 1767-ben Újhutára (ma: Parádsasvár) telepítette az üvegcézet. Ekkor már 15 munkást alkalmaztak, akik felerészben magyarok, felerészben pedig szlovákok voltak. A huta az Eger–Gyöngyös környéki borvidéket látta el öblösüvegekkel. Csak a 19. század elején állítottak fel köszörülő műhelyt, miután egy lengyel származású bérlő került az üzem élére. Azonban a divatos díszítőtechnika meghonosítása sem változtatott a hagyományos termékelőállításán, továbbra is lopókat, buteliákat, poharakat és palackokat állítottak elő nagy mennyiségben. 1840 táján a raktári készletet felsorolva, 20 nagy üvegtáblát, 380 darab kisebb üvegtáblát, 486 darab zöld, 9 darab kék öblösüveget és csak 9 darab köszörült palackot vettek számba. A kék üvegek előállításában a parádi üzem Felső-Magyarországon a butyászi huta erdélyi jelentőségéhez hasonlítható. A 19. század második felében már egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a huta bérlői a finom üveg előállítására. A termelés egyre inkább gyáripari keretek között folyt, s a közönséges öblösüveg készítése háttérbe szorult.¹⁴²

Nógrád területén a 17. század végén, a Zichy család 1686-ban megszerzett *divényi uradalmában* létesült először üveghuta. A szlovák származású munkások az átlagosnál jobb minőségű üvegeket készítettek, *Bél Mátyás* véleménye szerint az üveg „olyan áttetsző, hogy a cseh üveghez hasonlítható” volt.¹⁴³ Azonban csak egy évszázad múlva tudtak az üzemben a cseh üvepiparra jellemző metszett üvegeket előállítani. A József nádor-féle 1820-as összeírásban feljegyzésre érdemesnek tartották, hogy az ablak- és fehér öblösüvegek mellett a hutában négy legény „metszett üveget készített, amely a csehországihoz volt hasonló”. *Mocsáry Antal* leírása is azt támasztja alá, hogy Divényhután a kezdetektől fogva *finom üveg* gyártására törekedtek, s a termelés a 19. század elejére már gyáripari keretek között folyt.¹⁴⁴ Felső-Magyarország déli részén Nógrád megyében alakultak meg legkorábban a modern, gépesített technikával dolgozó üvegyárak. 1833-ban *Zlatnón*, 1840-ben *Katalin-hután* indult meg a gyáripari jellegű üvegcézés. Ezek az üzemek rövid időn belül elsor-

141. L. DÉTSHY Mihály 1964. 152.

142. Részletesen L. TAKÁCS Béla 1970. 29–62.

143. BÉL Mátyás 1742. 28., 69.

144. MOCSÁRY Antal 1826. I. k. 109.; II. k. 101.

vasztották a 18. században alakult kis üvegsűrőket, ha azok nem voltak képesek lépést tartani a fejlődéssel, mint a divényi huta. Az üvegyárak megalakulása után sok kis üvegsűrű szüntette be a termelést Nógrád különböző részein. A Mátra nyugati nyúlványai által képzett völgyben, a Kövicses patak mentén a 19. század elejéig 3 üveghuta is létezett. Az egyik *Hasznos* község határában, a pásztói apátság birtokán, 1744-ben kezdte meg működését, s itt a szlovák szakmunkások az ablaküvegeken kívül egyszerű poharakat és palackokat gyártottak. Paraszttüveg készítésével foglalkoztak a közeli Dessewffy- és Almási-birtokokon lévő, ún. *Dezsőfi- és Almási-hutákban* is, amelyeket 1770–1780 táján alapítottak szlovák telepesek.¹⁴⁵ A Mátra északi lejtőjén, a Szuhapatak mellett *Szuhahutát* (ma: Mátraalmás) 1777-ben szudétanémetek létesítették. Az üzemben „... iczés palackokat, iczés butéliákat, rosolios- és patikába való üegeket” gyártottak. A 18. század végén és a 19. század elején a divényi uradalomban, a Divény–Oroszhoz tartozó *Bzova pusztán* két üvegsűrű is alakult. Az egyiket egy Zólyom megyéből betelepedett morva üveges, a másikat pedig egy Szauer Ferenc nevű veszprémi kereskedő létesítette. E huták alapítói is vásári üveg, paraszttüveg-előállítással kívánták üzemük jövőjét biztosítani, de rövidesen a több kis paraszttüveget gyártó nógrádi hutához hasonlóan, az üvegyárak szomszédságában beszüntették gazdaságtalan termelésüket.¹⁴⁶

Dunántúl és Délvidék

A Dunától nyugatra és a Drávától délre elterülő vidékek üvegyártása – eltekintve a bizonytalan eredetű és még feltáratlan Batthyány-birtokokon folyó üvegekészítéstől – 18. századi eredetű. Az országnak ez a része természetföldrajzi szempontból nem kedvezett annyira az üvegekészítésnek, mint az északi vagy az erdélyi területek. A Bakonyt leszámítva, összefüggő erdőségek nem takarták felszínét. Másrészt pedig a hosszantartó török uralom is akadályt állított a gazdasági fejlődés útjába, nem is beszélve az osztrák területek sok szempontból fejlődést gátló közelségéről. A 18. században 17, a 19. század első felében pedig 22 üveghuta működött itt. Az üvegsűrűk működése a bakonyi huták kivételével, néhány évtizedig tartott, amíg az erdőségeket ki nem merítették. Az üveghutáknak a Pilisi hegység, a Bakony, a Mecsek, a Somogy-Tolna-Zalai dombvidék és Nyugat-Dunántól erdőségei adtak elsősorban helyet.

A Pilisi hegységben, a pesti pálos rendház pilisszentkereszti birtokán 1703-ban létesítettek üveghutát. A török uralom alól felszabadult Pesten a pálos rend hatalmas építkezésekbe kezdett, s az addigi ideiglenes objektumaik

145. Részletesen L. SZVIRCSEK Ferenc 1982. 56–70.; SZVIRCSEK Ferenc 1983. 213–228.

146. SZVIRCSEK Ferenc 1982. 67–68.

helyére új templomot és hozzá csatlakozó rendházat emeltek. Az építkezésekhez szükséges ablaküveg biztosítása tette indokolttá az üvegyártást. Az sem volt mellékes, hogy a pálos rend a nagy anyagi terhek miatt egyetlen jövedelemforrást se hagyjon kihasználatlanul. A pilisi erdőségek pedig önmagukban kiaknázatlan tőkét jelentettek. A felépített hutát a pálosok egy *Hutás András* nevű mesternek adták bérbe évi 110 Ft-ért, s kötelezték, hogy ezenfelül a rendház szükségleteinek megfelelően üveggel szolgáljon. A Rákóczi-szabadságharc idején szünetelt a termelés. Csak 1715-ben fűtött be újra András mester a kemencékbe. Ekkor azonban már nem készítettek itt ablaküvegeket, hanem csak közönséges parasztüvegeket gyártottak. Az 1715. évi szerződés a bérleti összeg fizetésén túl arra is kötelezte András mestert, hogy *pincetokba való üvegeket, palackokat* tartozik adni. Bél Mátyás feljegyzése szerint „itt előállított üveg szép, tiszta, de csak zöld színű üveget tudnak készíteni”.¹⁴⁷ A magyarországi viszonylatban kis üveghuta, amely csak egy kemencét használt üvegyártásra, 1739-ben szüntette be termelését.¹⁴⁸

A Dunántúlon a Bakony területén alakult ki a legjelentősebb üvegzésítő központ. Az 1710-es évektől 1876-ig folyamatosan működő üvegcsűrök hasznosították az erdőségek fáit. Azonban a huták nem egy uradalom területén üzemeltek, mint az Északi-középhegységben, hanem több helyen, sokszor egyidejűleg is termeltek. A 18–19. században 8 üveghutában folyt termék-előállítás. Három a veszprémi püspökség városoldói uradalmában, ugyancsak 3 az Eszterházy család cseszneki birtokán és egy-egy pedig a Zichy és a bécsi Todesco familia tulajdonában levő erdőségekben működött.¹⁴⁹

A veszprémi püspökség 1710 táján hívta be az osztrák határszéli hutákból *Rubner Ferenc Jánost* három fiával *Pillére*, hogy az üvegzésítést elkezdje. Az 1730–1740-es években 8–10, Szalonak, Léka és Rohonc vidékéről származó mester foglalkozott itt üvegyártással. Kerek ablaküveget és fehér öblösüvegeket készítettek. Rubner halála után *Gasteiger János Mihály* vette át az üvegcsűrt – helyi szóhasználat szerint *öveg bányát* –, és az elkövetkező évtizedekben a Gasteiger családnak meghatározó szerep jutott a bakonyi üvegyártásban. Gasteigerék engedélyt kaptak Bíró Márton veszprémi püspöktől, hogy a közeli *Németbányán* egy új üzemet létesítsenek. Közben Pillén tovább folyt a termék-előállítás, ugyanis a püspök Dél-Csehországból hívott be mestereket, és a huta irányítását egy bizonyos *Adler Ferenc*re bízta. Németbányán 1757 táján kezdődött el a termelés. Közben a dél-csehországi mesterek is új, fában gazdag területre telepítették üzemüket, és 1760–1761 között már *Csehbányán* gyártottak üveget. Tehát egy időben két üveghuta is létezett a veszprémi püs-

147. PROKOPP Gyula 1974. 212.

148. A huta termékei között a források a palacküvegeket és a pincetokba való üveget tartják a legfontosabbnak az ablaküvegek mellett.

149. L. ÉRI István 1966. 144.

pöcség uradalmában. Az osztrák mesterek által alapított németbányai üzem 1781-ig, a csehbányai pedig 1796-ig működött. Németbányán az ablaküvegek mellett 10-féle fehér és zöld színű öblösüveget állítottak elő. Boros- és vizespoharakat, 1-2 iccés palackokat zöld és színtelen üvegből, butéliákat, gyógyszeres üvegeket és hosszú nyakú palackokat. A források szerint Csehbányán is lényegében hasonló termékkéleségeket készítettek.¹⁵⁰

Az Eszterházyak cseszneki uradalmában 1765-ben *Klyma Karina Károly* vezetésével *Lókúton* szintén dél-csehországi mesterek alapítottak üveghutát. Klyma azonban a termelés irányítását egy pillei üvegesre, Gleiszner Antalra bízta, s ezzel a kiváló intézkedésével hosszú időre megoldotta az üzem munkaerőgondjait. Ugyanis Gleiszner vezetésével az egykori pilleiek átköltöztek Lókútra, és ott a dél-csehországi mesterekkel együtt fellendítették az üvegyártást. Az évente mintegy 10 000 Ft értékű közhasználati öblösüveget gyártó hutát 1790-ben telepítették új helyre, s a huta szomszédságában alakult ki *Pénzeskút-Újhuta* települése. Az üzemet felszerelésével együtt 1815-ben *Neumann Ábrahám* pápai zsidó kereskedő vásárolta meg és *Somhegyre* telepítette át. Neumann rendkívül jó érzékkel fejlesztette a hutát. Szerződéseket kötött az uradalmak tulajdonosaival és hosszú időre biztosította a nyersanyagokat. A pápai, devecseri és ugori uradalmakból szállították a követ és a homokot. A somhegyi uradalomban 15 házat istállóval, kovácsműhellyel, hamuzsírőfőző házzal szerzett meg Neumann Ábrahám, s a Bakony egyik legjelentősebb üzemévé fejlesztette a somhegyi hutát, amelyben nagy mennyiségű fehér, zöld és kék színű öblösüveget gyártottak. Emellett jelentős mennyiségű táblaüveget is. Az 1810-es évek végén a huta termelési értéke heti átlagban az 1200 Ft-ot is elérte, és a kiszolgáló személyzettel együtt több mint 100 ember volt érdekelt az üvegekészítésben.¹⁵¹ Hamarosan felszerelték a hutát gravírozó készülékekkel is, és így a Bakony végérvényesen legjelentősebb ipari üzemévé vált a somhegyi huta, s ennek köszönhetően a bakonyi huták termékei „somhegyi üveg” néven váltak ismertté.

A Zichy család nagyvászonyi uradalmában, *Úrkút* határában 1781–1824 között foglalkoztak üvegekészítéssel. A hutát a Gasteiger család egyik leszármazottja alapította, aki Németbányáról települt át több egykori pillei munkással ide. Az úrkúti üzem a 18. században számított a legjelentősebb bakonyi hutának. Termékeinek zöme ugyan táblaüveg és közönséges öblösüveg volt, de a századfordulóra már metszett üvegek készítésével is foglalkoztak. 1819-ben 10 üvegfúvó és 3 üvegmetsző dolgozott itt. A huta munkásai olyan művészi színvonalú termékek előállítására is képesek voltak, mint az úrkúti templom világítóeszközei. A templomban az oltáron nyolc üveg gyertyatartó volt elhe-

150. ÉRI István 1966. 147–153. Az üzemekre vonatkozóan részletes levéltári forrásokat közöl a szerző. Sajnos a termékekre, mint más feldolgozások esetében, itt sincs utalás.

151. A huta részletes termelési adatait I. MÉREI Gyula 1951. 76.

lyezve, a falakon párosával felszerelt üvegkandeláberek biztosították a világozottságot, de a legjelentősebb a hajóban és a szentélyben elhelyezett két metszett díszű üvegcsillár volt.¹⁵² Az úrkúti huta fahiány miatt 1824-ben szüntette meg termelését, felszerelésének egy részét a somhegyi huta tulajdonosa vásárolta meg. A munkások egy része Somhegyen folytatta tovább mesterségét. Így válik igazán érthetővé, hogy a 19. században miért képviselt magas szintet a somhegyi termék-előállítás. Úrkúton azonban néhány évtized múlva ismét elkezdtek üveget gyártani. A Zichyek 1851-ben Todesco Mór és Ede nevezetű bécsi bankároknak eladták a nagyvázsonyi uradalmat. Todescoék a régi huta helyén az 1860-as évek derekára új üveghutát építettek. Morvaországból, *Iglau* és *Polna* környékéről hívtak be szakmunkásokat. Rövidesen 22-25 szakmunkás dolgozott a felépült hutában, amelyben 50-60-féle fehér és zöld öblösüveget, táblaüveget gyártottak évente mintegy 20 000 Ft értékben. A huta nem váltotta be Todescoék reményeit, és 1876-ban felhagytak az üvegyártással.¹⁵³

Dél-Dunántúlon, a *Zselicségben* – ahol a táj sajátos domborzati, éghajlati és talajadottsági együttesének köszönhetően gazdag erdők helyezkedtek el – több kisebb üveghuta működött. Ezek az üvegcsűrök azonban néhány évtizedig termelve, eltűntek az idők homályában. 1784 között Szágy és Bakócza határában 15 munkás készített közönséges parasztüvegeket.¹⁵⁴ *Kitaibere Pál* baranyai utazásakor készült naplójában olvashatjuk, hogy 1799-ben *Gödriszentmártonban* is gyártottak üveget.¹⁵⁵ *Lukafán*, a Batthyány-birtokon 1780 táján fűtötték be az üvegolvasztó kemencéket. Somogyban *Szentmihályfán* a Czinderi-birtokon szintén volt üveghuta. *Hugoméron* pedig, a mai Kaposkeresztúr szomszédságában 1836-ban. Azonban ezek a kis üveghuták a 19. század harmincas éveinek végére már feledésbe merültek, Fényes Elek is csak a hugoméri és a hosszúhetényi huta létezéséről szerezhetett tudomást, amelyekben parasztüvegeket állítottak elő.¹⁵⁷ A leghosszabb ideig működő üzem Somogy területén a Festetics-birtokon létezett, amely a 18. század végétől 1829-ig üzemelt. Gálosfa és Bőszénfa szomszédságában, *Szentluka pusztán* 15 cseh-német származású üveges ablaküvegeket, zöld és színtelen, áttetsző öblösüvegeket gyártott. A 19. század elején már üvegmetsző is működött az üzemben. A termelés nagyságára egy 1807-ből származó számadáskönyvből következ-

152. Az üvegcsillárról részletesen szól és fotót közöl SÁGHELYI Lajos 1938. 181. Művében több termelési adatot is találunk a 18. századi bakonyi hutákra vonatkozóan.

153. Az Úrkút II. Üzem történetét részletesen l. ÉRI István 1966. 163–164.

154. LEHMANN Antal 1971. 112.

155. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 97–98.

156. L. MÉREI Gyula 1951. 117.

157. FÉNYES Elek 1839.

tethetünk. Eszerint 295,5 schok táblaüveget és 642 bund táblaüveget, 1779 schok és 5 bund fehér, 4390 schok zöld üveget gyártottak itt.¹⁵⁸

A zalai dombokon is kis, rövid életű üveghuták voltak csak. A török időkben elnéptelenedett falvak helyére visszatért az erdő, évszázados fák nőttek. Ennek a nyersanyagnak a hasznosítására települt az üvegyártás. Azonban mindig komoly akadályt jelentett az üveg másik két összetevőjének, a mésznek és a homoknak a beszerzése. Végso soron ezek a tényezők hatottak akkor, amikor rövid idő után felhagytak mindenütt az üvegekészítéssel. *Rátka* (ma: Murarátka) határában 1806–1810 között foglalkoztak üvegekészítéssel. *Vétyem* (ma: Vétyempusztá) területén pedig egy *Vojta Ferenc* nevezetű körmendi lakos próbálkozott meg üvegekészítéssel, már nagyobb sikerrel. Cseh, német és osztrák munkásokat alkalmazott az ország egyik legkisebb üzemében, amelyben csak egy kemence és 5 üvegolvasztásra használt tégely volt. A huta termelésében csak az 1860-as évek vége felé következett be fellendülés, amikor egy Somhegyről származó metsző, bizonyos *Güntler Flórián* települt ide, aki a somhegyi hutában divatos motívumokat metszett az üvegekre. Ekkor a megszünt Úrkútról, Pénzeskútról is vándoroltak ide munkások. Főképpen ballonüvegeket és palackokat gyártottak különböző színben és méretben.¹⁵⁹

A mai országhatártól délre eső területeken az üvegyártás csak későn, a 18. század végén honosodott meg. *Mercy tábornok* az 1720-as években létesített először egy üvegsűrt Temesvártól nyugatra, azonban a bécsi udvar néhány év múlva elrendelte lebontását.¹⁶⁰ A 18. század végén az első üvegsűr Pozsega vármegyében, a pakrai uradalomban keletkezett. 1793-ban már közönséges öblösüvegeket gyártottak itt. Néhány évvel később egy magánvállalkozó, egy bizonyos *Walder Ádám* két uradalomban is felállított üveghutát. Az egyiket a Jankováczi-uradalomban, *Ivanopoljén* alapította, a másikat pedig Verőce vármegyében, a nasici uradalomban, *Brezníc* határában. Mindkét hutában táblaüveget és különböző méretű és formájú színtelen, áttetsző és zöld öblösüvegeket készítettek. A breznici hutában évente 1500 schok táblaüveget és 300 schok öblösüveget gyártottak. Jóval nagyobb teljesítményű volt az ivanopoljei üvegsűr, ahol egy üvegfúvó 2200 schok zöld üveget, 5 üvegfúvó pedig 9000 schok fehér üveget készített egy évben. Négyen foglalkoztak táblaüveg gyártásával. Az üzem termelése táblaüvegből 4700 schok volt.¹⁶¹ Krassó vármegyében, *Tomest* határában *Pánczél Antal* 1828-ban indította meg az üvegyártást. Itt évente a cseh, morva, német és szlovák, sőt még olasz szár-

158. Vö. LEHMANN Antal 1971. 109–113.

159. MOLNÁR László 1980–1981. 77–88. Ismerteti az üzem történetét.

160. A Temesi bánság első kormányzója gr. Mercy Claudius Florimond tábornok lett. Nagyszabású tervet dolgozott ki a térség ipari és gazdasági fejlesztésére. Vö. HÓMAN Bálint–SZEKELÉ Gyula 1935. IV. 434.

161. MÉREI Gyula 1951. 118.

mazású szakmunkások is, mintegy negyvenen 16 000 schok öblösüveget készítettek.¹⁶²

4. A 17–19. századi üveghuták berendezése, felszerelése. Az üvegekészítés technikája

Magyarország területét a hegyvidékeken körben behálózó üvegcsűrőkről kevés ábrázolást ismerünk. Ezek is a 19. századból származnak.¹⁶³ Az illusztrációkon kétféle üvegekészítő üzem jelenik meg. Az egyik egyszerű felépítésű, a paraszti lakóházaktól legfeljebb méretében különböző épületeket mutat be. A másik pedig gyáripari jellegű termék-előállítás, modernebb gépi berendezéseket igénybe vevő üvegyárákat tár elénk (17. kép). Az ábrázolások tulajdonképpen azt a kettősséget tükrözik, amely az 1830–1840-es évektől a magyar üvegiparra jellemző volt. Még működtek a régi üveghuták, de mellettük már megkezdték termelésüket a modernebb technikát alkalmazó üvegyárák. Számunkra elsősorban azok az illusztrációk szolgálnak tanulságul, amelyeken a régi alapítású, hagyományos technikával dolgozó üzemek láthatók. Az épületek földszintesek, falazatuk kőből vagy fából rakott, tetejük zsindegyel fedett és több bejáratuk van.

Az illusztrációknak megfelelnek a 17–19. századi leírások, amelyek az üveghutákat tárják elénk. 1641-ben a makovicai uradalom hutáját a következőképpen mutatja be az összeírás: „... ennek oldala boronafa, a födele diribdarab fenyődeszkából faszeggel sendelyezett . . .”¹⁶⁴ 1649-ben a porumbáki huta „Az csűrházra az udvarból nyílik nagy kapu fenyődeszkából csinált. Az csűrházra az udvarról nyílik három ajtó fakó, fedezeti sindelyes, oldala boronából. Sem bent, sem künt nem tapaszos.”¹⁶⁵ A regéci uradalom üveghutája is egy 1726-os összeírás szerint „bükkfagerendákból épült, zsindegyel fedett . . . szokás szerint négy ajtóval ellátott”.¹⁶⁶ A diósgyőri koronauradalom 1775-re újonnan felépített üzeme 12 öl hosszú, 5 öl két láb széles volt, falát kőből rakták, tetejét zsindegyel fedték.¹⁶⁷ Ugyanebben az időben a béli huta épülete 12 öl hosszú és 6 öl széles volt, de ez fából készült. 1849-ben a regéci huta

162. MÉREI Gyula 1951. 204. Pánczél Antal a hutát Koháry Ferencné Waldstein Antónia grófnőtől vette bérbe. Évi 1000 Ft volt a bérleti díj, és a szerződés 6 évre szólt.

163. A krasznai huta látképét és a borszéki huta ábrázolását L. ORBÁN Balázs 1869. II. 113.; ORBÁN Balázs 1873. VI. 78.; TAKÁCS Béla 1970. 90–93.; Vasárnapi Újság 1870. A Vas megyei thalheimi huta ábrázolása.

164. TAKÁTS Sándor 1899. 194.

165. OL. U et C. Fasc. 14. No. 38–42.

166. OL. Archivum Patakiense Rákócziano-Trautsohnum. Acta Radicalia. Titulus Regécz. Fasc. IX. Conscriptio et inventatio incliti dominii Regécziensis Anno 1726.

167. OL. Delin 6–579. A diósgyőri koronauradalom összeírása 1775.

épülete 14 öl hosszú, 7 öl széles volt, és teteje zsindellyel fedett.¹⁶⁸ A somhegyi huta is hasonló méretű volt, ezt azonban kőből építették.¹⁶⁹ Anélkül, hogy a példákat tovább sorolnánk, megállapítható, hogy a kis erdei üvegcsűrők épületei a helyi adottságoknak megfelelően fából vagy kőből készültek, és méretük 12–14 öl hosszúságú, 5–7 öl szélességű volt. Rendszerint 4 ajtó biztosította a bejáratot. Az illusztrációk és a leírások adatait lényegében megerősítették a régészeti feltárások is. Az ország területén 17–19. századi üveghuta feltárására eddig két helyen került sor. Az egyik *Mátraszentimrén*, amely egy 1741-ben épített üveghuta romjait tárta fel, a másik pedig a zalai *Vétyempusztán*, ahol egy 1806-ban létesített üzem maradványai kerültek felszínre.¹⁷⁰ A régészeti feltárások során megállapították, hogy az épületek mérete egyezett az összeírások adataival. Mátraszentimrén az épület oldala nem volt falazott, a kemencék fölé egyszerű ágasfás tetőszerkezetet húztak, ami csak az eső ellen nyújtott védelmet (18. kép). Vétyempusztán már fából és kőből rakott oldalfalai voltak a hutának. A régészeti feltárások felszínre hozták az üzemek berendezését is. Mindkét helyen 3–3 kemence szolgálta az üvegyártást. A *temperáló kemence* külső mérete 5x4 m volt. Ebben 900–1000 °C körüli hőmérsékleten végezték az üvegmassa olvasztására használt tégelyek előmelegítését, és az olvasztásra váró anyagok előkészítését. Különösen a kvarctartalmú kőzet, az ún. *békasó* előmelegítése volt fontos művelet. A gondosan kiválasztott kvarckavicsot előmelegítés után vízbe dobták, s az szinte szétrobbant apró darabokra, majd ezt tovább törték, vízzel mosták, ülepítették, hogy a kívánt szemcse nagyságot (0,2–0,5 mm) elérjék. Máskülönben a kvarckavics nem olvadt volna meg. 4x3,5 m külső alpméretűek voltak az ún. *hűtőkemencék*. A kész üvegáru szabad levegőre kitéve – a hirtelen hőmérsékleti változás miatt – elrepedt, tönkrement volna. A harmadik kemence az ún. *műhelykemence* volt. Ez volt a legnagyobb méretű. Ebben tégelyekben olvasztották meg az ömlesztett nyersanyagokat, és ezekből történt az üvegtermékek fúvása, előállítás. A mátraszentimrei és vétyemi hutákban használt kemencék szerkezetüket, kivitelüket, sőt méretüket tekintve is azonosak voltak. Ebből következtethető tehát, hogy a 18–19. században lényegében azonos módon készültek. A kemencék készítésekor először a földbe árkot mélyítettek, s ennek aljába sárba rakott köveket helyeztek el, majd az árkot patkó alakban nagy, görgett patakkövekkel vették körül. Ezt az alapozást boltozták át részben téglával, részben kövekkel. A kemencetér alatt hypocaustumszerű járat húzódott, melynek kezdetleges kiképzésű szájrésze, és a másik végén kéménynyílása volt. Három kemence tökéletesen elegendő volt az üvegyártásra. Ennél több kemencével csak akkor találkozunk, ha már táblaüveget is készítenek. Kevessebbel pedig akkor, ha a nyersanyagok előkészítését törőmalmokkal vagy a

168. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 78.; TAKÁCS Béla 1966b 37.

169. ÉRI István 1966. 161.

170. KOVÁCS Béla 1968. 205–211.; MOLNÁR László 1984. 210–211.

hutaépületen kívüli objektumokban, szárítókban, törökben végezték, és a hűtést a tulajdonképpeni műhelykemencében oldották meg. A régészeti feltárások és a gyakorlati, technikai ismeretek összevetése a már említett huták összeírásaival ismét tanulságos lehet, illetve megállapításainkat megerősíti: a makovicai üvegcsűrben 3 kemencét használtak. Porumbákon is három kemence volt, csak ezek funkciója, elhelyezése különbözött más huták berendezésétől: „Benne vagyon deszkából csinált kamara, annak ajtaja fakó, benne is még vagyon *fa-aszaló* kemence, Vagyon benne *arany választó kemence*, az közepin kemence, *kiben mivelnek*.” Úgy tűnik, hogy itt csak két kemencét használtak üveggyártásra. Az elsőben, a *fa szárasztóban* – mint neve is erre enged következtetni – csak a tűzifa kiszárítása történt, s ezt a kemencét fallyal leválasztották a munkaterről. Egy kemence szolgált a nyersanyagok olvasztására, és ebből dolgoztak a mesterek. Az *arany választó kemence* funkciója ismeretlen. A Bükk hegységben, Újhután (ma: Bükkszentkereszt) 1780-ban már négy kemencét használtak. Ebben az időszakban Magyarországon a nagyobb hutákban már mindenütt 4 kemence szolgált az üveg előállítását. A negyedik kemence a *táblaüvegnyújtó kemence* volt.

Az üvegtészítő műhelyeknek vagy *officina vitriariáknak* – ahogyan általában a latin nyelvű források emlegették – csak központi magját jelentette a kemencéknek helyet adó hutaépület.¹⁷¹ Mellette kiszolgáló létesítmények sora állott. A nagy vízigény miatt az üzemek mindig folyóvíz mellett települtek. A műhely mellett állott a kötőrő malom, a hamuzsírégető, a tűzálló tégelyek és téglák, valamint a formák készítését biztosító fazekasház. A műhelyépület szomszédságában építették fel általában a hutásmester lakóházát, a szakmunkások és hozzátartozóik szálláshelyét. Mivel a termékekhez szükséges nyersanyagok beszerzését és az áru értékesítését a hutabérlők oldották meg, a telephelyen volt istálló, csűr, raktár is. Az állatok tartására a bérlők rendszeresen legelőt béreltek az uradalmaktól, sőt a munkások ellátására a korcsmáltatási jogot is haszonbérbe vették. A 18. század második felétől egyre gyakrabban festő- és köszörülő műhelyek is csatlakoztak a műhelyépületekhez. Lényegében a huták területén egy kisebb telep alakult ki, ami későbbi falu magját alkotta, ugyanis rendszerint a huták szomszédságában önálló falvak, ún. hutatelepülések is keletkeztek, amelyen templom, kápolna, temető is helyet kapott az idők során. Ebben a magyarországi hutákra jellemző, általánosnak nevezhető képből legfeljebb csak annyi lehetett az eltérés, hogy egy-egy kisegítő műhely (hamuzsírégető, kötőrő malom stb.) távolabb helyezkedett el. A 18.

171. Az Erdély története c. munka szerint az erdélyi lakosság manufaktúrákkal, hámo-
rokkel, ipari üzemekkel való együttélése a friss nyelvteremtő képességben is meg-
nyilvánult. Az üvegcsűr szavunkat is Erdélyben alkották a 18. század elején. Véle-
ménye szerint Pápai Páriz Ferenc fordította le így a latin *officina vitriaria* kifeje-
zést. Vö. KÖPECZI Béla 1987. 929.

század egyik legjelentősebb magyarországi üveghutája, a béli üzem telepelyén, a műhelyépület mellett több melléképület állott, mint ez az 1748. és az 1760. évi összeírások alapján rekonstruálható. A hutaépületekben a kemencénél 9 üvegfüvő dolgozott, az olvasztótégelyek közül kettőben a kristályüveg készítéséhez szükséges matériát olvasztották. Az üveges kemence mellett egy deszkafallal leválasztott helyiség volt a „lignefactorok kamrája”. Itt keverték, állították össze a nyersanyagokat. A központi részen kívül – ahol az *üveges kemence*, a *hűtőkemence* és a *faszárasztó kemence* kapott helyet – egy külön helyiségben volt a *táblákat nyújtó kemence*, ahol az ablaküveg készítéséhez szükséges masszát olvasztották. Itt fűjték és nyújtották az üvegtáblákat. A főépület 7 helyiségének egyikét *üvegmetzőknek a háza* vagy *politorium* elnevezéssel tüntették fel már 1748-ban a hutaeltár készítői. A huta területét kerítés vette körül. Az elkerített területen állott az *üvegesraktár*, az istálló, a csűr és a mészárszék, valamint a *racionalista háza*, a *hutásmester háza* és a *fazekasműhely*, ahol egyrészt a kemencékhez szükséges „csudálatos téglák”, másrészt pedig az olvasztásnál használt edények készültek. A Hagymás patak partján állott a „békasó-tartó-szin” és a „békasótörő malom”, melynek kerekét és a hat zúzókalapácsát a víz energiája hozta mozgásba. A malom mellett helyezkedett el a kőégető kemence, ami feltehetően a kvarckavics izzítására, hevítésére szolgált. A huta elkerített területén kívül egy épületben, a „fluszfőző házban” négy kádban készült a hamuzsír.¹⁷² Majdnem egy évszázaddal később közel hasonló képet kapunk a bükki répáshutai és a parádi hutáról is. Répáshután, Diósgyőr közelében 11 hold 319 □-öl területen a hutaépület mellett helyezkedett el a *köszőrülő ház*, a hutásmester és a legények szálláshelye, az istálló, a csűr és a raktár. Itt volt a korcsma és a fazekasház is. Távolabb, a patak partján, a körbe kerített területen kívül üzemelt a kőtörőmalom és mellette a hamuzsír-főző.¹⁷³ A deprői uradalmat 1840-ben Grassalkovich Antaltól Károlyi György vette bérbe, és ekkor összeírást készítettek az uradalom ingó és ingatlan vagyonáról, benne természetesen a parádi hutáról is. Az összeírás szerint a huta területén az alábbi épületek helyezkedtek el:

172. Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 78.

173. Jegyzőkönyv és végzés a diósgyőri m. k. kincstári uradalomhoz tartozó, Diósgyőr határában, valamint a telepítvényes községek határában fekvő, a m. k. kincstár tulajdonát képező ingatlanoknak a kincstár kezelési ágazatok szerinti elkülönüléséről. 1895. 47–48. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció. Lelt. száma: 53.4496. 1–2. L. még: VERES László 1979b. 32–33.

„1. Az üveges mester lakása	1018,20 Ft
2. Az üvegmester istállója, kocsiszin	275 Ft
3. Üveg depositoryum, ezen épület hossza 9 öl, szélessége 4 öl, kőből és vályogból építve	207 Ft
4. Az üveg főző fazék műhely, ezen épület hossza 6 öl 1 sukk, széles 5 öl, foglal magában 2 műhely szobát, 2 kaminus kéményre, falai kőből, vályogból építve	231,31 Ft
5. Az üveg huta, ezen épület hossza 14 öl 9 sukk 6 czoll, széles 8 öl, ezen épület külső részén vagyon mindkét oldalán 8 öl 3 sukk és 2 öl 5 sukk széles fészter épület hozzá építve, ezen épületekben vagyon minden oldalán 2–2 kamra, a hutában benn két faszárasztó kemence, egy boltozott tiszta tűzhely. 1 földből készült üveghez való fazékok melegítő kemence és egy üvegtábla készítő kemence	2117,10 Ft
6. Egy üveges legény lakás	
7. Az üveg köszörűs lakása	
8. A köszörű malom, ezen épület 4 öl hosszú, 3 öl egy sukk széles, ezen épület kőből vagyon mésszel építve	315 Ft
9. Békásó törő malom, egészen fából a Kerész folyónál, 4 öl hosszú, egy öl magas kőfal	24 Ft
10. Békásó égető kemence, 2 öl 3 sukk hosszú, 22 öl széles, előtte két oszlopra kémény, az egész kemence bolthajtásos, kőből, téglából építve	106,40 Ft
11. Béka sók törők lakása	21 Ft
12. Fő üveges legény lakása	29 Ft
13. Az üveg elosztó lakása	120,40 Ft
14. Szedunka üveges legény lakása	93,10 Ft
15. Az üveges táblás legény lakása	97,55 Ft
16. Libis üveges legény lakása	45,50 Ft

A huta teljes értékét 5365 rajnai forintban állapította meg az összeírás.¹⁷⁴

A nagyobb berendezések mellett a kéziszerszámokat vizsgálva már rendkívül változatos kép tárul elénk. Szinte ahány üveghuta, annyiféle szerszámot használtak a mesterek. A kománai hutában 1633-ban „egy öreg vas szén fogó”, „egy öreg vas horog”, „egy öreg vágó vas”, „egy öreg vas kalán”, „egy vas bot”, „egy kisebb vas horog”, „lyukas vassip hat”, „vas ponterek és pelék(?)”, „vas borsilla ollo forma”, 4, „három tör vas”, „egy kis vasollo”, „egy kalapács”, „egy rézforma, kotyogós üvegnek való”, „két vonóüveg vonni való”, „három kemence szájában dorog vas” jelentette a szerszámkészletet. A porumbáki hutában ugyanebben az időszakban „1 öreg frita mérő vaskalán”, „1 öreg szénvonó vas horog”, egy hosszú üvegvonó horog”, „1 vasrud”, „1 öreg mivelő spilvas”, „5 apróbb mivelő spilvas”, „3 darab Spentel vas(?)”, „Térdvas 3”, „Barsvilla 4 darab”, „Spivas 5 darab üveg czifrázó ráspoly 2 darab”, „üveg metéllő olló 5 darab”, „egy kis csőgyengető üllő”, „két részből álló ge-

174. Vö. TAKÁCS Béla 1970. 34–36. Az irat eredetije OL. Károlyi család Lt. Lad. 1. Nr. 1–76.

rezdes rézforma” és „három darab siptartó vashorog” jelentette a kéziszerszámokat. 1755-ben a bükkü Újhután „egy hosszú vaseszköz, amelynek segítségével a fatörzseket az égő kemencébe helyezik; a folyékony üveg keverésére szolgáló vasrud; Jó állapotban levő hosszú vaskanál; Vasabronycsok, amelyek egy fatörzsek kemencébe helyezésére szolgáló faeszköz két végéhez csatlakoznak; ugyancsak ilyenfajta kisebb vasabroncsok; kő és üvegzúzásra alkalmas vaseszköz; A fent említett zuzóeszközhöz tartozó abroncs; kőtörésre szolgáló nagyobb kalapács; az olvasztókemence nyílásának elfedésére szolgáló vasajtók; kőtörésre szolgáló kézi faeszköz; különböző nagyságú és formájú üveg készítésére szolgáló agyagformák, amelyeket a kemencemester köteles elkészíteni; hamuáztatásra szolgáló fakádak, vasüst, facsővek, az áztató kádhoz tartozó nagy uj cső; vasfogó; agyagból készült domza nevű eszközök előállítására szolgáló, hársfából készült öntőformák; az égő fahasábok megfogására szolgáló vasfogó; ortó kapának nevezett vaseszköz” voltak a kéziszerszámok.¹⁷⁵ A régégi hutában 1842-ben a lényegesebb eszközöket német elnevezéssel jelölték. A 30 tételben felsorolt eszközök közül az illesztőbot, a nyújtórúd, a kiemelővilla, a keverőrúd, a berakócsatorna, a tartóvas, a vasrúd, a simítóvas, a közővas, a zárórúd, a nyújtórúd, a vágóvas és a rúdvas voltak a legfontosabbak.¹⁷⁶ A munkaeszközök felsorolásában csak ritkán szerepelnek az üvegfúvó pipák, mert ezek többnyire az üveggéztők személyes tulajdonát képezték. A felsorolásokból érzékelhető, hogy az üveggéztetéshez szükséges szerszámok formájában lényegében évszázadokon keresztül jelentősebb változások nem következtek be. Egy 1699-ből származó kézikönyv az üvegyártás 12 legfontosabb kéziszerszámát sorolja fel. Az üvegfúvó pipa mellett vascső, olló, csipesz, merítőkanál, lapát, villa, gereblye számított a legtöbbször használt kéziszerszámnak. Látható, hogy ezek az eszközök Erdélytől Felső-Magyarorszáig a hutaeltárakban szinte kivétel nélkül megtalálhatók¹⁷⁷ (19. kép).

Az ismertetett berendezésekkel és kéziszerszámokkal lényegében a következők szerint történt a 17–19. századi üveghutákban a termék-előállítás. Miután a homokot megtisztították és többszöri mosással eltávolították belőle a föld- és anyagszennyeződések, vagy a jobb minőségű üveg készítéséhez szükséges használt kavicsokat homokszem nagyságúra összetörték, a többi nyersanyaggal, mésszel és hamuzsírral összekeverték. Mivel így csak zöld színű üveget lehetett készíteni, ha szintelen, áttetsző termékek előállítása volt a cél, az alapanyagokhoz még különböző szintelenítő anyagokat is adagoltak. A hutákban barnakövet vagy nikkeloxidot használtak szintelenítésre. Ezek az anyagok az üveget vörösre festették, s ez – mint a zöld kiegészítő színe – semle-

175. OL. E. 696. Összeírások. Diósgyőr–Tokaji koronauradalmak 6/a. Uradalmi javak, jövedelmek. Conscriptio et Inventatio 1755/56. Huta Vitriaria Fasc. 4. Fr. 3. 321–322.

176. TAKÁCS Béla 1966b. 31–322.

177. Vö. FRECSKAY János 1877. 247–251.

gesítette, színtelenné változtatta az üvegmasszát. A nyersanyagokat egymásfél napig olvasztották, folyamatos keverés, tisztítás után szirupszerű, folyékony masszát nyertek. A téglyes olvasztókemencéket kizárólag fával fűtötték. A kemencék alsó részén levő tűzhelyen a fa a rostélyon elégett, és a láng a fölötte levő kemencébe húzódott, ahol a téglék a téglypadon körben álltak. Ezek mindegyikének megfelelt egy-egy, a kemence boltozatában levő nyílás, melyeken át egyúttal a láng és a füst is eltávozott. Mikor a nyersanyagok folyékony üvegmasszává álltak össze, megkezdődhetett a tárgyak készítése. Az üveghutákban ablak- és öblösüvegeket gyártottak, lényegében mindkét termékfeleség alapvető készítési módja a fúvás volt. Az évszázadokon keresztül változatlan formájú fúvópipa volt a tárgykészítés legfontosabb eszköze. Táblaüveg-készítés esetén az üvegfúvók egy olyan üveggömböt fújtak, amelynek vastagabbik része a csőnél maradt. Ezt úgy tudták elérni, hogy a gömböt felfelé tartott pipával fújták. Ezt követően a gömb alsó részére vaspálcát forrasztottak, és ennek segítségével gyorsan forgatták az üveget, amely először ellapult, majd teljesen korong formájúvá változott. E művelet közben az üveg kihűlt, megmerevedett. Már a 11. században is ily módon készültek az ablaküvegek, s ettől kezdve *koronaüveg*nek vagy német nyelvterületen elterjedt kifejezéssel élve *holdüveg*nek nevezték az ilyen termékeket. Hűlés után a korongokból négyszögletes táblácskákat vágtak ki, melyek igen fényesek voltak, s mivel puha állapotban szilárd testtel nem érintkeztek, nagyon vékonyak is. Az így készült táblaüvegeket az összeírásokban *Bund-üvegek*nek nevezik, a *bund* kifejezés a minőséget és a formát is jelöli egyben. E táblaüvegek mennyiségének kifejezésére a hutákban a *schok* megjelölést használták a 18. századtól. A *schok* 0,75 m² felületet kitevő üvegtáblácskákat jelentett.¹⁷⁸ A korona- vagy holdüvegekhez hasonló módon készültek az *üvegkarikák* vagy *kari-kaüvegek* néven jelölt ablaküvegek is. A fúvópipát függőlegesen tartva, az üveghólyag laposra esett össze. Ezt követően nem forgatták az üveget, hanem eredeti formájában meghagyva használták ablakozásra. A nagyobb méretű táblaüvegeket, az ún. *Schok üvegek*et is fúvással gyártották. Az üvegfúvók nagy üveghengereket készítettek, s ezek kiterítésével nyertek táblákat. A munkás a gömböt először lefelé tartva fújta, hogy az üveg inkább alul gyűljön össze. Ezután felfelé tartotta, s ekkor a gömb összelapult, így alakult ki a henger megfelelő nagyságú átmérője. Ekkor a vastag üveget újból felmelegítették, majd folytonos lóbálás közben újra fújták, amíg hosszúkás, zsák alakú forma nem keletkezett belőle. Majd a fenék felrepszítése következett, s a mester addig lóbálta, amíg alul nyitott teljes hengerré nem változott az üveg. A pipáról lepatintott hengert táblanyújtó kemencében újból felmelegítették, agyaglemezen kiterítve kisimították.¹⁷⁹

178. A mértékegységet vö. LEHMANN Antal 1971. 134.

179. HALIK, Johann 1908. 34–36. Itt részletesen leírja a technikai folyamatot.

Az öblösüvegek gyártásakor az üvegfúvó a megolvadt masszából lényegében annyit emelt ki, amennyi a kívánt tárgy megformálásához szükséges volt. Palackkészítéskor a pipa végén levő izzó anyagot gömbbé fújta, majd lóbálással megnyújtotta, hosszúkás formájúvá alakította. A tárgyformálás további műveletei már a munkapadon történtek. Az üvegfúvóknak mindig segített egy gyerek, aki a kifúvott termékek aljára vaspálcát, *ragadóvasat* forrasztott, hogy a pipáról lepattintva, a tárgy továbbalakítható legyen. A ragadóvas segítségével tudták tartani a meleg tárgyat, hogy éles, még deformálódott szájrésztét simává alakítsák, fület helyezzenek a tárgyra, vagy pedig olyan díszítményekkel (rátétek, üvegfonalak) lássák el, amelyeket csak ekkor lehetett alkalmazni. A kész üveget a ragadóvas segítségével vitték el a hűtökemencébe, s hirtelen rántással, mozdulattal távolították el a vasat a tárgy aljáról. A 17–19. századi üveghutákban készült termékek alján mindig felfedezhető a ragadóvas nyoma, egy köldökszerű repedés, amelyet az üvegek köldökének is neveztek. A hutaleltárakból kiderült, hogy az egyes üzemekben üvegekészítő formákat is használtak. Az öblösüvegek fúvással történő előállítása viszonylag komoly szakértelmet kívánt. A Magyarországra bevándorolt mesterek természetesen saját országaikban nem tartoztak mindig a legkiválóbbak közé. Láttuk, hogy néhány év, évtized után a huták környéki falvak jobbágyai közül is többen üvegekészítőkké váltak. Lényegében a formák gyakori alkalmazása a hutában dolgozó szakmunkások felkészületlenségéből is következett. Ugyanis jóval egyszerűbb feladat volt az üveget egy előre elkészített formába fújni, mint szabadon kialakítani a tárgyak alakját. Másrészt az üvegekészítő formák alkalmazása gyorsította is a termelést, s később, amikor kötelezővé vált a hiteles üvegek gyártása, segítette a pontos mérettartást. A formák segítségével nagyon gyakran az üveg díszítését is el lehetett végezni, ha a „fazékcsinálók”, formakészítők már eleve mintázatokkal készítették a formákat. Az öblösüvegek mennyiségének kifejezésére a hutákban többféle megjelölést használtak: *kopa*, *köteg*, *schok*, *bund*. Mindegyik mértékegység egy meghatározott számú és űrmértékű öblösüveg együttesét fejezte ki. Egy schok öblösüveg alatt általában 60 db összesen 30 liter űrtartalmú edényt értettek. A bund mértékegységét fehér öblösüvegre használták inkább, egytized schokot jelentett, átlagosan 3 darab egyliteres edény. Ha zöld üvegre alkalmazták a bund mértékegységet, akkor egyhuzad schokot fejezett ki, azaz átlagosan összesen 3 db 1,5 liter űrtartalmú üveget.¹⁸⁰

Az üvegekészítés technikája során még szólnunk kell azokról a díszítőeljárásokról, amelyek az egyszerű közhasználati öblösüvegeken, a parasztüvegeken felfedezhetők. A 17–19. században a hutákban a legegyszerűbb díszítési módoktól a legbonyolultabb eljárások helyi változatáig szinte mindent alkalmaztak, amelyek közül a jellemzőbbeket emeljük ki. A formába fúvás önma-

180. Vö. LEHMANN Antal 1971. 134.

gában is a tárgyak díszítését szolgálta. Az edény falának benyomódásaival, barázdák, csavarásszerű minták kialakításával az üveg testén a fény-árnyék játékát lehetett előidézni. Ez volt az ún. *optikai díszítés*. Viszonylag elterjedt díszítőeljárás volt a légbuborékok hagyása, a még képlékeny üveg falának szöggel való lyuggatása, amikor apró zárványok keletkeztek az edényfalban. Gyakran alkalmazták a rátétes fonáldíszítést is. Az edény testére színtelen, áttetsző vagy színes üvegből sodort fonalakat forrasztottak fel. Már nagyobb tudást igényelt, ha a színes fonalakat a végső fúvás előtt helyezték az izzó üveggömbre, hogy az a kifúvott tárgyon esztétikus díszítménnyé alakuljon ki. Elterjedt volt az öblösüvegek színes zománctfestéssel történő díszítése. Ezt a műveletet már nem az üvegfúvók, hanem festő munkások végezték.

A 17–19. századi parasztüvegeknél alkalmazott díszítések közül a metszéssel, véséssel történő eljárások számítottak a legnagyobb szakismeretet igénylőnek. A metszés eszköze egy esztergapad forgó tengelyére helyezett kő- vagy fémkorong volt, amely forgás közben az állandóan ráhulló kőpor segítségével mélyítette az üveget. A megmunkált részek azonban érdesek voltak. Simává, ragyogóvá alakításukat csiszolással érték el. Erre a célra parafa- vagy filckorongot használtak, amelyekre forgás közben szemcsés vasoxid került. A parasztüvegek díszítésénél nagyon ritkán alkalmazták a metszést. Gyakoribb volt az olcsóbb díszítőtechnika, a vésés vagy más néven gravírozás. A parasztüvegeken – különösen a 19. századtól – egyre gyakrabban megfigyelhető gravírozott díszek többnyire néhány milliméteres átmérőtől 5–10 cm-ig terjedő nagyságú fémkorongok segítségével történtek.¹⁸¹

181. TASNÁDINÉ MARIK Klára 1961. 12–13.

III. AZ ÜVEGBŐL KÉSZÜLT HASZNÁLATI TÁRGYAK TÉRHÓDÍTÁSA A PARASZTSÁG KÖRÉBEN

1. Az üvegek értékesítése, a huták piackörzetei

Az értékesítés problematikája nagyon kedvelt téma a néprajzi szakirodalomban. A vásárok, piacok árucserében betöltött szerepét, kultúráközvetítő funkcióit az eddigi kutatások szépen feltárták, meggyőzően rekonstruálták. A kutatások során a kis- és a nagytájon belüli munkamegosztás, a termékek cseréje sokoldalúan bizonyított. Ha az e témakörre vonatkozó hatalmas irodalmat áttanulmányozzuk, csak ritkán találunk utalásokat az üvegtárgyak értékesítésére.¹⁸²

A termelés és az értékesítés az üvegyártásban is elválaszthatatlan kategóriák. Azonban ha e fogalmak időbeni érvényesülését követjük nyomon, akkor egy adott korszak gazdasági, társadalmi sajátossága határozza meg egymáshoz való viszonyukat. A 17. században a nagy kiterjedésű domíniumok üvegsűrjeit kimondatlanul is azzal a céllal hozták létre, hogy az erdők fájnak hasznosításán túl az uradalmi önellátást is biztosítsák. Ebből következően az üveg ablak- és öblösüveg formájában egyaránt az uradalmi épületeken és épületekben jelenhetett meg először. Ajándékozás, mecenatúra révén kerülhetek egy-egy üveghuta termékei más háztartásokba, templomokba, iskolákba. Az uradalmi igények kielégítése után vált jellemzővé a piacra való termelés. Ez történhetett egy uradalmi egységen belül, vagy azon kívüli területen is. Több üveghuta először azokat az előnyöket használta ki, amelyek a földesúri vásártartási joggal együtt jártak. Az uradalom területén tartott vásárokat keresték fel az árusok az üvegekkel. Természetesen nem lehet éles határt vonni az uradalmi egységen belüli és kívüli értékesítés között, mert – különösen Erdély területén – sok esetben kereskedők révén már rögtön távoli területekre is eljutott az üvegáru.

A 17. század végétől az uradalmi önellátás mellett már az értékesítés is meghatározó szerepet töltött be a huták alapításában. Ez egyértelműen kitű-

182. Az 1781-ből származó debreceni Szent György-napi vásárrendtartás szerint a Varga utcában állt egy üveges sátor, a Hatvani utca végén egri, gyöngyösi üveges és tükrös árulta portékáját, nyilván parádi készítményeket. De volt az üvegárusok sorában debreceni, pesti, sőt csehországi is. A piacok, vásárok történetével foglalkozó szakirodalomban csak néhány üveg értékesítésére vonatkozó adatot találtam. Vö. DANKÓ Imre 1977. 419. és DANKÓ Imre 1974. 135–158.

nik a regéci uradalom hutája alapítóleveléből is, hiszen II. Rákóczi Ferenc különbséget tett uradalmi használatra és értékesítésre szánt termékek között. A Kálnoky család által alapított üveghuta is a kezdetektől fogva fontosnak tartotta az értékesítést, hiszen a tulajdonos ezért is ajánlotta fel megvásárlásra az üvegeket Brassó városának a templom beüvegezéséhez. A piaci szempontok szem előtt tartása nagyon jól megfigyelhető Károlyi Sándor szaldobágyi hutája termelésében. Károlyi az üzem működését úgy igyekezett befolyásolni, hogy kezdettől fogva az erdélyi lakosság által kedvelt üvegfajtákat gyártatta, amelyeket a legjobban lehetett értékesíteni. A 18. század végétől már minden üveghuta esetében a piacra való termelés, az értékesítés határozta meg az üveghuták alapítását, s a huták léte is egyre inkább a termelékenység, az értékesítés függvényévé vált. Ha gondok jelentkeztek az értékesítésben, akkor az üzemek hamarosan beszüntethették a termelésüket. Ezzel is magyarázható az, hogy a 18. század végén, 19. század elején alapított üvegcsűrők rövidebb életűek voltak, mint a korábban létesített uradalmi officinák. Természetesen a 17–19. században az üveghuták alapítását előidéző három jellemző szempont szintén nem abszolutizálható, hiszen más elképzelések is döntő szerepet játszhattak egy-egy üzem létesítésében. A 18. század elején a legjelentősebb üzemek már piacra termeltek. De mellettük nagy számban jöttek létre olyanok, amelyek csak az uradalmi önellátást biztosították továbbra is. Ugyanis, különösen a török alól felszabadult területeken, az uradalmi építkezések továbbra is nagy mennyiségű ablaküveget igényeltek. Az üveggyártás meghonosításában különösen Felső-Magyarország déli, délnyugati részein és a Dunántúlon figyelhető meg, hogy még hosszabb ideig az uradalmak ablak- és öblös-üveg-szükségletét kellett biztosítani az üvegcsűrőknek.

A 17–19. században a hasznosítás oldaláról kétféle üveghutát különböztethetünk meg: földesúri kezelésben, és bérletben levő üvegcsűrőket. A tulajdonosi, hasznosítási forma azonban nem hozható egyértelmű kapcsolatba az értékesítéssel. Egy-egy üveghuta árucserében való részvételét nem az határozta meg, hogy földesúri kezelésben vagy pedig bérletben volt. A földesúri huták is foglalkozhattak és foglalkoztak értékesítéssel, illetve bérletben levő üzemek is termelhettek kizárólag csak uradalmi szükségletre. Ilyenkor a termékek után az uradalom fizetett a bérlőnek. A bérleti viszony kialakításának alapvető oka az volt, hogy így az uradalom közvetlen beavatkozása nélkül termelhették meg azt az árumennyiséget és hasznot, amelyet az uradalom tisztartói irányításával csak nagyobb ráfordítással érhetek volna el. A nyersanyag, a munkaerő folyamatos biztosítása a bérlő gondjává vált, és természetesen az ő feladata lett az értékesítés is. Feltehetően a nemesi mentalitás is szerepet játszott abban, hogy a bérleti forma meghonosodhatott. Több esetben tapasztalható az, hogy az ipari tevékenység, a kereskedelemmel való foglalko-

zás „megalázó cselekedet” volt egy-egy főnemes számára.¹⁸³ Ugyanakkor utalunk kell arra is, hogy az erdei üveghuták fejlődésében a bérleti viszony gátat is jelentett. Az uradalmak csak rövid időszakokra, 3–5 évre kötöttek bérleti szerződéseket, s ez az időtartam nem ösztönözte beruházásokra. Az uradalmi tulajdonosok szinte minden esetben kikötötték azt, hogy a bérleti idő lejárta után a hutások által emelt építmények uradalmi tulajdonba mennek át. Ez azt a veszélyt jelentette a munkások számára, hogyha valamilyen ok miatt befejeződik a termelés, és nem találnak maguknak új munkahelyet, ha nem akarnak elszakadni régi lakóhelyüktől, akkor könnyen uradalmi szelléreké válhattak. Csak a 19. század második évtizedétől kezdve került sor olyan szerződések megkötésére, amelyek akár 25 éves időtartamra is szóltak. Ennek hatása rövid időn belül érződött, tulajdonképpen az üvegyárak keletkezését, a hutabérlők beruházásra való hajlandóságát a bérleti idő kitolódásának tulajdoníthatjuk.

A magyar üvegyártás újjáépítését követően az üveg értékesítésére utaló első adatokra az erdélyi üvegyártás területén bukkanunk. A porumbáki üveghuta alapítását követően 5 év múlva, már a fejedelem emberei megjelentek Kolozsvárott, ahol az üvegeket értékesítették. 1632-től a *harmincadkönyvekben* az Erdélyből kivitt áruk között megjelent az *Erdelj Wuegh*. Ez a megjelölés nyilvánvalóan azt tükrözte, hogy a harmincadosok szerint Erdély területén gyártott üvegeket vittek ki. A kereskedelem útvonala Magyarországra vezetett, Nagyvárad, Nagykároly és Debrecen megjelölésekkel. Azonban a vámtételekben szereplő üvegek nem képeztek számottevő mennyiséget, ami arra enged következtetni, hogy az üvegek nagyobb részét inkább Erdélyben értékesítették.¹⁸⁴ Ekkor még csak Porumbákon és rövid ideig Kománán gyártottak üveget. A hutainventáriumok is az Erdélyen belüli értékesítést támasztják alá. A porumbáki huta számadásaiban az eladott üvegek ára magában foglalta a bele töltött bor értékét is. 1649-től a porumbáki huta termékeinek nagyobb része már árusításra készült. Ebben az évben a huta raktáraiban levő 4780 öblösüveget *vásári üvegnek* nevezték, ami nyilvánvalóan arra utalhat, hogy az erdélyi vásárokon adták el ezeket a termékeket.¹⁸⁵ A 18. század elejétől kezdve az erdélyi és az Erdéllyel szomszédos vármegyékben elhelyezkedő huták már nagy mennyiségű üveget értékesítettek, s egyre inkább kialakult az egyes üzemek piackörzete. A száldobágyi huta öblösüvegeit Nagyvárad és a távolabbi Nagykároly és Szatmár kereskedői árusították. 1725 novemberében *Helbenstrait János* nagyváradai üveges vörös és kék zsinóros talpas poharakat és *huszas poharakat* rendelt a Károlyi-hutából, az erdélyi üzemekből pedig

183. A megállapításokat egy rövidesen megjelenő tanulmányom összegzéseként idéztem fel. A tanulmány a Manufaktúratörténeti konferencia kötetben 1989-ben fog megjelenni. VERES László: A 17–19. századi magyarországi üveghuták tulajdonosai, bérlői és munkásai (kézirat).

184. VÖ. VERES László 1986a, 131–132.

185. BUNTA Magda 1980. 226–227.

pincetokba való palackokat és gyertyatartókat, mert ezekre volt nagy igény.¹⁸⁶ A szállobágyi huta üvegeinek jelentős részét az uradalom jobbágyai tutajokon szállították a Tiszán egészen Belgrádig, érintve útközben a városok piacait. A béli huta üvegeit a püspökség nagyváradi üzletében forgalmazták, s a kereskedők révén Kalocsáig, Gimesig, sőt Kassáig eljutottak a termékeik. A huta elsődleges feladata a 18. század elején még a püspökség templomainak szertartásokban használt üvegekkel való ellátása volt. A 18. század végén és a 19. század elején, amikor a termelés jelentősen megnövekedett, kereskedők és a huta jobbágyfalvak lakosai foglalkoztak az üvegek értékesítésével. Felkeresték az erdélyi vásárokat, de gyakran távolabbi helyekre is eljutottak. Menyháza, Sebes, Nagyhalmágy, Szentanna, Kőrösjenő, Arad, Lippa, Temesvár, Déva, Karánsebes, Lugos, Nagykároly, Békéscsaba, sőt Dorog vásárain gyakran megjelentek a béli üvegek árusítói.¹⁸⁷

A porumbáki huta földrajzi helyzetét kihasználva, és élve a kedvező vízi szállítási lehetőségekkel, Erdély déli területeit, Havasalföldet és a bánági piacokat látta el üvegekkel. Brassón, Temesvárott, Szebenben és Gyulafehérvárott voltak a huta legjelentősebb kereskedelmi lerakatai. A Maroson az uradalmi jobbágyok tutajokkal szállították az üvegeket a bánági piacokra. A Bethlen testvérek – az uradalom és a huta tulajdonosai – 1761-ben „Török Földön depositumok”-at állítottak fel, és néhány évvel később egy Musztafa nevű török kereskedővel kötöttek szállításra szerződést. A török kereskedő 3 hajót építtetett, s a „Veres Torony”-ig szekereken szállított 10-12 ezer forint értékű üveget, hajókon vitték tovább Havasalföldre.¹⁸⁸ A 18. század második felére Erdélyben az üvegek értékesítése jól érzékelhetően két szálon történt. A finom üvegeket kereskedők vásárolták fel és értékesítették üzleteikben. A parasztüvegeket pedig a huták szomszédságaiban levő falvak lakói juttatták el a vásárlókhoz. Székelyföld egyetlen finom üveget előállító üzeme, a Kálnokyak zalánpataki üvegcsúrje termékeit 1771–1781 között *Toma és Manole Calfocini brassai kereskedők* értékesítették, majd ezt követően a szebeni aromán eredetű *Marcu-üzletház* tagjai. 1795-ben az üzletházban levő zalánpataki üvegek mennyisége 4285 magyar forint értékű volt, s az árusításból származó tiszta haszon elérte az 1500 forintot. A Marcu család más üveghuták termékeinek értékesítését is monopolizálta. 1792–1793 táján a rozsnyói huta termékeinek értékesítésével is ők foglalkoztak. A termelésbe is közvetlenül beavatkoztak úgy, hogy a hutabérlőknek nagyobb kölcsönöket folyósítottak. A rozsnyói huta tulajdonosának 1000 Ft kölcsönt nyújtottak. A Marcu-üzletház szerepét a 19. század elején Erdélyben a *Dimitrie Hagi Ghidru* vezette kereskedőtársaság vette át.¹⁸⁹ A parasztüvegek értékesítése azonban továbbra is a hagyó-

186. L. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 76.

187. Vö. VERES László 1986a. 131–132.

188. BUNTA Magda 1980. 227.

189. KÖPECZI Béla 1987. 1052.

mányos módon folyt. A kis huták közhasználatra szánt üvegeit a környező települések lakói szekerekre rakva fuvarozták a vásárokra, és addig voltak úton, amíg el nem adták az üvegeket. Kercesóra és a környék jobbágyainak urbárium szerint a lakosok jutányos áron vásárolhatták meg az üveget és kereskedhetek vele. A butyászhuta lerakata Kolozsvárott, Teleki Ádám házánál volt, mert „innen könnyű kivinni a piacra az üveget”. A 18. század derekán Szilágycseh, Margitta, Nagykároly, Beszterce, a 18. század végétől pedig Kolozsvár, Marosvásárhely, Szamosújvár és Beszterce voltak az üvegekkel megpakolt szekerek célpontjai. Ezekon kívül minden olyan településen értékesítették a butyászai üvegeket, ahol a vásártartási jog a Telekieké volt.¹⁹⁰

Az üvegek értékesítését nyomon követve, Felső-Magyarországon differenciáltabb kép alakulhat ki a források alapján. Mint már korábban utaltunk rá, nemcsak a termelés, hanem az értékesítés szempontjából is külön kell választanunk e országrész északi és déli területeit. Az északi, nagyobb múltú központok öblösüvegeit a városok kereskedői értékesítették, s ezek döntő többségben finom üvegek voltak. Tehát az értékesítés formája hasonló volt, mint Erdélyben. Itt az ablaküveggel való kereskedés vált igazán jellemzővé. A 17. század második felében az ablaküveg forgalmazási lehetőségeit kihasználva jött létre a *tót vándorkereskedők országos céhe*, melynek tagjai főleg Trencsén, Nyitra, Zólyom és Hont vármegyéből származó parasztok voltak, akik az országot járva, a városok és falvak hetivásárain csipkével, cérnával, gombbal, kendővel, vászonnal és üveggel kereskedtek. Első szabadalmukat 1633-ban nyerték, szabályzatuk pedig 1688-ból való. Központjuk Besztercebánya volt. A Felső-Magyarország északi részén levő huták ablaküveg-főlölségét ők hordták szét az országban. Egyes vélemények szerint itt keresendő a „vándorüvegesség”, a „vándoripar” forrása.¹⁹¹ A *tót vándorkereskedők céhe*nek létezésével, működésével kapcsolatban kételyek merültek fel, s a kutatás levéltári forrásokkal nem tudta alátámasztani ezt. Az azonban már kétségtelen, hogy a céh működési területül megjelölt vármegyéken túl még Liptó és Gömör vidékén az üvegáruval való kereskedés a 17. századtól jelentős méreteket öltött.¹⁹² E vidékeken több üveghuta működött. Közülük is talán a legjelentősebb az 1747-től működő *gápeli üveghuta*, amely Nyitra megyében üzemelt. Itt az üvegedényeken kívül nagy mennyiségű táblaüveget is gyártottak. A környező falvak közül Temes, Csávoj, Poruba lakói üvegáruval kereskedtek, Bélapatak lakosai pedig vándorablakosok lettek. A *murányi huta* megszűnése után a 18. században a település lakói már csak ablakozással foglalkoz-

190. Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 93. és VERES László 1986a. 132.

191. VÖ. SÁGHELYI Lajos 1938. 189–190. Sághegyi itt még Pechány Antal romantikus szemléletű munkájára támaszkodott. Pedig alapos feldolgozás a szlovák vándoriparról és vándorkereskedelemről. Vö. SOMOGYI Miklós 1905.

192. GALLO, Jan 1968. 411–423.

tak.¹⁹³ A kereskedelembe betöltött szerepük miatt különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a gömöri fuvarosoknak, a *furmányos*oknak – ahogyan Miskolcon és környékén is nevezték őket –, akik a hegyvidék és az Alföld közötti gazdasági, kulturális kapcsolatot biztosították. Gömör területén az ipari fejlődés, a termelés a 17. századra olyan fokot ért el, hogy a vármegyén belüli cserekereskedelem, majd később a piac, nem tudta a termelők kínálatát befogadni, s ezáltal a termelés és a fogyasztás között bizonyos feszültség jött létre. A táj kedvezőtlen talaj- és éghajlati viszonyai miatt nem volt kifizetődő a mezőgazdasági termelés, illetve az ipar fejlettsége, termelékenysége lehetővé tette, hogy a mezőgazdasági termékek hiányát széles körű árucserével biztosítsák. Az ipari termékek mezőgazdasági cikkekre való cseréjére a legjobb feltételeket az Alföld biztosította. A 17–18. századra az egykori jobbágyi jogállású szekeres gazdákból fokozatosan fuvarosok lettek, akik kereskedők is voltak egy személyben. Fölvásárolták a gömöri ipar legjelentősebb termékét, a vasat, de emellett más árukkal is kereskedtek, így többek között mézzel és üveggel is. A gömöri fuvarosok árukkal ellátták Magyarország nagy részét. A *jolsvai fuvarostársulat* tagjai a szentpéteri, debreceni, kecskeméti, keresztúri, gyöngyösi, tokaji, miskolci, szatmári, szikszói, pesti, újhelyi, vranói, gálszécsi, nagymihályi, ungvári és szegedi úton szállították áruikat. A kövi fuvarosok egészen Aradig fuvározták a gömöri ipar termékeit.¹⁹⁴ A fuvarostársulatok révén jelentős mennyiségű üvegaru juthatott el délre, még akkor is, ha tudjuk, hogy a vasáru, a vászontermékek és más ipari készítmények mellett az üveg értékesítése másodlagos volt. Az ablaküvegek értékesítésével Felső-Magyarország déli területein levő üveghuták közül csak a Zempléni-hegység üzemei melletti települések lakói foglalkoztak. Ők a hegyközi huták (*Ó Radványu Huta*, *Sompataki Nagy Huta*) (ma: Nagyhuta) és *Sompataki Kishuta* (ma: Kishuta) ablaküvegeit vásárolták fel és azzal kereskedtek, illetve be is üvegezték az ablakokat. Kishuta lakóiról feljegyezték, hogy zsellérek, és egész évben üveges munkákkal kereskedve az országot járták, ezért robotjuk nagy részét pénzben váltják meg.¹⁹⁵ A többi, Alfölddel határos területen működő üvegsűrők az öblösüveg értékesítésében voltak kedvezőbb helyzetben. Egyrészt az Alföldhöz való közelségük jelentett komoly előnyt, hiszen a törekeny öblösüvegeket nem kellett olyan messziről szállítani, mint a Felső-Magyarország északi részén levő hutáknak, másrészt pedig közvetlen szomszédságukban helyezkedtek el az ország jelentős szőlőtermő területei, a Tokaj-Hegyalján, Miskolc–Sajószentpéter környékén és Eger–Gyöngyös vidékén. E területek szinte „korlátlan” felvevő piacot biztosítottak az öblösüvegek számára. A történelmi borvidéke-

193. PETERCSÁK Tivadar 1981. 438.

194. Adalékok a gömöri fuvarozás történetéhez. GALLO, Jan tanulmányának fordítását használtam fel. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára. Leltári szám: 5567.

195. PETERCSÁK Tivadar 1973. 533–535.

ken, különösen a Hegyalján már évszázadokkal ezelőtt szokásban volt, hogy egy-egy jobb évjáratú borból a szőlősgazda palackozott, pincéjében félretett magának ünnepélyes alkalmakra: keresztelőre vagy esküvőre.¹⁹⁶ A borokat nagyobb távolságokra, külföldre hordókban szállították. Palackos borokat csak helyi kereskedelemben értékesítettek. A borospalackokat és a bor tárolására, fogyasztására szolgáló öblösüvegeket a regéci, a bükki, a parádi és a nógrádi huták szállították a szőlősgazdáknak és uradalmaknak egyaránt. A sárospataki uradalom pincészetében 1827-ben 1953, 1842-ben pedig már 5675 palack minőségi bort tároltak.¹⁹⁷ Felső-Magyarország déli részén elhelyezkedő huták a 18. században és a 19. század nagy részében döntő mértékben *paraszt-üvegeket* állítottak elő. A huta környéki falvak lakói értékesítették az üvegeket a környék vásárain. A bükki huták öblösüvegeit a kisgyőri, mocsolyási parasztlakos zsúpszalmába kötözve szállították rendeltetési helyükre.¹⁹⁸ Egerben 1755-ben már rendszeresen megjelentek a környék hutáinak üvegeivel az árusok. A hetivásáron 17 krajcár volt a helypénz egy szekér parasztüveg után, és 3 krajcár, ha az üveget háton vitték eladni.¹⁹⁹ A háton vitt üveg nyilvánvalóan ablaküvegre vonatkozik. Itt kell megjegyeznünk, hogy Nógrád, Heves, Borsod és Zemplén (itt a regéci hutára kell gondolni) üzemében a termékelőállításban az ablaküveg-készítés dominált a 18. század végéig, azonban az ablaküveg jelentősebb részét az uradalmi építkezéseken, a mezővárosokban használták fel. Viszonylag jelentéktelenebb mennyiségű ablaküveg jutott távoli kereskedelemre. A huták szomszédságaiban kialakult települések lakói is foglalkoztak ablakozással, de szerepük a korábban bemutatott területek mellett elhalványul.²⁰⁰ A Felső-Magyarország déli területein elhelyezkedő üveghuták a 18. század végétől kezdték el termékeiket az Alföld városaiba, településeibe szállítani. Nógrád üveghutái a helyi szükséglet kielégítése után Pest megyébe fuvarozták az üvegeket. A parádi huta Pest, Eger és Kecskemét vásárait szállított elsősorban, de a 19. század elejére az üvegekkel megrakott szekerek még Temesvárig is eljutottak. Az 1785. évi Helytartótanácsnak küldött jelentés szerint az üveg *kopája* „nemének különbségéhez képest 1 Frt-tól 3 Frt-ig ada-

196. PAP Miklós 1985. 167.

197. Vö. TAKÁCS Béla 1966b. 43–44.

198. VERES László 1979b. 36–37.

199. BREZNAY Imre 1933. 244.

200. Ennek bizonyítására a Diósgyőr környéki huta munkásainak ténykedését emeljük ki: 1750-től a diósgyőri korona-uradalom területén az óhutai üvegesek végezték az üvegezési munkákat. Az avasi egyház (Miskolc) számadásai szerint a „huttás üvegesek”-nek fizettek az ablakozási munkákért. 1760-ban a ládi pálosok miskolci kérekgyártó házának 3 fába foglalt ablaka üvegezéséért szintén „huttabeli vitriarius”-nak fizettek. 1794–1872 között a kisgyőri református egyház számadásai szerint mindig hutások végezték az üvegezést. De sohasem lépték túl az uradalmi határokat. Vö. VERES László 1979b. 44.

tik el helyben közönségesen a környékbelieknek”.²⁰¹ Ezután természetesen a környékbeli falvak lakói szállították tovább az árut. *Fáy András* 1819-ben leírja, hogy „az üveg részben helyben adatik el, rész szerint inkábbára a Török határok felé fuvaroztatik le”.²⁰² A bükki huták is a 18. század végétől kezdték hagyományos piaci területükön kívül is értékesíteni az üvegtermékeiket. A fuvarosok Pelsőc, Tornalja, Rozsnyó, dél felé pedig Szikszó, Nagykálló, Debrecen és Nyíregyháza vásáraitra vitték az öblösüvegeket, s pénzért vagy terményért árusították azokat.²⁰³ A Zempléni hegyvidéken az öblösüveget előállító regéci huta termékeit elsősorban a hegyaljai mezővárosok „sokadalmain” árusították, illetve a hutai parasztasszonyok a batyukba kötött üveget háton hordták szét a környező falvakba, és terményért cserélték. Nem csak búza, árpa, gabona vagy liszt volt a csereeszköz, hanem egyes helyeken, így Hollóházán és Telkibányán keménycserép edényekért cserélték a butéliákat, kancsókat, korsókat. A regéci hutában tároló- és ivóedényeket gyártottak elsősorban. A hollóházi és telkibányai keménycserépgyárakban viszont étkezéshez szükséges edényeket: tányérokat, tálakat, szilkeket. Tehát a szűkebb táji környezetben belül a háztartásokban meglévő kétirányú szükségletet cserekereskedelem útján elégítették ki.²⁰⁴

A felső-magyarországi és az erdélyi huták csak elvétve szállítottak közhasználati üveget a Dunántúlra. E terület üveggel való ellátása a délen, nyugaton és az északkeleti területeken elhelyezkedő üzemek feladatává vált. A dunántúli üveghuták piaci körzeteit a következőképpen osztották meg: Szalonak és Léka hutái Vas, Győr, Sopron megyéket és Veszprém megye egy részét látták el üvegtermékekkel. A bakonyi huták Veszprém, Komárom és Fejér megyék területén értékesítették produktumaikat. A zselicségi üzemeknek Baranya, Somogy és Tolna voltak a piackörzetei. A zalai vétyemi huta pedig Vas és Somogy megye kis részén, Zalában és a Muraközben, az egykori Eszterházy hercegi hitbizományi területeken biztosította az ellátást.²⁰⁵ A dunántúli huták piackörzetei lényegében a megjelölt megyék voltak. Azonban így nagyon leegyszerűsített képet kapunk az értékesítésről. Ezért célszerű az egyes huták piacterületeit közelebbről is vizsgálat alá venni. Dunántúl legnagyobb múltú üveges területe a Bakonyban alakult ki. A 18. század második feléig a kis üvegcsűrök az uradalmi szükségleteket elégítették ki, ugyanis nem találunk a forrásokban értékesítésekre való utalásokat. A 19. század elején is többnyire a Bakony településein történt az értékesítés, különösen nagy felvevő piacot biztosított Szentgál kismemesi települése. A „somhegyi üveg” azonban már rendszeresen felbukkant Komárom, Veszprém, Fehérvár és Pápa vásárain, és a

201. Vö. TAKÁCS Béla 1970. 32.

202. FÁY András 1819. 22.

203. VERES László 1979b. 36–37.

204. TAKÁCS Béla 1966b. 51–52.

205. SZVIRCSEK Ferenc 1982. 61.

Balaton-vidéki szőlőtermő helyeken nagyon kedveltek voltak az itt gyártott üvegek. A Todesco Mór és Ede birtokán alapított úrkúti huta produktumai pedig egészen a pesti vásárokgig eljutottak.²⁰⁶ A déli területeken a szentlukai és a vétyemi huta piacörzetei voltak számottevők. A lukai üvegekkel megrakott szekerek a környék településein túl elsősorban a Bácskába indultak, s ott Bácsalmás, Bácsszentistván, Cservenka, Hajós és Hegyes vásárain értékesítették az üvegeket. A hutának nagy felvevőhelye volt Baja, ahol a helybéli üvegmeszterek foglalkoztak a termékek értékesítésével. Volt olyan év, amikor Pock József és Tirmayer Ferenc üvegkereskedők közel 8000 Ft értékű üveget vásároltak, s nyilvánvalóan azután a környéken tovább értékesítették az árut. Nagyobb tételekben (1000 Ft körüli értékben) Mohács, Mecseknádasd, Pécs, Siklós, Szabadka és Szigetvár lakosai is vásároltak a szentlukai üvegekből.²⁰⁷ Vétyem tulajdonosa a megye városainak vásárain értékesítette az üvegeket, de speciális gyártmányaival, palackokkal és gyógyszerári üvegekkel osztrák területekre, egészen Bécsig eljutottak a huta árusítói²⁰⁸ (20. kép). A dunántúli huták termékeinek értékesítését nyomon követe tapasztalható, hogy a vándorüvegesség nyomai úgy, mint Felső-Magyarországon, nem fedezhetők fel, s az öblösüvegek értékesítésében is elsősorban a városi üvegesek, illetve a zsidó házaló kereskedők játszottak szerepet.

2. Üvegek a paraszti háztartásokban

A múzeumok gyűjteményeiben található üvegtárgyak formai, díszítmenybeli jellemzőinek meghatározásával is behatárolható az az időszak, amikor az üvegek a paraszti háztartások megszokott tárgyaivá váltak. A tárgyak közlései alapján bizonyosra vehető, hogy az üveg használata a 17. század végén, a 18. század elején kezdődött el, s ezt követően fokozatosan egyre jelentősebb szerepet töltött be a parasztság hétköznapi és ünnepnapi életében egyaránt. Nem azt akarjuk ezzel hangsúlyozni, hogy az üveg valami rendkívüli jelentőségre tett volna szert, hiszen a fából, cserépből készült edények hegemoniáját még a legkisebb mértékben sem veszélyeztette. Hanem csupán azt, hogy bizonyos területeken, és egy meghatározott időszaktól kezdve, az ablaküvegek mellett az üveg ivó- és tárolóedények alakjában megjelent, és helyet követelt a paraszti háztartásokban is.

Az épen fennmaradt üvegtárgyak vizsgálata a módszer sajátosságaiból következően természetesen tágabb időhatárok megjelölésére nyújt lehetőséget. Az üvegtárgyak használatának terjedését sokkal pontosabban megragadhatjuk a levéltári források, illetve a levéltári forrásokat hasznosító feldolgozások alapján. A vizsgálat során nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt

206. Vö. ÉRI István 1966.

207. LEHMANN Antal 1971. 112–113.

208. MOLNÁR László 1984. 224–225.

a tényt, hogy az üveg bármilyen hasznosítási formájában mindig értéket képviselt, s ennek tulajdonítható, hogy még a 19. században is rendszeresen szerepelnek a hagyatéki leltárakban, végrendeletekben. Az árak alakulását a különböző limitációk és a huták kimutatásai alapján vázolhatjuk. Bethlen Gábor 1627-ben kelt árszabálya szerint: „. . . Az Töltésres Mesterekről. Az mely töltseres maga ónnyából és ivegből csinál ablakot, egy talnyert adgyanak két pénzre; ha penig iveg Talnyert ád, és az Töltésres maga ónnyából csinálja, adgyanak edgyet másfél pénzre. Ha mind ónnyát, mind Talnyérát maga adgya, egyet egy pénzre. Iveg Talnyernak ezeréért, kit az országban csinálnak, vegyék két forint. Ha ki penig más Országból akar hoztni alkodgyék az Áros emberrel.”²⁰⁹ Abaúj vármegye 1669. évi árszabása azt mondta ki, hogy „. . . egy öreg kristálytányér, üvegestül foglalásával 5 dénár, közönségesen tányér üvegestül 3 dénár”²¹⁰ A löcsei 1706. évi árszabás szerint „. . . Eövegseknek: Egy öreg kristály tányér üvegbül, foglalásával 2 dénár. A ki maga üvegét adja öreg üveg befoglalásával üveges ónnyával 2 dénár. Ha ad üveget és ólmot principálisa egy üveg foglalásátul másfél dénár.”²¹¹ II. Rákóczi Ferenc ugyanabban az évben adott ki limitációt. Ő a következőképpen határozta meg az árakat: „Nagy ablakra való ráma fiókostól 30 dénár, középnemű 21 dénár, kisebb 18 dénár. Egy ablak kívül-belül való béleléseért 36 dénár.”²¹² Pest vármegye 1724-ben az üveges munkák árát így határozta meg: „Egy hüvelyk széles átlátszó ablaküveg vagy a mátrai permonánia vagy a tiszteendő pálos atyák dömsödi olvasztójából vagy akármilyen Magyarország területén belül előállított üvegből, ha pesti üvegesek betartják azt, hogy helyben az effajta üvegből ezer darabot körülbelül 16 frtért adnak, és ezrenként körülbelül 50 font ólmot és 14 font ónt használnak el, akkor az effajta üvegért ólommal, ónnal és munkabérrel fizetni kell 3 1/2 dénárt. Ha a készítettő az effajta 7 hüvelykes üveget maga adja, fizet az üvegesnek a munkáért ólommal és ónnal együtt 2 dénárt. Egy 5 és fél hüvelyk széles átlátszó közönséges üvegért ugyanazokból az üvegolvasztókból, ha az üvegesek maguk biztosítják, hogy ezer effajta üveget 10 frtért adnak, és ezer darabhoz körülbelül 36 font ólomra és 8 font ónra van szükségük, ólommal, ónnal és a munka bérével együtt fizetni kell az üvegesnek 2 1/2 dénárt. Hatszögletes, egyszerű, közönséges 5 vagy 4 és fél hüvelyk széles ablaküvegért a felsorolt üvegolvasztókból, ólommal és munka bérével együtt 1 1/2 dénárt. Bécsinek nevezett 8 hüvelyk széles kettős ablaküveg, ha az effajta üveget maguk szerzik be, és ezer darabhoz körülbelül 8 font ólmot és 30 font ónt használnak fel, egy ilyenért fizetnek ólommal, ónnal és a munka bérével együtt 6 dénárt. Egy 8 hüvelykes bécsi üveglemez kör alakú magyar üvegolvasztókból szállítva és készítve ólommal, ónnal és munkával együtt 4 1/2 dé-

209. VÖ. SÁGHELYI Lajos 1938. 154.

210. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894. 152.

211. Történelmi Tár 1887. 759.

212. SÁGHELYI Lajos 1938. 155.

nár.”²¹³ Az 1744. évi erdélyi limitáció alapján „mostani mód szerint egy üvegkarikát magáért, melyet 6 szegletre vág, erdélyi üvegből maga ónjával tégyen be a mester den. 06. Kisebb karikát maga ónjával, ama üvegből den. 05. Ha pedig mindent a gazda ad hozzá a felsőbb speciesek munkájából den 02. Második speciesek munkájából den. 01. Egy erdélyi üvegből, melyet 6 szegletre dolgoz ki, adják ezeritől fl. 20. Második rendbélitől fl. 15. Akik pedig üvegtáblákból csináltatnak ablakokat, minthogy az üvegeseknek munkájuk drágábbnak találtaik, ezeknek árok limitáltassék a locorum Magistratibus . . .”²¹⁴ Nógrád vármegye 1744. évi árszabása szerint „Ablakba való nagyobb karika Divinyi-Hutából ujonan olomba csinálva 5 den. Kisebb 4 den. Ha régi olomba bé teszi nagyobb 2 1/2 den. Annál kisebb régi olomba 1 1/2 den”.²¹⁵ Abaúj vármegye ugyanebből az évből származó limitációja szerint „Egy öreg Kristály Üveg karika foglalásával edjütt és ugyan üveges onnyával 5 dénár, vagy 2 1/2 krajcár, Közönséges Üveg karikát foglalásával edjütt 3 dénár vagy 1 1/2 krajcár; Az ki pedig maga üveget ad Öreg Üvegeknek bé foglaltatik 3 dénár vagy 1 1/2 krajcár; Ha ad üveget és olomot az Gazda egy üvegesnek bé foglalásátul 2 dénár vagy 1 krajcár; Ha fában foglaltatik nagy üveg 2 dénár vagy 1 krajcár; Kisebb üveg ugyan (vagyis fában foglaltatva) 1 1/2 dénár vagy 3/4 krajcár”.²¹⁶ Az 1756. évi Fehér megyei árszabás így készült: „Egy olyan üvegnek, melyet a hutában 1 garason vesznek, ablakra való becsinálásával együtt az felső részen való ablaknak egy darabjából obveniól azelőtt 15 den. most lesz 10 den. Az alsó részben való táblából obveniól azelőtt 30 den. most lesz 25 den. Kisebb hasonló materiából való darabtól, kit Bruch-Scheibnek neveznek ugymint kristályüvegből azelőtt 4 den. most lesz 4 den.”²¹⁷ Miskolc város 1760-ban úgy határozta meg az üveges munkák árát, hogy: „Egy nagy kristály karika bé foglalása az Üveges onnyával 6 krajcár; Közönséges üveg foglalása onnyával együtt 3 krajcár, Gazda üvegével bé foglalásánál 3 krajcár; A gazda Üveget is ólomot is ád be foglalásánál 2 krajcár.”²¹⁸ Borsod vármegye 1813. évi árszabása az „üveges limitációjában” csak egy munkát tüntetett fel, a táblaüvegezést. Nyilvánvaló, hogy erre az időszakra a karikaüvegek használata már teljesen kiszorult. „Egy Üveg Táblának betétele 36 krajcár” volt.²¹⁹ A különböző időpontokból származó limitációk alapján nyomon követhető az ablaküvegek árát, megállapítható, hogy 1627 és 1813 között jelentős mértékben csökkent az üvegek ára, és az üvegezésért számítható munkadíj.

213. SÁGHELYI Lajos 1938. 192.

214. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1895. 190.

215. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (a továbbiakban: BAZmLt.) Acta Politica Mat. XVI. Fasc. 1. fr. 76.

216. BAZmLt. Acta Politica Mat. IV. Fasc. III. fr. 16.

217. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1896. 342.

218. BAZmLt. Acta Politica Mat. XVI. Fasc. I. fr. 110.

219. BAZmLt. IV. 501/e. Borsod vármegye limitációja 1813-ban.

*Az ablaküvegek árának és a munkadíjnak alakulása
1627–1813 között*

Év	Ablaküveg fajtája	Ára
1627	üvegtányér	2 den
1669	kristálytányér	5 den
	közönséges	3 den
1706	kristály	4 den
	közönséges	2 den
	nagy ablakráma	30 den
	közepes	21 den
	kis	18 den
1724	kristály	3,5 den
	közönséges	2 den
1744	nagyobb karika	6 den
	kisebb karika	5 den
	nagyobb karika	5 den
	kisebb karika	4 den
	kristály karika	5 den
	paraszt karika	3 den
1760	nagy kristály karika	6 krajcár
	közönséges karika	3 krajcár
1813	üvegtábla	36 krajcár

Az ablaküvegek értékét akkor érzékelhetjük igazán, ha figyelembe vesszük az árszabások más tételeit is, hogy az ablaküvegek áráért milyen termékeket lehetett vásárolni. Az árak összehasonlítása során nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy egy-egy ablakra 100–120 darab üvegkarika kellett, mérettől függően, és így már egy ablak beüvegezése 3–4 forintba rúgott. 1669-ben egy pár csizma ára 2–3 Ft között mozgott. Egy nadrág 24 dénárba került. 1744-ben egy fekete szűr 1 Ft 25 dénár vagy 5 kiló losonci mész 2 Ft. 1 süveg 12 dénár, egy másfél öl hosszúságú, 2 ujjnyi vastagságú deszkából 100 darab 6 Ft. 1760-ban a szűrök ára 1 Ft 2 dénár és 1 Ft 70 dénár között váltakozott, minőség szerint. 1813-ban, amikor egy ablaktábla 36 dénár volt, egy pesti vagy Nagygyőri cserépkályha felállításáért 1 Ft-ot kértek. Tehát megállapítható, hogy az ablakok üvegezése a 19. század elejéig, amikor már a táblaüveg kezdett tért hódítani, meglehetősen költséges volt.

Az ablaküvegek felhasználása – mint erre részben a limitációk is utalnak – elsősorban a városokban kezdett tért hódítani, ahol a céhekben dolgozó üvegesek foglalkoztak az ablakok üvegezésével. A 17. század végétől az üveges céhek számának gyors növekedését követhetjük nyomon. Nyilvánvalóan ez a török uralom utáni városfejlődésnek köszönhető elsősorban, de bizo-

nyára a céhek számának emelkedése összefüggésben állott az üvegyártás fejlődésével is. Egy-egy városban vagy nagyobb településen a 17. század második felében és a 18. század elején még csak néhány üveges tevékenykedett, így többnyire más iparosokkal együtt alkottak közös céheket. Esztergomban 1699-ben az üvegeseket az asztalosokkal, ácsokkal és esztergályosokkal találjuk közös céhben. 1703-ban Szombathelyen az üvegesek az asztalosokkal együtt tömörültek céhszervezetbe, mert „. . . most kevés Számmal volnanak, az Asztalos Mesterek, az Eöveghiaro Mesterség alkalmatos és merő öszvő függendő az Asztalos Mesterseggel, az Eöveghiaro Mesterségthesis az io Öszvőfoghás Hathatosságáértis magok Czehiekben akarván foglalny . . .” Gölniczbányán 1640-től alkottak az üvegesek az asztalosokkal közös céhet. A III. Ferdinánd által kibocsátott céhlevelet 1730-ban erősítették meg. Kassán 1700-ban jött létre az asztalosok és üvegesek közös céhe. Pozsonyban csak 1752-ben. Budán a török alóli felszabadulást követően már több üveges dolgozott. Az 1696. évi városi számadáskönyvek szerint a piaci bódék béréért az üvegesek havonta 15 krajcárt fizettek, azonban csak a 18. század elején tömörültek közös szervezetbe más iparosokkal. Az 1476-ban keletkezett budai üveges céh felbomlása után, a török uralom alóli felszabadulást követően, Kassán alakult először önálló üveges céh 1714-ben. Majd ezt követte 1752-ben a pozsonyi és 1756-ban a pesti üveges céh megalakulása.²²⁰ A 18. század végére a városok többségében szinte mindenütt voltak már üvegesmesterek, akik más iparúzókkal együtt alkottak vegyes céheket.²²¹

Az üvegyártás fejlődése és az üveges iparok kialakulása, gyors terjedése ellenére a 17. században és a 18. század nagy részében is csak a módosabb rétegek kiváltsága maradt az ablakok üveggel való fedése. Erre egyértelműen utalnak a limitációkban közölt árak is. 1679-ben Sárospatakon egy gazdag nemes kőházat építtetett. „Ablak Ramakert és Uvegekért” 45 forintot fizetett. A kő vágásáért, vagyis a kitermeléséért és a telekre szállításáért 98 forintot kellett fizetni.²²² Ebből is látható, hogy ha valaki üvegezett ablakokat akart készíttetni, akkor nagy terheket kellett magára vállalni. A falvak és mezővárosok lakóházainak többségén *lantornás ablakok* voltak, vagy vasrostélyokkal, fatáblákkal zárták el a nyílásokat. Szegeden a lantornás ablakok voltak jellemzőek. Csak 1725-ben csináltattak először üveges ablakot, „a fában csinált ablakokért 7 Ft-ot” kellett fizetni.²²³ Hódmezővásárhelyen az ablakokat vasrostélyok és fatáblák fedték. 1749-ben utalnak a források először üveglablak létezésére.

220. Az egyes üvegescéhek történetét részletesen bemutatja SÁGHELYI Lajos 1938. 194–200. A céhek közül a legjelentősebb a pest-budai üveges céh volt. Részletes történetét L. BORSOS Béla 1974. 107–108.

221. Ez szépen kiderül az 1828. évi összeírás adataiból is. Az üvegesek jelenlétére L. BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 199.

222. ROMÁN János 1965. 95–97.

223. BÁLINT Sándor 1974/75. 281.

Ekkor egy bizonyos Rakai András Becsei Gergely üveglakát betörte. 1759-ben pedig Pap István kanászt ítélték 9 garas kártérítésre, mert részeg állapotban Cserző Tóth Mihály házára ment „az üveg ablakát egészen össze törte”. A városban a 18. század végétől működött üveges, aki 500 nagyobb és 230 kisebb táblaüveget szerzett be Úrkútról.²²⁴ Nógrádban a 18. század nagy részében még a nemesek lakóházain is zsalugáteresek voltak az ablakok. Ezzel szemben egy 1739-ből származó adat szerint egy Murányi Gergely nevű füleki jobbágnak üvegezettek voltak az ablakai, mint ezt feljegyezték, „üveges Ablakjai, Táblai, Ablak bélései is” elpusztultak a tűzvész következtében. Úgy látszik azonban, hogy ez a 18. században nagy ritkaságnak számított Nógrádban is, mert később, 1782-ben már csak tábla, vagyis deszka fedte egy legéndi juhász házának ablakát, melyen „egy ismeretlen ember” kopogtatott, egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv megőrkítése szerint. 1825-ben a varsányi juhász ablaka kendermaggal teli zsákkal volt betömve, amelyet éjszaka kihúztak, elloptak.²²⁵ Az üveghutákhoz közeli, nagyobb városokban, így Miskolcon is csak lantornás ablakok, rostélyos ablakok vagy táblás ablakok voltak a 18. században. A városban csak az uradalmi épületek és módos polgárok lakóházainak ablakai voltak üvegezettek. 1773-ban egy gazdag kereskedő egy egri üvegesel, bizonyos Carolus Geistlrel végeztette el az ablakok üvegezését, és 4 Ft 30 krajcárt fizetett a munkáért. A diósgyőri koronauradalom hivatali épületeinek ablakozásáért 1775-ben 663 Ft 47 krajcárt fizettek ki.²²⁶ Az ablaküvegek árát és a városban lévő épületekről szóló híradásokat figyelembe véve egyértelmű, hogy a környékbeli paraszti lakóházak túlnyomó többségének ablakai is üvegezetlenek voltak. A kisméretű, kéttenyérnyi nyílásokat belülről deszkatorlóval, keretre feszített marhaböndővel (lantorna) vagy olajos papirossal takarták el. Az *Órségben* még századunk elején is legfeljebb sárba tapasztott üvegszemek fedték a palatábla nagyságú ablaknyílásokat. Korábban a kicsiny ablakokat a boronaközökbe beépített tolotáblákkal zárták.²²⁷

A nagyobb méretű, egy- vagy kétszárnyas, tokos ablakok a 19. század elejétől terjedtek el először csak a mezővárosokban, majd a század második felétől a falvakban is. A többnyire négyrészes ablakszárnyak üvegezettek voltak. Ezek az ablakok a lakáskultúrában is változásokat hoztak, ugyanis megoldották a rendszeres szellőztetést, gyakran függöny is került rájuk, de azért még mindig értékesnek tartották őket, ugyanis kívülről rácsokkal, zsalugáterekkel védtek. Hont vármegye 1817. évi limitációjában már ezekről az újabb típusú ablakokról tesznek említést, amelyek „Egy nagyobb 2 lábnyi hosszúságú paraszt Rámás ablak”-ok voltak. Emellett 1 és 1,5 lábnyi ablakokat is megkülön-

224. BARABÁS Jenő 1954. 475.

225. ZÓLYOMI József 1970. 28.

226. Vö. VERES László 1979b. 43–44.

227. Magyarország Néprajza I. 169–170.; BIRÓ Friderika 1975. 96–97.; GÖNCZY Ferenc 1914. 423.

böztetnek. A 19. századi összeírásokban az ablakokról alig olvashatunk, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy már csekély értéket képviselt, így a lakóházak bemutatásakor, értékeinek számbavételekor nem tértek ki ezekre.²²⁸

A különböző árszabásokban csak elvétve fordulnak elő az öblösüvegek árai. Az üvegből készült edények forgalmi értékét a különböző dokumentumok segítségével rekonstruálhatjuk csak. A regéci huta alapítólevelében szerepel egy Magyarországon gyakori és kedvelt üvegtípus, a pincetokba való palack ára. 1698-ban egy ilyen üvegedény akár kisebb, akár nagyobb méretű volt, 18 dénárt ért. A Károlyiak száldobágyi hutájában készült üvegek árát nem határozták meg darabonként. Egy hutaleltárban az azonos típusú üvegek összmenységének árát határozták meg. Az alpmértékegység a köteg volt, ami összesen 30 liter űrmértékű edényt jelentett. 1 schok kéticés butelia 3 krajcár, palack 9 krajcár, kancsó 1 Rft 30 krajcár, szenteltvíztartó 1 Rft 30 krajcár volt.²²⁹ Fehér vármegye 1756. évi limitációja szerint „egy iccés srófos kristálypalack” 20 dénár, „egy iccés fehér üveg sróf nélkül” 25 dénár, egy „pintes palack srófstul” 35 dénár volt.²³⁰ A bükki üveghutában készült öblösüvegek ára közelebbi meghatározás nélkül 1775-ben 25–35 dénár között váltakozott.²³¹ Nógrád vármegye 1774. évi árszabása szerint „egy ittész Palck” 4 dénárba, „Egy Ittész butellia” pedig 3 dénárba került. Ugyancsak Nógrádban több mint 60 évvel később, 1806-ban az iccés palackok ára párosával 6 krajcár, a butéliák párja szintén 6 krajcár volt. A rosolios üvegek párját 3 krajcárért, a patikába való üvegek kötegét pedig (1 köteg = 2 nagyobb vagy 6 kisebb edény) 3 krajcárért árusították.²³² Az üvegből készült edények értékének pontosabb meghatározását segíti, ha figyelembe vesszük a korabeli fazekastermékek árait. 1744-ben a kétfülű mázas fazekak ára 5–40 dénár között váltakozott, mérettől függően. Egy tejesfazék 3 dénár, egy közönséges vizeskorsó 2 dénár, a fél- és másfél iccés méretű korsók ára pedig 2–5 dénár között váltakozott a Nógrád megyei árszabás szerint. Abaújban „egy Pintes belől s kívül mázos széles szájú korsó” 3 dénárba került, mindenféle mázatlan fazék 1/2 dénár, a talak ára nagyságtól függően 1–4 dénár között váltakozott. A fazekastermékek és az öblösüvegek árának összevetése azt bizonyítja, hogy a 18. század elejétől az egyszerű öblösüvegek ára nem volt magasabb a fazekastermékek áránál. Különösen vonatkozik ez a palackokra és a butéliákra. A szintelen, áttetsző üvegek vagy a nagyobb méretű edények értéke sem haladta túl a hasonló kate-

228. Vö. ZÓLYOMI József 1970. 28.

229. KÁRFFY Ödön 1902. 375–381. Itt a termékek részletes felsorolása mellett az árak is szerepelnek.

230. L. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1896. 342.

231. BAZMlt. XI/601. A diósgyőri koronauradalom iratai 666. Diósgyőri Üveg Huttában Hutás Legények által különös üvegekk véghez vitt Munkajarul reductio.

232. BAZMlt. IV. 301/b. Acta Politica Mat. XVI. Fasc. I. fr. 76.

góriába tartozó fazekastermékek árát, tehát az üvegek beszerzése és paraszti használata nem ütközhetett csak pénzügyi akadályokba.

Az erdélyi üzemek és Magyarország keleti részein elhelyezkedő huták termékei között nagy mennyiségű volt a vásári üveg, parasztüveg. Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy már a 17. század második felétől, főként az erdélyi háztartásokban szinte mindenütt fellelhetők voltak az egyszerű, közhasználati üvegek. A 18. század elejétől pedig Magyarország nagy részén a paraszti háztartásokban mindenütt használhatták az üveget. Valószínű, hogy azért nem mutatható ki meglétük a paraszti használatban, mert a különböző kimutatások, vagyonösszeírások, végrendeletek csak az értékesebb üvegeket sorolták fel, a 2-3 dénáros palacküvegekről – különösen, ha azokat már régóta használták – nem tartották érdemesnek megemlékezni. Úgy tűnik a források tanulmányozása alapján, hogy csak az értékesebb üvegeket tüntették fel, amelyek az egyes paraszti háztartásokban a 18. század elejétől nyomon követhetők. A bemutatást kezdjük először falusi templomokban megtalálható üvegtárgyakkal. A hivatalos egyházlátogatók a különböző borsodi templomokban a 18. században a következő üvegtárgyakat írták össze: *Cserépfalu* templomában 1754-ben „egy újkeresztén kristály korsó”, *Ládbesenyőn* 1711-ben egy „kristály pohárka”, *Ládházán* 1757-ben egy „öreg kristály korsó”, *Radnóton* 1735-ben „egy kristály pohár”, ugyancsak 1735-ben *Sajóbáonyban* „egy virágos kristály pohár”, *Szentsimon* és *Varbó* templomában egy-egy „kristály pohár”, *Bükkaranyoson* 1757-ben „egy kristály fedeles korsó”, *Barkón* pedig 1801-ben „Egy hajdan metszett, fedeles, kristály poharat” vettek számba. Ezek a tárgyak egyes feltételezések szerint *borzovai* és *szilicei újkeresztény*, vagyis *habán üvegek* voltak, és az egyszerű üvegedények értékének többszörösét képviselték.²³³ A források a 18. század elején még a paraszti használatban levő üvegek kis számáról tájékoztatnak. 1735-ben és 1753-ban miskolci pincefeltérések alkalmával a polgárok hagyatéki leltárában az összeírt javak között 1-1 üvegbutéliát találunk.²³⁴ A 18. század második felében viszont már egyre emelkedik a paraszti használatban lévő üvegek száma. 1761-ben egy Nógrád megyei, *litkei* egésztelkes *jobbágy* hagyatéki leltárában „Pálinka kis Icze Negyven Nyolc” darab volt. A megyében a paraszti háztartásokban ebben az időszakban mindenütt sok pálinkásüveg lehetett, mert a paraszti udvarnak a 18. század elejétől fontos építménye volt a *pálinkafőzőház*. Szinte minden gazdagabb jobbágy udvarán volt a megye középső és északi részén. A pálinkát szilvából főzték.²³⁵ 1782–1790 között készült ozorai iparosok leltáraiban is nagy mennyiségű üvegtárgy szerepelt. Egy kötélverő lakásában 2 db „Mészölős Pohár”, 3 db „Ordinár Üveg Pohár”, 1 db „Ordinár Pálenkás Pohár”, 2 db „Iczés

233. Az adatokat L. TAKÁCS Béla 1977. 88–89.

234. Vö. VERES László 1979b. 44.

235. ZÓLYOMI József 1970. 44., 55.

üveg”, 1 db „Mészöles üveg”, 5 db „verdungos pohár” és egy lapos üveg volt. A használati üvegek száma összesen 14 darabot tett ki. Egy bognármesternél csak 1 „verdungos üveg” és 1 db „pálinkás kis üveg pohár” volt. Egy kalaposmester háztartásában 5 db „Iczés ovegek”, 1 „mészölös”, 8 „öveg pohár”, 3 „Iczés korsó”, tehát összesen 17 üvegtárgy. 1790-ben egy ozorai szabómester háztartásában csak egy „Dékénybe Takart üveg”-et találtak. 1791-ben Biró József ozorai asztalos háztartásában nem találtak feljegyzésre érdemes üvegeket, de volt a lakóházban 42 darab „Üveg alatt való Képek Nagyob Kis-sebb”.²³⁶ Makón már a 18. században általános volt a végrendeletkezés, évente mintegy 9 végrendeletet írtak. A 19. század elejétől részletesen felsorolták a vagyontárgyakat is, de egyetlen üveget sem találunk benne, nyilvánvalóan csekély értékük miatt.²³⁷ 1780–90 táján a felső-magyarországi „testamentumi végzések”-ben sok utalás található a paraszti használatban levő üvegekre. Nem ritkák ebből az időszakból az olyan kimutatások, amelyek 15-20-féle üveget sorolnak fel. Ezek főként poharakra, ecetes- és befőttesüvegekre, sőtartókra, korsókra és különböző butykosokra vonatkoznak. Így többek között *Csabán* egy jobbágy háztartásában 22 darab üveg volt. „Butella 2, etzetes üveg butelka 7, 2 metszett, 2 dupla finsa, 1 simpla talpas, 4 jecges és 1 füles pohár, 1 kis talpas pálenkás pohár.”²³⁸ Az üvegek száma a 19. század elején tovább növekszik a források szerint. 1801-ben egy miskolci mezővárosi polgár hagyatéki leltárában már 43 darab üveg szerepel, mint értéket képviselő tárgy. 13 pohár, 21 közönséges palack, „5 meczet Butelia, 3 talpas kis pohár” és egy sőtartó.²³⁹ Biharban, *Kismarján* egy módos gazda, kisnemes javai között 1806-ban „10 mészelyes formájú üveg poharak, Két pintes palack, 7 ivópohár, Három üveg sőtartó, Kettese fekete, két kis pálinka ivó üvegek, Egy eczetes üveg, egy pinczetok 4 palacczkkal” szerepelt a 276 tételben felsorolt használati tárgyak között.²⁴⁰ 1839-ben egy Nógrád megyei, *varbói* (Vrbovka) kisnemes kamrájában voltak az egyszerű közhasználati üvegek. Így „Hatvan darab üveg gyertya öntő, Gyümölcs befőzéshez való üvegek, hat savanyú vizes buteliák, két nagy etzetes üveg, üvegdugók egy kosárba”.²⁴¹ Zemplén megyében a háztartásokban különösen a mezővárosokban már olyan nagy mennyiségű használati üveg szerepelt, hogy szinte napjaink háztartásai is megirigyelhetnék. Sárospatakon egy bizonyos Orosz Pálné hagyatéki leltára szerint „egy zöld pálinkás butykos,

236. SZ. BÁNYAI Irén 1979–80. 432–443.

237. TÁRKÁNY SZÚCS Jenő 1974. 493–495. A felsorolásokban nem találunk üvegtárgyakat. A végrendeletekből egyértelműen kiderül, hogy csak komoly értékű vagyontárgyak említését tartották fontosnak.

238. VERES László 1979b. 45.

239. A levéltárakból kigyűjtött hagyatéki anyagok és vagyonösszeírások a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjából. Leírás szám: 67.163.1. és 76.1396.1.

240. VARGA Gyula 1978. 283–286.

241. PRAZNOVSZKY Mihály 1981. 219., 227.

9 kicsi kanna, egy üres pincetok, két szalmás üveg, 15 sima apró butéllia, 3 és 2 iccés palackok, 27 sima boros pohár 8 virágos pohár, 5 aszuszóllőnek való boros pohár, 2 sőtartó üveg, 1 kék virágú pohár, 6 olajos butella, 3 ecetnek való butella, 1 füles pohár, 8 ürmösnek való pohár, 5 ecetes üveg, lekvárnak való üveg, 9 kisebb nagyobb butella, 2 pálinkás kis pohár” szerepelt 1818-ban.²⁴²

A felsorakoztatott példák bizonyítják, hogy a 19. század elejére, közepére rendkívül nagyszámú, változatos formájú és funkciójú üvegedény található a paraszti háztartásokban, illetve a mezővárosi polgárok lakásaiban. Az Alföld mezővárosaiban már nem ilyen széles körű a választék, nyilvánvalóan a kerámiaedények használata és gyakorisága miatt, de azért itt is számottevő. 1843-ban Gál Gergely nagykőrösi armalista háztartásában 10 üvegedény volt. A lakóházakban és a hozzá tartozó melléképületekben 100 darab cserépedény volt. Ezek között 3 darab almáriomban levő iccés palack, 1 darab meszelyes pohár, 3 darab verdungos pohár, s a szobában 3 darab porciós butéllia. Ceglédén Kapu Pál nemesember házában 1845-ben 4 darab apró üveg, 4 darab kisebb-nagyobb üveg, 5 darab savanyúvizes üveg volt. A 13 üvegtárggyal szemben 76 cserépedény, 45 fából és fémből készült edény volt a lakóházban. A szőlőben 17 cserép-, a tanyán pedig 31 cserép- és 15 fa- és fémedény szolgált háztartási célokra. Az üvegtárgyak használata – mint ezt az árak is mutatták – nem volt feltétlenül összefüggésben a vagyoni helyzettel. 1851-ben a ceglédi Kubinyi János vagyonösszeírásában egyetlen üvegtárgy sem szerepelt. Kubinyinak 2 fertály tanyai földje és 4,5 hold szőlője volt. Ugyanakkor egy birtoktalan kecskeméti zsellér, bizonyos Csicsa Panna lakóházában a 96 cserépedény mellett volt 3 üvegpohár is.²⁴³

Az üvegek, különösen az öblösedények fokozatos térhódítása közben szembetűnő, hogy ezek a használati tárgyak a parasztság körében a gazdagság látszatát keltették. Ha megvizsgáljuk a 18. századi kéziratos liturgikus énekeskönyveket, akkor azt tapasztaljuk, hogy a paraszti származású illusztrátorok különös előszeretettel ábrázoltak üvegtárgyakat. Nagyon szép példát találunk erre a *sajópálfalai irmologionban* (énekeskönyv).²⁴⁴ Az 1753-ban készült irmologion egyik illusztrációja Jézus Simon farizeusnál elköltött vacsoráját ábrázolja. Bizonyítható, hogy a görög katolikus egyházközség számára készült énekeskönyv illusztrációja előképe ukrán fametszőtől származik, aki a 17. században készítette művét. A sajópálfalai rajzoló a fametszetes ikonográfia pontos követése mellett, mint mellékes tárgyakat, saját környezetének emlékeit jelenítette meg az esemény bemutatásakor. Az eredeti fametszeten látható ón és nemesfém poharak, kancsók helyett általa ismert üvegedényeket rajzolt az énekeskönyvbe. Olyan üvegedényeket, amelyek Felső-Magyarország nagy ré-

242. Zemplén LT. Bykeskuthy család levéltára No. 442.

243. Az adatokat L. NOVÁK László 1982. 41–49. és 50–63.

244. KÁRPÁTI László 1986. 33.

szén ismertek voltak (21. kép). A 19. századból ismertek azok a dél-dunántúli, szaruból készült sótartók, tükrösök, amelyeken szintén üvegtárgyakat fedezhetünk fel.²⁴⁵ Minden bizonnyal e tárgyaknak volt 18. századi, vagy talán még korábbi előzményük is. A sótartókon és tükrösökön szereplő ábrázolások is minden esetben az adott tájegységen ismert és elterjedt üvegtípusok pontos mását tükrözik felénk. A sótartókon és tükrösökön nagyon gyakran egy üvegbutéliát tart a lány a kezében, hogy kedvesének poharába bort töltsön. A szűk nyakrészből kiinduló homorú vagy hengeres testű, lapos talprészben végződő üvegedények rokon darabjait szinte a mai napig felfedezhetjük a különböző dunántúli gyűjteményekben (22. kép). Hasonló típusú üvegedények ábrázolásai gyakran előfordulnak a parasztság körében kedvelt dunántúli kalendáriummokban is. Így többek között az 1811-ben Komáromban megjelent „Magyar és Erdély Országi új és ó Kalendárium” fametszetén is (23. kép). A „Kérlek a’ Bátyátok Plutónak lekére, / Ne taszítsatok a’ Poklok fenekére, / Fogadom fekete hosszú szakáltokra, / Nem szorulok többé pálinkátokra” feliratú fametszet az Európa-szerte közismert történetet, a „Dunus országi részeges parasztnak” póruljárását ábrázolja, akivel szemben a „Svékuss Hertzeg” ördögnek öltözött udvari komédiásai ingerkednek, kezükben pálinkával teli üvegbutéliákkal.²⁴⁶ A különböző ábrázolásokon még véletlenül sem szerepel cserépedény. Az üveg ábrázolása bizonyára annak is tulajdonítható, hogy az ábrázolt helyzetek ünnepélyességének is jobban megfelelt. A paraszti lakóházak szobáiba többnyire olyan üvegedények kerültek be, amelyeket különleges alkalmakkor, ünnepnapokon használtak csak, többnyire pedig az almáriomban, a kredencen vagy a komódon elhelyezve, szinte dísztárgynak számítottak. Az egyszerű közhasználati üvegek, a palackok, ballonok, korsók, tejes- és befőttesüvegek stb. inkább a kamrában vagy a pincében kaptak helyet. Az egyszerűbb üvegek száma jóval több volt, mint a lakószobákban levő üvegeké: Az 1830–40-es években tokaj-hegyaljai mezővárosok lakosainak pincéiben, kamráiban nagyon gyakran 200-nál is több üvegpalack és másféle tárolóedény volt. *Božena Nemcova*, a cseh széppróza egyik megteremtője, 1851-ben magyarországi útinaplójában többek között arról számolt be, hogy Felső-Magyarországon „ha nincs valakinek legalább száz üveg befőtteje, nem is lehet valamire való háziasszony”.²⁴⁷

A bemutatott vagyonelektárakból kiderült – s ezt még csak tovább erősítik az újabbban folyó inventáriumkutatások is²⁴⁸ –, hogy az üveg állandó térhódítása ellenére az egyes háztartásokban a cserépből, fémből és fából készült

245. Ennek bizonyítására szép anyagot kapunk a szombathelyi Savaria Múzeum 1984-ben megjelent Népi díszítőművészet Vas megyében c. katalógusából.

246. L. POGÁNY Péter 1978. 47–48.

247. DOMIN Károly 103. 21.

248. L. legújabb eredményét: KOCSIS Gyula 1988.

használati tárgyak száma jóval magasabb volt, mint az üvegeké. Az üvegedény megszokott, mindennapi használati tárgyá válásának anyagi okokra visszavezethető akadályai nem voltak, mint ez a cserép- és üvegedények árának összevetéséből kiderült. Jelentős szemléletváltásra lett volna szükség ahhoz, hogy a cserépedények hegemoniáját az üvegedények megtörjék. Természetesen az sem hagyható figyelmen kívül, amikor a parasztság üvegtárgyakkal szembeni magatartásáról szólnak, hogy az üvegedények sokkal törekenyebbek voltak, mint más edényfélések, tisztításuk is jóval nehezebb volt, s a hutáktól távoli településeken beszerzésük sem ment olyan könnyen.

IV. A PARASZTÜVEGEK FORMAI, FUNKCIÓBELI SAJÁTÓSÁGAI ÉS DÍSZÍTMÉNYEI

A magyar üvegear 14. századtól nyomon követhető fejlődési folyamatában jól érzékelhetőek a termék-előállítás jellemző vonásai. Megfigyelhetők a termékszerkezeten belül az ablak- és öblösüveggyártás korszakonkénti arányváltozásai, és megragadhatók azok a törekvések, amelyek a társadalom különböző rétegei igényének kielégítésére irányultak. A 17. századtól – amikor a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrők az üvegear korábbi szerkezeti kereteit szétfeszítették – a huták termelésében az úri osztály és a nép számára készített produktumok mindjobban elkülönültek. Az üveg művészetével foglalkozó szakirodalomban a használókat figyelembe véve többféle elnevezést alkalmaznak az üvegtárgyak azonosítására és csoportosítására. Az *úri üveg*, *finom üveg* terminológiák ellentéte a *rusztikus üveg*, *parasztüveg*, esetenként a *népi*, *népies üveg* megjelölés. Az utóbbi elnevezésekkel illetett üvegféleségeket *erdei üvegeknek* is szokták nevezni, ami a nyugat-európai szakirodalomban meghonosodott *Waldglas* kifejezés magyar megfelelője. Azonban az *erdei üveg* elnevezést nem célszerű paraszti használatú üvegek esetében alkalmazni. Az *erdei üveg* és a *Waldglas* nem ugyanazt jelenti, nem ugyanazt a tartalmat hordozza. Magyarországon a sajátos gazdasági-termelési fejlődéséből következően egy teljesen másféle társadalmi közeg volt az egyszerű öblösüvegek befogadója, mint Nyugat-Európában.²⁴⁹

A különböző hutaletárakban felsorolt termékek között az elnevezésük alapján nem tapasztalható olyan éles megkülönböztetés, mint a szakirodalomban. *Kristály-* vagy *parasztüveg*, *fehér* vagy *zöld öblösüveg*, *finom* vagy *vásári üveg* elnevezésekben elsősorban a termékek közötti értékkülönbségek érzékelhetők. A magyarországi üveghuták termékei között – minőségi szempontból és ennek megfelelően értékük alapján – csak a metszés és gravírozás meghonosodása, kiteljesedése után húzható éles határvonal. Ez azonban csak a 18. század dereka tájától vált jellemzővé a nagyobb üveghutákban. A kis üvegcsűrők többségében nem voltak gravírozó-metsző berendezések, s ezekben továbbra is hagyományos módon, a fúvásra épülő díszítőeljárások tették szobor- és eladhatóbbá a termékeket.

249. A terminológiákat vö. BORSOS Béla 1974. 55.

A 17–19. századi források az üveghutákban készített termékek változatos, gazdag elnevezését tárják elénk. Ez önmagában is a bőséges kínálatra enged következtetni. Az elnevezések nyelvészeti, kultúrtörténeti szempontból nyilvánvalóan jelentősek, de számunkra akkor válhat érdekessé, ha az elnevezések konkrét tárgyakkal, tárgyformákkal kapcsolhatók össze. Sajnos ez az esetek többségében szinte megoldhatatlan feladat, mert a speciális elnevezések csak ritkán utalnak konkrét formákra. Rajzok, illusztrációk sem állnak rendelkezésünkre, melyek a forrásokban szereplő elnevezések tárgyakkal való párosítását tennék lehetővé. Hasonló nehézségekbe ütközünk akkor is, ha a tárgyi emlékanyagot egy-egy üveghutához kívánjuk kapcsolni, vagyis a készítés helyét akarjuk meghatározni. Az egyes huták üvegeiről sem ismertek minden esetben olyan források, illusztrációk, melyek alapján kimondható lenne, vagy teljes bizonyossággal eldönthetővé válna, hogy egy adott tárgy melyik huta specialitása volt. Hasonló nehézségekbe ütközünk az egyes üvegedények kormeghatározásakor is. A parasztüvegek formái időtlenek, az egyes tárgyakat – hacsak évszám vagy más időmeghatározást lehetővé tevő jel nem szerepel rajta – nagyon nehéz pontos gyártási időhöz kötni. Ebben a forma és a díszítmény összehasonlító vizsgálata nyújthat útmutatást. A művészettörténeti szakirodalom terminológiai, a hutainventáriumokban szereplő általános és konkrét elnevezések tehát nem könnyítik meg munkánkat a parasztüvegek azonosításában, tipologizálásában. Így elsősorban a múzeumi tárgygyűjtés során megszerzett információk jelentenek támpontot a helyes eligazodásban. A parasztüvegek formai és funkcióbeli meghatározásánál a használók által megjelölt elnevezéseket igyekszünk iránytadónak tekinteni. Ettől csak akkor térünk el, ha az adott tárgytípus elnevezése lényegesen eltér a forma alapján ismert általános megjelöléstől. Ha a tárgyak készítési helye más üvegekkel való összehasonlítás után sem dönthető el, akkor az adatgyűjtés során szerzett információk, a vásárlás, a tárgy megszerzésének helye és körülménye a perdöntő. Természetesen az üvegek díszítményei sokszor alapvetően meghatározhatják egy-egy üveg azonosítását.

Az öblösüvegek funkció szerinti csoportosítását megkönnyíti az, hogy a tárgyak többsége folyadékok tárolására, illetve fogyasztására szolgált. A további tárgyak nagyobb hányada az étkezéssel, a lakáskultúrával hozható összefüggésbe. Mivel ezek többféle funkcióhoz is köthetők, vegyes rendeltetésű üvegeknek nevezzük őket. Az öblösüvegek között kis mennyiségben található olyanok, amelyek formájuk, funkciójuk és díszítményük alapján ritkaságszámba mennek, s ezeket csak alkalomszerűen használták. Ilyenek a tréfas üvegek, keresztelődények stb. Ezeket az üvegféleségeket a különleges rendeltetésű üvegek csoportjába soroljuk. Ha Bornemisza Anna naplója alapján meghatározzuk a porumbáki huta termékeit, akkor az alábbi üvegféleségeket vehetjük számba:

1. Ejteles és félejteles kupa
2. Alma- és körtvélyforma sötus üveg
3. Aqua vitének való sötusüveg
4. Üvegkupa
5. Fedeles üvegkupa
6. Kristálypohár és lábas kristálypohár
7. Fedeles és fedetlen csésze
8. Csuprocska, korsócska
9. Víznek való lapos üveg
10. Rózsacetnek való lapos üveg
11. Patikaládába való üveg
12. Orvosságnak való apró üveg
13. Orvosságnak való üveg
14. Apró bugyogós korsó
15. Széles szájú, tökforma üveg
16. Szoros szájú, tökforma üveg
17. Ugorka szózni való üveg
18. Ibrik
19. Cseber
20. Kicsi korsó és kicsi mosdó
21. Üvegmozsár
22. Üvegcsákány
23. Üvegbuzogány
24. Galamb
25. Csiszolt pohár
26. Habos kupa
27. Liliomforma kristálypohár
28. Égett bornak való üveg
29. Apró üvegtálacska
30. Üvegtányér
31. Apró üvegtányér

A 31-féle, 17. században gyártott üveg szintén azt erősíti, hogy a termékek négy fő csoportba oszthatók funkciójuk alapján.²⁵⁰ Természetesen a fő csoportokon belül az elnevezés, a forma, a használat és a díszítmény az egyes tárgyak esetében újabb elkülönítésre ad módot.

1. Tárolóedények

Palackok

A magyar parasztság körében használt üvegek között kétségtelenül a palack fordult elő a legnagyobb számban. Az elnevezése 1395-ben bukkan fel először a forrásokban *palasch* és *flaska* néven. Eredeti jelentése szerint hosszú

nyakú, üvegből vagy más anyagból készült tartályt fejez ki.²⁵¹ Ez nyilvánvalóan azzal a gömb testű, hosszú nyakú üveggel áll összefüggésben, amely Közel-Keletről terjedt el és vált kedveltté Európában a 12. századra. Ezt a palackformát egészen a 18. századig megtalálhatjuk Magyarországon. Erdélyben „kisebb gömbölyeg” vagy „gömbölyeg üvegpalackocska” elnevezéssel jelölték ezt a palackféleséget. Már utaltunk rá, hogy a Balkánon keresztül, a korinthusi hutából egy másik palackforma is eljutott Magyarországra, az ún. *golyvás palack*, melynek tárolórésze lapított gömb testű volt, nyakrészén pedig dudor, vagyis a „golyvának” nevezett kitüremkedés figyelhető meg.²⁵² A két palacktípus Magyarországra kerülésének útvonalára azért utalunk, mert elképzelhető, hogy ez is összefüggésbe hozható palack szavunk eredetével. A palack szó a magyar nyelvbe átkerült déli szláv *plosky* alakja. A *flaska*, *flaskó* – ez utóbbi elnevezést napjainkban is gyakran használják – pedig a latin *flasca* vagy *flasco* átvétele.²⁵³

A palackoknál a 18. század végéig, 19. század elejéig sem alakult ki egységes forma, amely különösen a gyáripari jellegű üvegekészítés után vált megszokottá. Minden magyarországi hutában készítettek palackokat. A porumbáki huta leltárában 1648-ban 12-féle palackforma szerepelt, amelyek segítségével gömb, hasáb vagy hengeres testű kis- és nagyméretű edényeket gyártottak. Hasonlóan nagyobb számú formát találunk más hutákban is, amelyek a palacküveg előállítását segítették. Azonban fúvással is sok palacküveget gyártottak, így a forma és a méret még változatosabb lehetett. A 19. század második felétől már általában csak formába fúvással készültek a palackok, mert az államilag előírt hitelesítést csak így lehetett könnyen és gyorsabban biztosítani.

A különböző formájú palackok készítésére a gömb testű, hosszú nyakú üvegek formájának változtatása vezetett el. A „hagyományos” forma nyakának rövidülése és a tárolórész nagyobbodása mellett a rövidebb vagy hosszabb nyakkal készített, fokozatosan hengeressé váló formák és hasáb alakúvá változó tárolórészek is megfigyelhetők. A világos- és sötétzöld színű üvegből készült palackok mellett ritkábban színtelen, áttetsző, sötétbarna, már-már feketébe hajló sötétzöld színűek is fennmaradtak az emlékanyagban (24–25. kép). A 18. századtól gyakorivá váltak a tulajdonjegyes palackok. Az üvegből készült korongokat – amelyeken a megrendelő nevének kezdőbetűit vagy más, általa kért jelzéseket szerepeltettek – általában a tárolórész és a nyak találkozásánál helyezték el. A 19. század második felében a tulajdonjegyekhez hasonló korongokkal hitelesítették az üvegeket. Ekkor a korongokon, vagy

250. L. SZÁDECZKY Béla 1911. 41.

251. SZAMOTA István 1902–1906. 740.

252. A korinthusi hutából előkerült „golyvás palack” adatait L. H. GYÜRKY Katalin é. n. 34.

253. L. BENKŐ Lóránd 1970. 67.

más néven üvegepcséteken az úrtartalom megjelölés kapott helyet. A palackok testén elhelyezett üvegepcsétek funkcióját a nyomdatechnika fejlődésével párhuzamosan a boroscímkék vették át.²⁵⁴ Tokaj-Hegyalját a 19. század második felében – amikor a széles körű kereskedelem, a szállítási módok bővülése, a biztonságos csomagolás lehetővé tette a palackozott borok értékesítését – a regéci huta látta el borospalackokkal. A hutában lényegében a mai tokaji üvegekkel azonos formájú, hengeres testű és a tárolórészrel közel azonos hosszúságú nyakkal ellátott palackokat gyártottak. A sötétzöld, vagy színtelen, áttetsző palackokon általános volt az ovális alakú TOKAJ feliratú üvegepcset. Ezt a palackformát más huták is átvették. A bükki hutákban, Répáshután, majd Gyertyánvölgyben is gyártottak ilyen formájú palackokat.

A palackok nemcsak a borászathoz kötődve váltak általánossá, elterjedté. Parádon rengeteg *csevicés palackot* készítettek. Fáy András is megemlékezett arról, hogy 1819-ben a „savanyú vizet jól bedugott két ittzés üvegekben a fürdónél 6 xron kaphatni”.²⁵⁵ A csevices forgalma az 1840-es évektől jelentősen megnövekedett. Fél-, háromnegyed- és literes palackokban árusították a gyár lerakataiban, Debrecentől egészen Kassáig. A parádi huta 1895-ben 1 millió csevicés palackot állított elő.²⁵⁶ Erdélyben pedig a *borvíz* forgalmazására készültek nagyobb mennyiségben palacküvegek. Több erdélyi huta tulajdonosa egyben borvízkútbérlő is volt, és a hutában előállított üvegekben értékesítették a borvizet. Miután a palackok tartalmát elfogyasztották, természetes volt a másodlagos felhasználásuk. Pálinkától ecetig, paradicsomlétól olajig mindent tároltak ezekben a tárolóedényekben. Sőt még szenteltvizet is. A Csongrád megyei *Csókán* a legidősebb férfi családtag palackban vitte haza a templomból a szenteltvizet. Először a kenyeret hintette meg vele, majd az egész házat, végül pedig minden házbéli ivott a palackba töltött szenteltvízből. Szintén Csongrád megyében, *Gyevin* régi hiedelem volt, hogy ha a gázda Háromkirályok vizével telt üveget tett a feje alá, akkor azon az éjszakán nem halhatott meg.²⁵⁷

Ballonok

Az elnevezés tartályt, nagyméretű tárolóedényt jelöl. Ez az edénytípus a palackok családjába sorolható, csak a lényegesen nagyobb méret különbözteti meg őket a korábban bemutatott tárolóedényektől. Formájuk is egy palackfajtára hasonlít, amelynek tárolórésze hengeres volt, és ehhez rövid nyakrész csatlakozott. A huták inventáriumai alapján megállapítható, hogy az ország-

254. PAP Miklós 1985. 167.; PAP Miklós 1988. 647–654.

255. FÁY András 1819. 25.

256. TELKES Simon 1895. 117.

257. BÁLINT Sándor 1975. 282.

ban mindenütt gyártották őket. Színtelen, áttetsző és zöld színű üvegből készültek. Gyakran óriás méretű, 20 iccés ballonokat is gyártottak, ami kb. 20 liter úrtartalomnak felel meg. A ballon elnevezése német eredetű, s ez alapján feltételezhető, hogy a 17. századtól a magyarországi hutákban működő német üvegesek honosították meg. Középkori előzményüket nem ismerjük.²⁵⁸

A ballonüvegeket bor, ecet vagy pálinka tárolására használták. A fennmaradt emlékananyagban szinte minden darabon megfigyelhetők az edény vállára ragasztott üvepecséték, amelyeken az úrtartalmat jelölték. A ballonokat a közönséges palackokhoz hasonlóan csak nagyon ritkán díszítették. Festéssel, gravírozással pedig sohasem. A kisebb méretű ballonok között tűnnek fel olyanok, amelyek fala optikai díszítésű, a fény-árnyék hatását fokozó bemélyedésekkel tagolt. Ilyen ballonok zöld színű üvegből a Felső-Magyarország déli részén levő hutákban készültek. A formába dróthálót helyeztek, és ez hátrántvonalas bemélyedéseket eredményezett az üvegek felületén (26. kép). A nagyobb méretű edények alsó részén, a fenékkal majdnem azonos magasságban gyakran lyukat képeztek ki, amelyen keresztül az edény mozgatása nélkül el lehetett távolítani a tartályba töltött folyadékokat (27. kép). A kisebb méretű üvegeket, általában a 4–6 litereseket vesszővel, szalmával befonva korsóként is használták. Ezt az általánosan elterjedt edénytípust egyes huták különös előszeretettel gyártották. Ilyen formájú nagyméretű tárolóedények készítésére specializálódott a *vétyemi huta*. Termékeinek fala minden esetben rendkívül vékony, arról árulkodik, hogy itt kizárólag fúvást alkalmaztak a gyártás során.

A ballonüvegekkel állnak rokonságban a *pocakos üvegek*, vagy ahogyan még Zalában nevezik őket, *purliceres üvegek*. Lényegében ezek az edények is tartályok voltak, 5–10 literes úrtartalmúak. Csak zöld színű üvegből készült darabok kerültek elő. A lapított gömb testű, rövid nyakkal ellátott edényeket csak a Dunántúlról ismerjük, s e tájegységen belül is nagyobb számban Zalából. A *rátakai* és *vétyemi huták* specialitásai voltak, valamennyi ismert darabjuk a 19. század első feléből származik (28. kép). A minden esetben sima falú, díszítés nélküli, egyszerű edények formájukban más huták nagyobb méretű korsóira hasonlítanak. Azonban ez fül nélküli edény, és a tárolórésze sem annyira lapított, mint az ismert korsótípusoké. Parádon készültek még a zalai pocakos üvegekhez hasonló tárolóedények, de ezek is lapítottak voltak. Néhány adat utal arra, hogy a pocakos üvegeket befonva, füllel ellátva korsóként is használták, s ekkor *demizson* volt a nevük. A vesszővel, hánccsal, szalmával vagy újabban műanyagokkal befont és füllel ellátott üvegeket az ország sok helyén ismerik demizson néven. A szó eredetileg egy szőrös, nagyméretű, keleti tőkfajtának volt a neve, amelyet folyadék tárolására és ivóeszközzül egyaránt használtak éppúgy, mint Magyarországon a kobaktököt. *Dam-haa-*

258. A ballonüvegek elnevezésére, eredetére L. BENKŐ Lóránd 1967. 232.

Dsann volt az arab neve és *Damajanos* néven ment át a spanyol nyelvbe. A franciáknál a *Dame Jeanne* (Janka asszony), az angoloknál pedig *Demi John* névalakja ismert. Az utóbbi elnevezés magyar fordítása: *Félpocakos János*. A demizson magyar nyelvbe való kerülése egyelőre még tisztázatlan, de az kizárt, hogy a franciából vettük volna át, mert a *demijon* (vagyis demizson) szó a francia nyelvben ismeretlen.²⁵⁹ Talán elképzelhető, hogy az angol *Demi John* és a magyar demizson elnevezés között valamilyen összefüggés lehetséges, különösen akkor, ha nálunk a vesszőbe vagy szalmába font üveg *pocakos üveg* elnevezése is ismert.

A fonott üvegek széles körben elterjedtek voltak. A Tisza mentén, Tiszánána, Kisköre vidékén ismert a *fontüveg* vagy *fonott korsó* elnevezés. Készítők az üvegfonó munkához a Tisza füzeseinek vékony vesszeit használták. Az üvegeket feltehetően Parádról szerezték be. Dél-Baranyában és Debrecen környékén is ismert volt a *fonott üveg* és *szalmás korsó* elnevezés. Valószínű, hogy az itt élők a közeli hutákból szerezhették be a korsók készítéséhez szükséges üveg tárolóedényeket. Baranyában és Erdély területén is készítettek rövid nyakú, gömb testű tárolóüvegeket.²⁶⁰

Butéliák

A *Gomboc–Melich-féle etimológiai szótárban* levő magyarázat szerint a német *butella*, *butelle* szó átvételével, részint pedig a hazai latin felhasználásával keletkezett a butélia szavunk. Első említése a 18. század végéről származik.²⁶¹ A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* a butélia magyarázataként az olvasható, hogy a német eredetű *Buttel*, *butella*, *butelle*, *bouteille* alakváltozásaként került a magyar nyelvbe, és 1752-ben bukkan fel először a következő mondatban: „A tokaji aszú szőlő bornak butéliája.”²⁶² Az elnevezés eredete alapján biztosra vehető, hogy ezt az edénytípust is német mesterek hozták Magyarországon. Az elnevezés már a 18. század elején ismert volt. A száldobágyi huta termékeinek felsorolásában 1726-ban szerepel „kötéses butella” nevű üvegedény, a béli hutában is készültek 1742–1750 között *butelia* nevű palackok.²⁶³ A forrásokból szintén kiderül, hogy ez a tárolóedényfélése különleges, finom borok tárolására szolgált.

259. L. PROHÁSZKA János 1956. 476–478.

260. Csokonai Dorottyájában is szerepel a szalmásüveg elnevezés, ami arra utal, hogy széles körben elterjedt volt ez az üvegfajta. A baranyai és Debrecen környéki megletére L. még: PROHÁSZKA János 1956. 476.

261. GOMBOCZ Zoltán–MELICH János 1914–1930. 584–585.

262. BENKŐ Lóránd 1967. 396.

263. SZABÓ T. Attila 1975. 1101. A szerző már 1735-ből tud adatot. A száldobágyi és béli huta adatait L. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 79., 81.

A butéliát, ezt a gyakori edénytípust az ország hutáinak többségében készítették. Megszületését, gyakorivá válását annak is köszönhetjük, hogy az üvegekészítő mesterek a butéliák gyártása során az üvegpalackok formáját az értékesebb, háztartásokban jobban megbecsült, már-már díszüvegnek számító igényességgel juttatták kifejezésre, és a formai szépségre való törekvés mellett később különböző díszítményekkel is ellátták ezeket. A butéliák formája kezdetben alig különbözhetett a palacküvegektől. A 18. századig ismert hosszú nyakú, gömb testű palacktípusok formáját fedezhetjük fel a regéci huták egyik butéliatípusában. A gömbölyű, labdaszerű testből kinövő hosszú, egyenes nyakon elmaradhatatlan a kettős, néha hármas gyűrű, amit mindig a díszítés után helyeztek el a palack nyakán. A gyűrűk az edény biztonságosabb fogását segítették elő. A kerek talppal vagy talp nélkül készült edény általában fél- és egyliteres űrmértékű volt. Ennél kisebb vagy nagyobb méretűek az emléanyagban nem fordulnak elő. Ezeket az edényeket a zempléni lakosság palackoknak nevezte, de mivel ezek is finom, általában aszúborok tárolására szolgáltak, és különleges díszítésűek, mindenféleképpen a butéliák közé sorolhatók. A fúvással készült zempléni butéliákon az Alexandriában kikísérletezett, majd a velencei közvetítéssel elterjesztett *sál- és fonáldísz* továbbélését figyelhetjük meg. Az egykor velencei *csipke-* vagy *millefiori üvegek*en teljes tökéletességében megjelent a díszítőtechnika olasz mesterek közvetítésével jutott el Magyarországra. A 16–17. században még nem jutott túlságosan nagy szerephez. Azonban a 17. század végétől, amikor az úri és parasztüveg mindinkább elkülönült egymástól, a fonalas díszítési mód is jellemzővé vált a parasztüvegeken, mint alkalmazott, kedvelt felületdíszítés. A gömb testű zempléni butéliákon a fonalak alkalmazása változatosan történt. Készülhettek az üvegedényekhez hasonlóan színtelen, áttetsző üvegből, de lehettek színesek is. A minden komplikáltságtól mentes, egyszerű dísz úgy jött létre az edények felületén, hogy a kissé felfúvott üvegre vékony üvegfonalakat csavartak, ami az üveg teljes kifúvása során elnyújtott, félköríves mintává rendeződött az edény testén. Ha a felfúvott hólyagra helyezett üvegfonalakat felfelé való húzálással, „fésüléssel” egymásba olvasztották, akkor így a végeredmény nyújtott, láncszerűen elhelyezkedő mintázat lett. Koncentrikus körökben, láncszerűen kialakított minták mellett, függőlegesen és vízszintesen elhelyezve, rácsot képezve is alakítottak ki díszítményeket. Az edények többségének díszítésére tejüvegszálat használtak, s ezek színtelen, áttetsző üvegeken jelennek meg. De megfigyelhető színtelen alapon lila, piros, tejüveg alapon ugyancsak piros, piros alapon sárga vagy fehér fonáldísz is.²⁶⁴ Az ily módon díszített butéliák már ritkábbak. Hasonlóképpen ritkaságszámba mennek azok a gömb testű zempléni butéliák is, amelyeknél a díszítés csak az üveg színezésében jelenik meg. Egyszerű piros, bordó, kék, lila és barna színű butéliák maradtak

264. TAKÁCS Béla 1966b. 46–47.

fenn, de az emlékanyagban tarka mintás is található, amit sokszínű, összekevert üvegmasszából készítettek. Ezeknél az edényeknél az egymásba folyó tejfehér, piros, kék, bordó színek márványszerűen hatnak (29. kép).

A Zempléni-hegység falvaiban, de különösen Ó-, Új- és Középhután, mai közigazgatási nevén Háromhuta lakosai a fonáldíszítésű üvegeket „habos” üvegeknek nevezték. A „habos” butéliák a borospalackok mellett a regéci huta másik jelentős termékfeleségét képviselték. Ezeket is Tokaj-Hegyalján értékesítették elsősorban. A reneszánsz ízű díszítmény Erdély területén kívül egyedül csak a regéci hutára volt jellemző. A fonáldíszek elterjedését minden bizonnyal azoknak az olasz mestereknek köszönhetjük, akik Erdélyben az üvegekészítést meghonosították. A fonáldíszítés különböző megoldásait először a 17. századi erdélyi üvegeken érzékelhetjük. E díszítőtechnika regéci meghonosodására csak az szolgálhat magyarázattal, hogy ez a huta állott a magyarországi üzemek közül a legszorosabb kapcsolatban az erdélyi üvegyártással. A források többször tájékoztatnak arról, hogy üvegesek erdélyi hutákból Regécre távoztak. Tehát ez a kapcsolat elsősorban a munkások révén jutott kifejezésre. Nagy hatással lehetett a regéci huta termelésére, hogy közelében Károlyi család által alapított huták voltak. A Károlyiak – mint ezt már ismertettük – rendkívül sokat tettek az ország keleti része üvepipara fejlődésében. Amikor a radványi uradalomban a 18. század második felében hutákat alapítottak, nyilvánvalóan Erdélyből telepítettek át munkásokat, akik ismerték a fonáldíszítés technikáját is. A Károlyi-huták közelsége – különösen a radványi uradalom üzemeinek bezárása után – közvetett formában a szakértelmet, majd közvetlen formában a munkaerő-utánpótlást biztosította a regéci hutáknak.

A zempléni habos díszű butéliákhoz hasonlóan, talán a magyar parasztüvegek legszebb darabjai közé sorolhatók a *somhegyi butéliák*. A Bakony vidékén is csak palackoknak nevezik ezeket a csodálatos kivitelű tárolóedényeket, amelyekben jobb minőségű borokat tartottak. Amíg a zempléni darabok között 18–19. századiak egyaránt megtalálhatók, addig a somhegyi butéliák döntő többsége az 1830–1850-es években készült. Az 1815–1859 között működő somhegyi huta butéliáit főként a szentgáli kisnemesek vásárolták. Szentgál lakói királyi vadászok voltak, és a királynak vaddal adóztak. A hagyomány szerint vadászat után kocsival vitték Bécsbe az adónak szánt vadat, háromszáz nyulat és háromszáz seregélyt. 1839-ben, amikor útlevélben biztosították a bécsi udvari konyhának szánt vadállomány vámmentességét, ebben a dokumentumban három szarvas, 14 däm vad, 26 nyúl és 240 húros rigó szerepelt. Szentgál címerében királyi vadász mivoltukra utalásképpen ugró szarvasra lövő vadász látható. Ez szerepel a község 1662-ből származó pecsétjén is.²⁶⁵ A szentgáliak részére készített butéliákon gyakran fedezhető fel a község címeréből

átvett ugrószarvas-motívum, amelyet önmagában vagy a szarvasra lövő vadással együtt gravíroztak az edények testére. Kétféle formájú somhegyi butéliát ismerünk. Az egyik csoportba sorolhatók tárolórésze hasáb formájú, míg a másiké kúpszerű. A tárolórészekhez hosszú – kb. a tárolórész magasságának egyharmadát kitevő – nyakrész csatlakozik. A hasáb testű butéliák nyakrészén 1-2 fogógyűrű helyezkedik el, amelyeket utólag forrasztottak az üvegre, gyakran kék színű üvegből készültek ezek a fogógyűrűk. A kúpos testű butéliákon csak ritkán figyelhető meg a fogógyűrű. A gravírozott díszű somhegyi butéliák legszebb emléke egy nagyméretű, fogógyűrűkkel ellátott hasáb testű üveg. A 38 cm magas edény egyik oldalán ugró szarvasra lövő vadász, a másik oldalon pedig pipázó férfialak gravírozott képe látható. Felirata: „Éljen Cs. M. 1844.” A Cs. M. monogram Csapó Mihály vadászbíró nevének rövidítése. A pipázó ember – lehet, hogy Csapó uramat akarta az ügyes kezű gravírozó megörökíteni – figurája viselettörténeti szempontból is figyelemre méltó. Az igen széles karimájú kalap, zsinóros, prémes szélű dolmány, szűk nadrág és csizma mindenképpen a 19. század eleji szentgáli kisnemesi viseletet idézi. A gravírozott jelenetet az edény formai felépítését követve pontokból, kacsokból, indákból, zegugos vonalvezetésű karcolatokból komponált keretelés veszi körbe, mintegy az edényt összetartó erők játékát követve, jelképezve, s így szinte ez a megoldás architektonikusan hat (30. kép). Egy másik, ugyancsak hasáb testű, boltozatos vállmegoldású, kobaltkék fogógyűrűvel ellátott edény egyik oldalára lópatkolási jelenetet gravíroztak. A karóhoz kötött ló gazdája fogja a ló hátsó lábát, a kovács pedig kalapáccsal veri. Mögöttük szék, szerszámokkal. A butélia egyik, keskenyebbik oldalán növényekből kialakított medalionban kalapács és harapófogó gravírozott képe, míg ezzel szemben a másik oldalon szalaggal átkötött koszorú között „B. M. Vivat. 1839.” felirat olvasható. A szerszámok és a patkolási jelenet alapján feltételezhető, hogy B. M. kovácsmester lehetett (31. kép). A somhegyi butéliákon nagyon gyakran gravírozott életjelenetek szerepelnek. Ezeket többségükben a hasáb testű edényeken figyelhetjük meg, mert az alakok elhelyezésére nagyobb felületre volt szükség. Ismerünk szántási jelenetet, aratást megörökítő, káposztával megrakott szekeret bemutató hasáb testű butéliákat is. A kúpszerű tárolórészes butéliákon már nagyon ritkán szerepelnek gravírozott életjelenetek. Nyilvánvalóan azért, mert a kis felület, és az üveg ebből a megoldásból fakadó törekenyebbősége nehezebb feladatot jelentett a gravírozó mesterek számára. A kúpos testű butéliákon többnyire felirat és évszám szerepel az indákból, kacsokból, levelekből, virágokból kialakított medalionokban, ritkábban a szentgáli címerállat. A szabadon maradt felületeket pedig virágok (többnyire tulipánok) töltik ki, sokszor zsúfolttá, bonyolulttá téve a kompozíciót. Paraszti használatra szánt gravírozott butéliák csak Somhegyen készültek, mint ezt a magyar emléktanyag bizonyítja.

A butéliák színes zománccfestéssel való díszítése Erdélyben és Felső-Magyarország egyes hutáiban volt divatos. Amíg Erdélyben a 18. század dereká-

tól készültek alacsony hőfokon száradó, zománctfestéssel díszített butéliák, addig Felső-Magyarországon csak a 19. század elejétől vált ez divatossá. Erdélyben a hengeres testű butéliákon az edények vállrészén színes, apró virágkoszorúkat helyeztek el, a többi részeket szabadon hagyták, vagy a levél- és virágmotívumok a tárolórész közepén vonultak körbe. A Pozsony környéki huták butéliáin bordó és kék virágokból diszkréten kialakított mezőben gyakran vallási szimbólumok, szentek képei jelennek meg (32. kép). A parádi festett edényeken szinte az egész felületet kitöltő élénk színű, az e korszakban „magyarosnak” nevezett virágos díszítés volt a jellemző. A Dunántúlon a gravírozott butéliák mellett a buborékos díszű edények is divatosak voltak. A bakonyi hutákban gyártották főként ezeket. A kifúvott, de még képlékeny állapotban levő üvegbe szöveget szúrkáltak, és az így keletkezett légbuborékok alakították ki egyszerű díszítményeket a szintelen, áttetsző anyagban. Ezt a díszítőeljárást más huták is alkalmazták, hiszen egyszerű, könnyen alkalmazható volt. Az emlékanyag tanulmányozása alapján a dunántúli és az ország más részein készült buborékos díszű butéliák között eltérés figyelhető meg. Felső-Magyarországon és Erdélyben kisebb, kör alakú buborékokat alakítottak ki az edények testén, a Dunántúlon nagyobb, ovális alakú zárványokat. A légbuborékos díszítéshez hasonlóan, egyszerű eljárásnak számított a butéliák formába fúvással történő díszítése is. Az egyes darabokon megfigyelhető bordázatok, benyomódások a forma hatására keletkezett optikai díszek, amelyek a falvastagság változatosságának látszatát keltve, a fény- és árnyékhatás fokozását segítették elő.

Tejes- és befőttesüvegek

Ezeket a tárolóedény-féleségeket a 17. századtól készítették. Bornemisza Anna naplójában, a porumbáki huta 1677–1688 közötti termékeinek felsorolásában szerepel először „széles szájú tökforma üveg”, „szoros szájú tökforma üveg” és „ugorka sózni való üveg”. A tökforma üvegek nyilvánvalóan a tejesüvegek elődjai. A másik üvegtípusban pedig feltehetően a befőttesüvegek első magyarországi megjelenését üdvözölhetjük. A 17. század végén alakult zalánpataki üvegszürben is sok befőttes- és uborkásüveget készítettek, mint ezt a huta személgödörének feltárása során előkerült töredékek bizonyították.²⁶⁶ A 18. század második felétől a tejes- és befőttesüvegek készítése általánossá vált Magyarországon, a hagyatéki leltárakban is folyamatosan nyomon követhetők.

Az emlékanyagban a tejes- és befőttesüvegek formája hosszú ideig lényegében azonos volt. A forma megfelelt Bornemisza Anna által találóan leírt

266. Az ásatás eredményét közli BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 103. Érdekes módon a zalánpataki üvegszürben, ahol egyébként finom üveg gyártására törekedtek, – változatos, sokféle funkciójú használati üvegeket gyártottak.

tökformának. Feltehetően a gömb testű palackok nyakrészének bővülése révén alakultak ki ezek az edényformák. A 18. század végétől figyelhető meg a kétféle edénytípus formájának különválása. A széles szájú, körte formájú befőttesüvegek fala fokozatosan kiegyenesedett, először a szájától lefelé folyamatosan bővülő formát vett fel, majd a nagyméretű szájnylással szinte azonos átmérőjű hengeres test alakjában vált jellemzővé. Ekkor az edény nyakrésze max. 1 cm magasságú volt, és pereme kihajló. A napjainkban ismert befőttesüveg formája a 19. század közepe tájától követhető nyomon, és a gyáripari termék-előállítás során vált véglegessé.

A tejes- és befőttesüvegek fúvással és formába fúvással egyaránt készültek. A tejesüvegek ürmérete néhány deciliterrel 1-2 literig terjedt, a befőttesüvegek ezeknél lényegesen nagyobbak is lehettek. Díszüket elsősorban sajátos formájuk adta meg. A tejesüvegek talprésszel kialakított típusainak tárolórésze minden esetben gömbszerű, s a felső részen a gömb enyhén kihajló nyakrészben folytatódik. A nyak peremét gyűrű zárja. A másik típusnál az edény biztonságos állását a fenékrész visszanyomásával oldották meg az üvegekészítők. Így a tárolórész inkább kúp formára hasonlít. A tárolórész az edény aljától folyamatosan szűkül, majd hirtelen megtörve folytatódik. Ezen nem található körgyűrű, mint a másik típusnál. A befőttesüvegeknél már gyakrabban fedezhetők fel egyszerű díszítmények. A készítőforma hatására előidézett bemélyedések, harántvonalak tagolják az üveg falát. A befőttesüvegeken gyakran helyezkedik el a nyakrészen ürmérték megjelölésére szolgáló üvegcécsét, a tejesüvegeknél viszont sohasem (33. kép).

Kancsók

Az elnevezés vitatott eredetű. Egyes vélemények szerint a török nyelvből került a magyarba, míg más nézetek szerint a német *Krug*, *Kanne* átvétele folytán honosodott meg nyelvünkben. A kancsó szavunk 1361-ben bukkant fel először a forrásokban *Kaanchou*, *Kancho* alakban, de ekkor még személynév volt. Mint edény, 1558-ban szerepelt először.²⁶⁷ Sajnos eldönthetetlen, hogy ekkor milyen anyagból készült edényt jelölt.

A hagyatéki leltárak, az udvarházak és kastélyok leltárai alapján ítélve már a 17. században sokféle formájú és méretű kancsót készítettek Felső-Magyarországon és Erdélyben. „Tölcsér szájú kancsó”-kat, „gerezdes kancsó”-kat és „karafiná”-kat említenek először a források, majd ezek később megszámálhatatlan egyéb elnevezéssel egészülnek ki. Az elnevezések változatosága és természetesen a fennmaradt emlékműanyag is utal arra, hogy ez az edénytípus nagyon kedvelt volt Magyarországon. Bor tárolására és fogyasztására használták leginkább, s ennek megfelelően leggyakrabban a bortermő vidéke-

267. BENKŐ Lóránd 1970. 342–343.

inken bukkantak fel. Díszítésük és formájuk tájegységeként is rendkívül változatos volt. Az első parasztüvegnek minősíthető kancsók az Olt menti hutákban, Porumbákon és Árpáson készültek. Ezek az edények még reneszánsz formákat tárnak elénk. Formájuk jellegzetessége a gömbös test volt, amely a nyak felé eső részen hirtelen elszűkült. A száj alól 1,5–2 cm magasságból indulva ragasztott, lapos, külső felületén bordázott vagy sima fül húzódott a nyakszűkület kezdetéig. Díszítésbeli jellegzetességük a harántvonalas vagy függőlegesen bordázott felület. Ez a 17. század második felében kialakult kancsótipus talp és talp nélküli formában egyaránt készült. A talpas kancsók a száj átmérőjével egyező méretű, 10-12 karéjos gyűrűn álltak. Ez a kancsóforma a 18. század közepéig hatással volt a különböző erdélyi és magyarországi huták gyártmányaira, melyek közül a legszebbek az optikai díszítésű, áttetsző, színtelen vagy kék színű üvegből készültek²⁶⁸ (34. kép).

A reneszánsz kancsóforma módosulása figyelhető meg az *írásos mustrájú kancsók*on, amelyek főként Erdély területéről ismertek. A díszítés technikája hasonló, mint a zempléni „habos” üvegek esetében. Tehát itt is fonalas díszítést alkalmaztak, ami – mint erre már utaltunk – itáliai hatást feltételez. Az opál-üvegmasszába bepréslt, behengerelt színes fonáldísz sima, egyenes, törtvonalas, hullámvonalas egyaránt lehetett (35. kép). Képezhettek egymás melletti, egymást érintő, egymásból folytatódó szabályosabb vagy szabálytalanabb köröket is. A vonalas minta behengerlése szabályosan, párhuzamosan haladó sorokban vagy minden rendszer nélkül történhetett. Erdély több hutájában, valamint a szomszédos vármegyékben levő üzemekben (*Száldobágy, Hagymás, Bél, Butyásza*) is készítettek írásos mustrájú kancsókat, de a porumbáki üvegekészítésre volt jellemző ez inkább mindvégig, a 19. század utolsó évtizedéig.

A 17. század végén jelentek meg először a ma ismert formájú, általánosan elterjedt kancsótipusok. Első előfordulási helyük szintén Erdély volt. Vastag lépénytalp, kissé nyomott gömb test, szélesen ívelt nyak, kiszélesedő száj, csipett kiöntő és sima, hajlított fül jellemzi az egyik formát. Míg alacsony, gyűrűs talpon nyugvó, felfelé szélesedő tárolórész és erőteljes nyaki kiképzés a másik formát. Az Erdélyen kívüli területeken általában ez a két kancsóforma honosodott meg, majd a 18. század dereka tájától Erdélyben is ez vált igazán jellemzővé.

A kancsók túlnyomó többsége a fűvás során használt formák plasztikus kiképzésű, ki- vagy befelé domborodó felülete hatására gömbszerű horpadásokkal vagy más nyomott motívumokkal díszített. A fény-árnyék hatását fokozó optikai díszek minden huta kancsóra jellemzőek voltak, de ez a díszítő-eljárás a gyártott kancsók nagy mennyisége miatt egyes felső-magyarországi hutákban, így a bükki és a parádi üzemekben kapott különös hangsúlyt. E két

területen készített kancsók minden esetben bordázatokkal díszítettek. Függőlegesen, vízszintesen emelkednek ki az edények testéből a bordázatok, szinte rátétes fonáldíszek illúzióját keltve. Egyes esetekben a kétirányú bordázatokat csavartzerű elhelyezésben is megfigyelhetjük a 10-12 cm között, szinte félcentiméterenként változó nagyságú bükki és parádi kancsókban. Ezek szintelen, áttetsző üvegből készültek, és méretük alapján – még akkor is, ha csipett kiöntős volt a szájrészük – inkább italok fogyasztására szolgálhattak, mintsem tárolására (36. kép).

A gömbszerű, nyomott mintázatokkal díszített kancsók elsősorban a parádi és regéci huták specialitásai voltak. A regéci hutában készültek a nép által „rücskös díszűnek” nevezett tárolóedények. Az edény egész felületét kitöltő plasztikus bütykök – amelyek a forma hatására keletkeztek – csillogó külsőt kölcsönöztek a kancsóknak. Néha a bütykök helyett homorúan bemélyedő körök díszítik az edények oldalát. A rücskös kancsók mindig szögletes szájpereeműek voltak (37. kép). Nagyobb változatban 1,5-2 literes úrtartalmúakat, kisebb méretben pedig kb. 2 decilitereseket ismerünk. A nagyobb méretűek bortároló edények voltak, a kisebbeket pedig *keresztelő*kancsónak használták Zemplénben, tetszetős kivitelük miatt. Az 1842-től termelő feketeerdői üvegyár is készített szögletes szájú, „rücskös” díszű kancsókat, amelyek tökéletesen hasonlítanak a regéci termékekre, ezért az emlékanyagban nehezen választhatók külön a feketeerdői és regéci darabok.

Az erdélyi írásos mustrájú kancsók rokon díszítésű tárolóedényei a zempléni *habos díszű kancsók*. Ezek azonban méretüket tekintve jóval nagyobbak a porumbákiaknál. A másik lényegesebb eltérés pedig az, hogy szintelen, áttetsző üveg falába helyezték a tejuveg- vagy a színezett üvegszalakat. Két formájukat fedezhetjük fel az emlékanyagban. Az egyiket hengeres, felfelé kissé kiszélesedő forma jellemzi. A másik kancsó teste gömbölyű, nyakrésze hengeres vagy négyszögletes. E típusnál talpas vagy talp nélkülieket egyaránt találhatunk. A zempléni habos díszű kancsók általában egy-másfél literesek (38. kép).

A kancsók között különös szépségűek a kék színűek. Felső-Magyarország északi részein és Erdélyben gyártották őket. Felső-Magyarország déli részén lévő huták közül csak a parádi huta termékeinek sorában fedezhetünk fel kék színű kancsókat. Erdélyben főként a butyászai huta volt ismert kék színű üvegeiről. A kék színű kancsók készítésének első nyomait a 17. századi források nyújtják. Ezek színe még tökéletes kobaltkék volt, azonban a 18. század végétől egyre inkább megfigyelhető a kék szín halványulása. A kobaltkék szín előállításához nélkülözhetetlen „zapferá”-t és „smalté”-t a magyarországi kobaltbányák szolgáltatták Augsburg közvetítésével egész Európának. Egyes vélemények szerint a magyar parasztüvegek igen gazdag, és jellemző csoportjára, az ún. kék üvegekre talán a kék perzsa üvegek is hatással voltak. Perzsiában a 16–18. században a középkori mezopotámiai üvegművészet hatása alatt álló üvepipar alakult ki. A perzsa üveg jellemző fűvott stílusa a velencei és spa-

nyolc üvegekkel mutat rokon vonásokat. A 17–18. századi magyar üvegek között gyakran előfordulnak olyan darabok, edényformák, amelyek emlékeztetnek a perzsa üvegekre. Amikor a perzsa és a magyar üvegek kapcsolatáról beszélnek egyes kutatók, a perzsa üvegek magyar üvegművészetre gyakorolt hatását a török uralom alatt Magyarországon elterjedt perzsa üvegeknek tulajdonítják.²⁶⁹ Valószínűbb azonban, hogy a rusztikus parasztüvegekre gyakorolt perzsa hatás helyett inkább a velencei üvegművészet befolyását kell feltételeznünk, amely a *habánok* közreműködésével teljesedett ki. A *habánok* nem voltak üvegekészítők, s ezért nem szerepel nevük az üvegesek sorában. A *habánok*, régi kifejezéssel élve „újkeresztények”, a 16. század elején a reformáció szélsőséges irányzata, az anabaptista szekta hívei voltak, akiket vallási felfogásuk miatt üldöztek el hazájukból, Észak-Itáliából és Dél-Tirolból, és többek között Magyarországon is letelepedtek. Nyugat- és Felső-Magyarországon jöttek létre szociális színezetű vagyon- és háztartási közösségeik. A *habánok* kiváló iparosok voltak, mindenekelőtt fazekasok. Felső-Magyarországon *Kosolnán*, *Dejtén*, *Szobotúston*, *Stompfán* és *Lévárdon* éltek.²⁷⁰ E települések közelében régi üvegcsűrök sora működött. Így a bányavárosi huták, továbbá *Szkléno*, *Ebedecz*, *Csárad*, *Zliecho*. Bethlen Gábor felismerve a *habánok* tevékenységének gazdasági jelentőségét, egy csoportjukat a Porumbáchoz közeli *Alvincra* telepítette le, s egy másik csoportjuk *Sárospatakra* került. Mindkét helyen híres fazekasközpontot alakítottak ki.²⁷¹ A felső-magyarországi és erdélyi parasztüvegek, különösen az opak zománctfestéssel díszített opál- és kéküvegek vizsgálata azt mutatja, hogy közöttük és a *habán* fajanszok között összefüggés van. Egyrészt a *habánok* által készített fajansz kancsóformák váltak az üvegekészítésben is divattá, másrészt a kék színű kancsók alapot szolgáltatottak a *habánok* által magas szinten művelt opak zománctfestéshez. A *habánok* keze nyomát fedezhetjük fel az erdélyi, körte formájú kék kancsók opak zománctfestésű díszítményeiben. A festés a későbbi századokban háttérbe szorult ugyan a kék üvegeken, de a forma kisebb módosulásokkal a parasztüvegekben tovább élt²⁷² (39. kép).

Mint az eddigiekből is kiderült, a paraszti használatra készített kancsókon az egyszerű és bonyolult díszítőeljárások érvényesültek alig változó formákon. Az egyszerű díszítési módok közül említésre méltó az általánosan elterjedt légbuborékos díszítési mód, és a rátétes fonáldíszek alkalmazása. Bubo-

269. A perzsa üveg hatásáról alkotott elképzeléseket közli: BORSOS Béla 1974. 52–53.

270. A *habánok* magyarországi szerepével óriási irodalom foglalkozik. Legújabban KATONA Imre foglalta össze a kutatási eredményeket, és világított rá a *habán* mesetek sokoldalú művészetet befolyásoló szerepére. Vö. KATONA Imre 1974. 20–32.

271. A *habánok* sárospataki megtelepedésének körülményeit részletesen L. ROMÁN János 1959.

272. A *habán* üvegek összefoglaló elemzését, értékelését adja: KATONA Imre 1974. 61–73.

rékos kancsókat szinte minden öblösüveggyártással foglalkozó hutában készítették. A rátétes fonáldíszítésű kancsók már ritkábban, kisebb mennyiségben készültek, bár ezek is előfordulnak minden huta termékei között. A rátétes fonáldíszítést eredetileg az a praktikus szempont hívta életre, hogy az edények használatban veszélyeztetett részeit, a szájperemet vagy a talpszéleket megerősítsék. A 18–19. században az eredeti funkció helyett a díszítés szerepe erősödött fel. A huták többségében (*Regéc, Bükk, Parádsomhegy, Bél, Feketeerdő*) készültek olyan kancsók, amelyek szájpereménél diszkrétén színtelen vagy kék színű üvegfonalakat helyeztek el. Ha színtelen volt az üvegfonal, akkor sok esetben a kancsó peremének kék színezése szolgált ezek hangsúlyozására. A bonyolultabb díszítélfelrakások közül a színes zománcfestést és a gravírozást emeljük ki. A kancsók festésében is az erdélyi huták és a parádi üzem járt élen. A parádi kancsókon a rózsákból és apró virágokból komponált füzérek a csőrtől két irányba kiindulva, az edény öblén találkoztak a fültől kiinduló füzérekkel, és a találkozásnál szinte a kancsó oldalsó részeit teljesen beborították a színesen festett virágok (*40. kép*). A feketeerdői üvegekancsókon a vörös zománcfestéssel készült jellegzetes szőlőleveles, indás, fürtös motívumsor vonul végig. Az emlékanyag alapján a kancsók gravírozása Somhegyen és Parádön volt szokásban. Somhegyen a szentgáli üvegekben megismert motívumokat, az ugró szarvas alakját használták előszeretettel, míg Parádön elnagyolt indás, leveles gravírozott motívumsort alkalmaztak az edények központi részein.

Pincetokba való palackok

A levéltári forrásokban a pincetokba való palack neve a 16. században bukkan fel. 1542-ben *Palacz tok*, 1554-ben *Az palazk tokba töltetem bort higadni*, 1550-ben *pinche tok mynd palazk nélkül* kifejezések ismertek.²⁷³ A 17. században már közismert és nagyon elterjedt edénytípus volt, mint erre a vajgyonleltárak adatainak felsorolásakor is utaltunk. A regéci huta első öblösüveg termékei is pincetokba való palackok voltak. Ma már nagyon ritka ez az edénytípus a fennmaradt emlékanyagban. Kétségtelenül az egyik legrepresentatívabb üvegedény volt a parasztüvegek között. A formába fúvással készült, hasáb testű, rövid és szűk nyakrésszel ellátott palackok elnevezésüket onnan nyerték, hogy egy rekeszekre osztott, pincetoknak nevezett ládácskában tárolták őket (*41. kép*). Az általában 6 rekeszre osztott pincetokok jól kihasználható tárolóhelyein a palackok kiválóan elviselték a hosszú utazások megpróbáltatásait. A 2–4 literes űrtartalmú pincetokba való palackok mindig színtelen, áttetsző üvegből készültek, s ez is jelzi, hogy hosszú ideig csak a módosabbak engedhették meg maguknak beszerzésüket. A 16–17. századi palackok csodálatosan díszített edények voltak. Felületükön szépen kidolgozott színes

273. SZAMOTA István 1902–1906. 740.

zománccfestésű címerek, feliratok, évszámok kaptak helyet. Később a gravírozás elterjedésével már szinte az edény teljes felületét kitöltötték díszítményekkel. A 18. század végén, a 19. század elején kerülhettek csak ezek az üvegek paraszti használatba, de ekkor már csak ritkán feleltek meg eredeti elnevezésük szerinti funkciójuknak. A pincetok kiszorult a használatból, s csak a palack eredeti elnevezése maradt meg, amely végül minden nagyobb méretű, hasáb alakú, rövid nyakú edényre érvényes volt.

A pincetokba való palackokat bor tárolására és szállítására használták elsősorban, de természetesen alkalomszerűen ivóeszközzül is szolgáltak. Készítőhelyük, hazájuk Felső-Magyarország, Erdély és a keleti országrész volt. Felső-Magyarország hutainventáriumaiiban mindenütt előfordul megnevezésük. Erdélyben csak a porumbáki, illetve a közeli száldobágyi, butyászaí és béli termékek között fedeztük fel. A Dunántúlon pedig Somhegyen és Baranyában gyártottak ritkán ilyen edényeket, más helyeken nem találjuk nyomát ennek. Amikor a parasztság számára lehetővé vált beszerzésük, továbbra is igényként merült fel gazdagon, feltűnően való díszítésük. Többségükön céhes jelvények, évszámok és monogramok, a megrendelő foglalkozásával összefüggő szimbólumok figyelhetők meg, természetesen a vásárló anyagi lehetőségeitől függően. A szentgáli kisnemesek közül egyesek dúsan gravírozott pincetokba való palackok használatát engedhették meg maguknak. Egy 1818-ban Somhegyen készített palackpár – mint ezt felirata is bizonyítja – egyik oldalán gazdagon metszett, gravírozott levelekből, faágakból komponált környezetben csőrét hátrahajtó galamb helyezkedik el. Míg ellenkező oldalon egymásba fonódó levelekből és faágakból kialakított medalionban úrasztali kehely, mint vallási szimbólum kap helyet. Feltehetően jegyajándék lehetett ez a két palack (42. kép). Egy Baranyából származó pincetokba való palack díszítése már jóval egyszerűbb. Csak az egyik oldalán figyelhető meg mezőgazdasági szerszámok, gereblye, favilla és kasza ábrázolása (43. kép).

A huták többségében csak egyszerű, sima falfelületű pincetokba való palackokat készítettek, amelyekre az üzemben vagy a városokban ügyes kezű gravírozók helyezték rá igény szerint a megrendelő által elképzelt díszítményeket. A 19. század derekától a mezővárosokban megjelenő újságokban egyre gyakrabban olvashatunk olyan hirdetéseket, amelyek az üvegek gravírozott díszekkel való ellátását ajánlják. 1842-ben Miskolcon egyszerre két ilyen hirdetést is feladtak. Az egyikben egy *Hirsch Emánuel* nevű üvegkereskedő a „Közép piaczon Tettes Özvey Lengyel Sámuelné asszony házában felállított üvegkereskedését bátorodik a' t. cz. Közönségnek ajánlani – 's figyelmezteti arra, hogy állandóan egy ügyes metszőt tart tárában, ki mindenféle szép metszéseket, czímereket, 's neveket leggyorsabban, 's legjutányosabban végre hajt mindenkor szemlélhetők ezen metszési példányok nagy mennyiségben”. A másik üveges kereskedő is „tisztelettel jelenti a t. cz. közönségnek, hogy üveg kereskedése csekély díjjért a vásárlandó üvegtermékekre a

legszebb rendes es gothicus betűket, tájékokat s más egyebeket a legnagyobb ügyességgel metszeni kész, ebbeli szolgálatait ajánlván”.²⁷⁴

A sima falfelületű palackok mellett „optikai díszítésű” volt a huták termékeinek másik része. Az erdélyi huták palackjain harántvonalak, függőleges csíkozások tagolták az edények felületeit. A regéci huta termékein a négyszögletes szájreremű kancsókon megismert gömbszerű, plasztikus díszek tűnnek fel újra (44. kép). Ritkán pedig egyes darabok a jellegzetes zempléni „habos” díszítést nyújtják. A butéliáknál és a kancsóknál megszokott módon különböző színű üvegszalakkal ékesítették a szintelen, áttetsző pincetokba való palackokat.

A 19. század derekától gyakorivá váltak az opak zománcfestéssel díszített pincetokba való palackok is. Szinte valamennyi huta – amelyben még folyt termelés – élt ezzel a díszítési móddal. Az edények oldalait apró színes virágok övezik, a legnagyobb felületű oldalakon monogramok, feliratok kaptak helyet. Sok palackon pedig a színes levelekből és virágokból kialakított mezőben a magyar címer és „ÉLJEN A HAZA” felirat (45. kép).

Korsók

A 18–19. században csak a bortermő vidékekhez közeli huták foglalkoztak korsók készítésével. Nyilvánvalóan ennek az volt az oka, hogy Felső-Magyarország távoli északi területeiről nem volt érdemes ezeket a nagy testű, rendkívül törekeny edényeket leszállítani a bortermő vidékekre. A Felső-Magyarország déli részein levő huták közül sem készítettek mindenütt korsókat. Így a bükki hutákban. Valószínű, hogy a kancsógyártásra specializálódott üzem nem kívánt konkurálni a többi hutával, vagy esetleg Miskolc környékén nem nagyon kedvelhették ezt a tárolóedényt. Nincs tudomásunk arról, hogy a dunántúli üzemekben foglalkoztak volna nagyobb méretű korsókészítéssel. A Bakonyban a butéliák, Dél-Dunántúlon pedig a fül nélküli *pocakos üvegek* töltötték be a korsók szerepét. Erdélyben is csak ritkán foglalkoztak ilyen nagyobb tárolóedények készítésével. Kisebb méretű korsókat gyártottak ugyan, de ezek méretüknél fogva inkább pálinka tárolására, fogyasztására szolgáltak.

A korsó szavunk szlovák eredetű, a *krcah* szó átvételéről árulkodik. 1395-ben szerepel a forrásokban először a „kis korsó” kifejezés, de ekkor még minden bizonnyal fém- vagy cserépedényre vonatkozott.²⁷⁴ Az erdélyi és felsőmagyarországi vagyonleltárakban a 17. században már egyértelműen üvegtárgyakra utalt a korsó elnevezése.

A tárgyi emlékanyagból a plasztikus díszítésű, színes üvegből készült és opálszalakkal díszített korsók érdemesek kiemelésre. Sima falú, zöld vagy szintelen, áttetsző korsókat az említett hutákban mindenütt gyártottak. A boroskorsók készítésében a regéci huta tűnt ki, ami jelzi, hogy Tokaj-Hegyalján

274. Miskolczi Értesítő 1842. június 7. sz.; Miskolczi Értesítő 1844. november 18.

kedvelt és elterjedt volt ez az edénytípus. A korsók többségét fúvással állították elő szintelen, áttetsző üvegből, és „habos” technikával díszítették. A regéci korsók mindig 3-4 literesek voltak, tárolórészük lapított gömb test alakra emlékeztetett. Díszítményüket tekintve rendkívül dekoratívak voltak. Vastag, karéjózott talpuk benyomkodott, a nyak pedig a fül és a nyak találkozásánál, csatlakozásánál hólyagszerűen kidudorodott. Ez a megoldás a középkori golyvás palackokhoz vagy a dél-dunántúli pálinkásorsókhoz volt hasonló. Az volt a szerepe, hogy az edénybe töltött folyadék kiöntését, fogyasztását könnyítse, szabaddá tegye a levegő hirtelen beáramlásával. Díszítésükben többféle változat figyelhető meg. Az egyik esetben koncentrikus köröket képezve helyezkedik el a tejüveg zsinórdísz (46. kép), míg máskor a félköríves díszítmények a függőleges vonalak mentén egybeolvadnak. A fonáldíszítés mellett a „sonka korsó”-nak is nevezett edényeken gyakori a lánc- és szalagdíszítés. Tulajdonképpen mindkét díszítési mód fonáldíszítés, csak az elnevezésben a kialakított motívumok formái kapnak kifejezést a nép körében. A láncdíszítés jellemzője az volt, hogy az edény testére helyezett üvegszalak szinte láncszemeket képezve alkottak kompozíciót a felületén. A szalagdíszítés esetében az üvegszalak vízszintes ívelését szakaszosan tördelték, s ezzel az edény testén 6-7 „függőleges” osztással egymástól elkülönülő szalagcsomók keletkeztek. Nagyon ritkán színes, rátétes díszű, évszámos korsók is készültek Regécen.

A parádi és a nógrádi huták borosorsói hasonló méretűek és formájúak voltak, mint a regéci hutában készítették. Azonban a korsók többségét mindkét helyen formába fúvással állították elő, és optikai díszek kialakítására törekedtek. A nógrádi hutákban szintelen, áttetsző üvegből, ritkán zöld színű alapanyagból készültek a korsók. A borosorsók mellett kisebb méretű, de hagyományos formájú és díszítésű pálinkásorsókat is készítettek. Parádon emellett már színezett üveget is használtak. Kék, sárgásbarna és néha mármár feketébe hajló zöld színű, sima vagy optikai díszes falú edényeket is előállítottak. Az ország keleti részén a butyászai és béli huták borosorsói az ismeretebbek. Ezeket változó méretben színes, többnyire kék és sárgásbarna üvegből gyártották. Ezek az edények is lapított gömb testűek voltak.

Az eddigi korsóformáktól különböznek a dél-magyarországi huták 19. századi termékei. Hengeres gömbszerű tárolórész és hosszú, golyvás nyak jellemzi formájukat. A fül a golyvától kiindulva, ívesen záródik az edény vállára. Ezeket a korsókat szintelen, áttetsző üvegből készítették általában, és a fület, illetve a nyak peremét gyakran kék színű üvegből formálták meg. A korsók szájrésze kör alakú, ritkán előfordulnak csipett kiöntőjű edények is, de ezek már nagyobb méretűek. A dél-magyarországi huták korsói pálinka tárolására szolgáltak, ritkán gravírozott díszítmények is előfordulnak testükön.

Festett díszű korsókkal csak a parádi termékek között találkozunk. A zöld színű üvegből készült lapos testű korsók oldalait élénk színű sárga, vörös és fehér szirmú virágok díszítik.

2. Ivóedények

A bemutatott tárolóedények között több olyan edénytípus is szerepelt, amelyek alapfunkciójukat tekintve folyadékok tárolására szolgáltak ugyan, de használhatók voltak ivásra is. Mindenekelőtt a szűk szájú és kisebb méretű edényekre jellemző ez. A palackok, butéliák, kancsók, korsók és pincetokba való palackok válhattak alkalomszerűen ivóedényekké. A következőkben bemutatásra kerülő edények közül csak néhány esetben fordulhat elő ez a kétféle hasznosítási lehetőség, többségükben egyértelműen csak italok fogyasztására voltak alkalmasak. A magyarországi üveghuták leltárai is bizonyítják, hogy a paraszti használatra szánt ivóedényeket később kezdték el nagyobb mennyiségben gyártani, mint a tárolásra szolgáló üvegeket, talán még az ivóedények mennyisége is kevesebb volt, formai szempontból és díszítményüket tekintve azonban mindenképpen elmaradnak a tárolóedényektől.

Poharak

Az üveg hatalmas fejlődést tett meg a közel-keleti első daraboktól a 18–19. századig. Az eltelt több ezer esztendő alatt számtalan technikai megoldás született, de a poharak alapformája lényegesen alig változott. A középkori poharak nehezen megmunkálható anyagokból, fából és fémből készültek. Lapos talpból kinövő hengeres, esetleg tölcsérszerű test jellemezte a poharak alapformáját, melyek utánérzését a paraszti használatú poharak között is felfedezhetjük (47. kép). A reneszánsz változtatott először a poharak formáján, s a velencei üvegművészet közvetítésével sok keleti üvegpohárforma vált ismertté Európában. A Közel-Keletről átvett és a velenceiek által kifejlesztett pohárformákon a 16. század vége felé a fúvott stílus maradéktalan győzelme érvényesült. Ezek a formák tökéletesen funkcionálisak és proporcionálisak voltak, finom, elegáns kontúrokkal készültek, levetkőzvéen magukról a nehézséget, a súlyt, az esetlen merevséget. A fejlődés csúcspontja a híres velencei pohár volt, lehetővékony falával, két könnyed, lepkeszerű „szárnyával”. 16–17. században ismét a középkori formájú poharakat készítették. Az egyszerű formához való visszatérés a hagyományos, nehezen alakítható anyagok újbóli alkalmazása miatt következett be.²⁷⁵ A poharak formájának változásához az üvegyártás 17–18. századi fejlődése adott döntő lökést, melynek eredményeként a 19. századra a paraszti háztartások megszokott ivóedényeinek számítottak az üvegpoharak is.

A 17. század elejétől a legkülönbözőbb pohárelnevezések fordulnak elő a hagyatéki leltárakban, hutainventáriumokban. „Fületlen lábas pohár”, „sima hosszú üvegpohár”, „kétfülű fedeles kristály üvegpohár”, „Lábas fedeles kris-

275. BENKŐ Lóránd 1970. 582–583.

tály, kisdedszerű pohár”, „széles szájú kristálypohár”, „Egybejáró sima üvegpohár”, „apró fehér sima pohár”, „kicsi aqua vitének való pohár”, „apró hegyes pohár”. Az elnevezések alapján megállapítható, hogy kétféle pohártípus készítése volt szokásban. Az egyik csoportba a velencei poharak utánezatai sorolhatók, amelyek díszüvegeket sejtetnek. Tehát a 16. század végi velencei üvegművészet pohárformái hatással voltak a 17. századi magyarországi huták termékeire. A másik csoportba pedig a közhasználatra szánt üvegpoharak elődjait fedezhetjük fel az elnevezésekben. Az „egybe járó sima pohár” nyilvánvalóan az egymásba helyezhető, egybejáró ezüst poharak mintájára készült, és formájuk csonkakúpra emlékeztetett. Az „apró fehér sima pohár”, a „kicsi aqua vitének való pohár” vagy az „apró hegyes pohár” is talp nélküli ivóedényekre enged következtetni. Ezek valószínűleg lengyel hatásra honosodhattak meg. Az erdélyi és felső-magyarországi vámtételekben gyakran szerepel a *lengyel pohár* megjelölése. A porumbáki huta gyártmányai között is többször találkozunk lengyel pohár készítésére való utalással. Az Erdélyben gyártott lengyel poharak – mint ezt a korábban ismertetett bodrogi pácini kastély üvegleletei alátámasztják – is az eredeti lengyel formákhoz hasonlóan, kúpos testű, talp nélküli ivóedények voltak. A lengyel típusú poharak elterjedése nem véletlen. A Lengyelországgal való közvetlen kereskedelmi kapcsolaton túl a lengyel munkások üvegyártásunkban betöltött szerepének is tulajdonítható e lefelé folyamatosan szűkülő, kúpos formájú pohár megjelenése, meghonosodása. Fából, fémből és kerámiából korábban is gyártottak hasonló formájú ivókészégeket. Azonban az üvegpohár formájának kialakítása sajátos technikát kívánt meg, s ennek a technológiai eljárásnak az alkalmazását vezették be a lengyel szakemberek. A 17. század végén lengyelek bérelték a porumbáki hutát. Lengyel származásúak alapították a regéci üvegsűrt is, és nekik köszönhetjük a termelés beindítását a bükki hutákban. Sok lengyel dolgozott a sárosi, makovici üvegsűrőkben is, és lengyelek alapították a mecenzéfi officinát is. Tehát ezek az adatok is bizonyítják, hogy a lengyelországi mesterek tevékenysége jelentős volt a 17. században, mindenekelőtt a kúpos formájú üvegpoharak készítésére voltak komoly hatással.²⁷⁶

Az ismert legkorábbi paraszti használatú üvegpoharak a *lengyel poharak* mintájára készültek. Hengeres vagy folyamatosan szűkülő kúpos testűek voltak. Többnyire szennyezett üvegből készültek, és a poharak falának egyhangúságát ritkán rátétes fonáldísz, vagy szöggel való lyuggatással előidézett lég-

276. KATONA Imre 1978. 10–11. A szerző az Iparművészeti Múzeum üvegeinek bemutatásakor szól a poharak történetéről is. A pohár szavunk 1372-ben bukkan fel először egy oklevélben: „feyer abrosokat tesznek asz asztalokra es ueg pohorokott.” A pohár vándorszó. A magyar nyelvbe kerülése bizonytalan, feltehetően óbajor, óhorvát eredetű. A cseh, az ukrán és a román nyelvbe magyar hatásra honosított meg elnevezése. A románoknál a pohár megfelelője a poha. L. BENKŐ Lóránd 1976. 237.

buborékok törték meg. A hengeres és kúpos testű poharak zöme borospohár volt. Az egyszerű díszítésűek mellett a 19. századtól jelentek meg a gravírozott vagy színes zománccfestéssel díszített darabok. A poharak gravírozása a 19. században általánossá vált. Monogram, felirat, évszám, ritkábban pedig a megrendelő kívánságára növényi és figurális díszítményekkel ékesítették őket. Kedveltek voltak a romantikus díszítmények, a szív és a galambok gravírozott képei gyakran feltűnnek a paraszti használatú poharakon (48. kép). Egyes hutákban a poharakat színes zománccfestéssel is díszítették. A parádi hengeres testű ivóedényeken az apró vörös szirmú, zöld levelű rózsák gyakran feltűnnek, szinte beborítják az edény teljes felületét. Amíg Parádon a 19. században alkalmazták ezt a díszítőeljárást, Erdélyben már egy évszázaddal korábban megfigyelhetők eredményei a parasztpoharakon. Az erdélyi festett virágmotívumok sokkal egyszerűbbek, diszkrétebbek. A hengeres vagy kúpos testű poharak felületén a szájeremhez közel futnak körbe. A 19. század végétől egyes üzemek (Parád és dél-magyarországi huták) megkezdték az olcsó, és a parasztság számára tetszetős, préselt üvegpoharak készítését. Ezeken, ellentétben a fúvott technikával készült poharak sima testével, a kidomborodó díszítmények rendkívül sokféle variációt találjuk. Megjelenik Kossuth Lajos arcképe kalapban vagy kalap nélkül, névvel vagy név nélkül, és születése, halála évének feltüntetésével. A millennium hamis hangulatát idézik a feliratos poharak, amelyeken „Áldás hazánkra”, „Isten áldd meg a magyart” és ehhez hasonló feliratokat olvashatunk. A kor politikai életének nagyságai, Andrassy Gyula, a király személye körüli miniszterek, de maga Ferenc József arcképe is megtalálható ezeken a poharakon.

A 18. század végére jelentek meg azok a hengeres vagy kúpos testű poharak, amelyeket színes üvegből készítettek. Kobaltkék, vörös, zöld, barna és színtelen, áttetsző üvegből gyártották ezeket. Erdélyben, főként a béli, Felső-Magyarországon pedig a regéci és a parádi termékek között találhatunk ilyen poharakat. Ezek azonban nem ivóedények voltak, hanem ún. *mécs poharak*, melyeket az ország különböző részein, a katolikus lakta területeken használtak. Egy Szeged környéki adat is rávilágít funkciójukra. Ez a pohár gyertya vagy kanóc elhelyezésére szolgált, és a tiszta szobában valamelyik szentkép, főként Szűz Mária képe előtt gyújtották meg. Szokás volt az ilyen poharakban a szombat esti mécsgyújtás is Boldogasszony tiszteletére.²⁷⁷ Regéc környékén – s valószínűleg más helyeken is – a falvak lakossága halottak napján gyertyát állított ezekben a poharakban. A hazafias feliratú és a mécs poharakat más, díszesen festett ivóedényekhez hasonlóan, a vásárokon, búcsúkon árusították, s a lakószobába kerülve, dísz tárgyként használták őket. A komódon, a sublóton a tiszta szoba fényét emelték. A Szeged környéki tanyák paraszti lakóházainak sublótjain kaptak helyet azok a poharak, amelyeket a legények a

277. BÁLINT Sándor 1974/75. 2. 79.

lányoknak vásároltak a búcsúkon. Az üvegpothárpárok mintegy egykori udvarlások emlékét idézték a sublótok tetején.²⁷⁸

Az üvegből készült talpas poharak előképei – mint erre utaltunk – kétségtelenül a velencei kelyhek, serlegek voltak. A velencei reneszánsz formák a német és a cseh üvegművészet hatására a 18. századra háttérbe szorultak. A poharak formáit a barokk tette mozgalmassá, a gótikus kelyhek, serlegek mintájára készült ivóedények váltak jellemzővé. A módos nemesség számára készült edényeken a metszés, a gravírozás és az alacsony hőfokon való színes zománctfestés jelentette a nyugtalan formákon túl a díszítményt. A talpas poharak *nodus*ába velencei mintára színes üvegspirálokat helyeztek el, *czüküt*, ahogyan a száldobágyi hutában nevezték ezt a díszítményt. A nemesség körében megszokott formájú talpas poharak terjedtek el a parasztság körében is. Különbséget csak az edények falának vastagságában és a díszítmények egyszerűsödésében találunk. A 19. század elejétől az ivóedények *cuppáján* megjelentek a gravírozott díszek. Ezek hasonlóak voltak, mint a hengeres testű poharakon. Parádon a talpas poharakon is alkalmazták a színes zománctfestéssel történő díszítést. Azonban a legszebb talpas poharak a színezett *cuppájú* edények voltak, amelyeket az ország legkülönbözőbb hutáiban gyártottak. Zemlénben és Erdélyben a poharak vastag falú talprésze fölött a reneszánsz kelyheket utánzó, gallérszerű dísz figyelhető meg. A színtelen talppal szemben a cuppa kék, piros és bordó színekben készült. A Bakonyban a színtelen, áttetsző üvegből készült *cuppát* csepegtetett kék színű üvegszálak tették rendkívül széppé.

A kisebb méretű talpas poharakat pálinkaivásra használták. Többségük formája egyezik a nagyobb méretű edények alakjával, de ezeken csak ritkán alkalmaztak díszítést, legfeljebb apró virágokat festettek a tárolórészre. Ezeket a kis poharakat Zalában *pálinkáskupának*, Baranya egyes részein *kupicának* vagy szintén *pálinkáskupának* nevezték. A dunántúli hutákban ritkán készültek nagyobb méretű talpas poharak. A fél- és egydecis talpas poharakat pedig csak pálinka fogyasztására használták.

Erdély területéről ismertek az ún. *poltúrás poharak*. Ez a pohártípus nagyon korán divatosá válhatott Erdélyben, hiszen már a 17. század végétől ismertek az *egypénzes* és *kétpénzes* üveg elnevezések. A poltúrás üveg elnevezés azt jelöli, hogy a pohár alsó részébe a készítéskor pénzérmét forrasztottak be, mely a kettős üvegfal között, a zárt térben mozgott, és az italt fogyasztó szeme előtt akkor vált láthatóvá, ha a pohár tartalmát kiürítette. A poltúrás poharak hengeres testű, legfeljebb 2 deciliteres ivóedények voltak.

278. JUHÁSZ Antal 1974/75. 141–143.

A parasztság körében kedvelt üdítőital-féleség volt a *márc*.²⁷⁹ Többnyire mézeskalácsosok készítették. Egy sajtár méz és két sajtár víz összevegyítése után csillagániszt kevertek a folyadékba, majd ezt forrásig főzték. A kihűlt szirupot vízzel hígították, és jéggel hűtötték. Az italt búcsúkon és vásárokon kínálták. Az ital felszolgálására aranybarna üvegyanyagból készült, ún. *márcos poharakat* használtak. Ezek talpas vagy talp nélküli kivitelben egyaránt készültek. A talp nélküli márcos poharak hengeres testűek voltak, vagy középső részükön orsószerűen befűződők.

Kancsó poharak

A kancsó poharak a poharak csoportjába tartoznak. Ezek is ivóedények voltak, bort fogyasztottak belőlük. Ezt az edénytípust elsősorban Erdélyben készítették. Ritkán egy-egy lyuggatott díszű, vagy egyszerű, tiszta falú kancsó pohár a Dunántúlon is felbukkan, s ezeket dél-dunántúli és bakonyi termékeknek tartjuk. Az erdélyi üvegyipar történetének ismerői elvetik azt a nézetet, hogy a kancsó pohár formát a bokálytípusok közé kell sorolni.²⁸⁰ A kancsó poharak egyáltalán nem mutatnak hasonlóságot a népi kerámia bokálykancsóival. Jóval kisebbek annál, s az üveg alsó részének gömbszerűsége sem annyira hangsúlyozott. Ezt az edénytípust, eredeti kiindulási helyét ismerve, *porumbáki típusú kancsónak* is nevezik (49. kép). A típus a 17. században a porumbáki hutából indult el, és a következő században már a fogarasföldi huták (Porumbák, Felsőárpás és Kercesora) jellegzetes terméke volt. A 19. század első felében a székelyföldi huták is hozzájárultak elterjedésükhöz. A bukkszádi és a zalánpataki hutában egyaránt készítették. A Porumbákon gyártott kancsó poharak magassága 15–21 cm között váltakozott. Egyes példányokon a gömb test lapított, másokon megnyújtott, a szár alacsonyabb vagy magasabb.

279. A márc készítésére vonatkozó szakirodalom jelentős. Azonban ahány leírás, annyiféle recept található. A Néprajzi Lexikonban a márc címszó alatt TÁTRAI Zsuzsanna így ír: „Mézeskalácsosok készítették. Egy sajtár mézhez, két sajtár vízhez összevegyítés után csillagániszt kevertek és forrásig főzték . . . Búcsú és vásárok látogatóinak keresett itala volt.” Magyar Néprajzi Lexikon 3. 518.; A Magyarság Néprajzában megfogalmazottak szerint a szirupszerű édességet eredetileg hideg úton, törkölyre öntött vizes mézléből erjesztették. Vö. Magyarság Néprajza I. 108.; A BARTAL Antal-féle Oklevélszótár szerint a mulsa vagy méhsér sonkolyon felforralt víz. Vö. BARTAL Antal 1901. Az italt patikákban gyógyszerként is árusították. Vö. BENKŐ Ferenc 1976. 91.; Újabban a szakirodalmat és az ital készítésére vonatkozó ismereteket összefoglalja: BALÁZS Géza 1987. 158.

280. Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 49. A szerzők BORSOS Bélával szállnak vitába, mert szerintük nem szabad ezt a formát bokálytípusnak nevezni. A 17. században gyakran felbukkan a forrásokban a „fülés üvegbokálj” elnevezés, ami a népi kerámia bokálykancsójával egyező formát jelöl.

A nagyságbeli eltéréseket a felsőárpási és kercesorai kancsópotharakon figyelhetjük meg. A székelyföldi kancsópotharak általában azonos méretűek.²⁸¹

A paraszti használatú kancsópotharak többnyire színtelen, áttetsző üvegből készültek. A 19. században jelentek meg a színezett üvegből gyártott üvegek, amelyek a forma hatására általában plasztikus díszítésűek, de ezek már tipikus díszüvegek voltak, és inkább az úri szalonokban kaptak helyet.

Porciós- és füttyülőüvegek

A 18. századi Magyarország korcsmaiban és vendégfogadóiban terjedt el először ez az ivóedénytípus. Elnevezését a nép adta nekik. Egy porció pálinkát vagy bort lehetett elfogyasztani belőlük. Hosszú nyakuk miatt pedig füttyülőüveg megjelöléssel illették őket. A huták 18. századi inventáriumában rendszeresen előfordulnak a „korcsmák szükségire” gyártott palackok.²⁸² Az edénytípus előzményeit az erdélyi *orsó formájú üvegekben* véljük felfedezni.

A fél iccénél kisebb úrtartalmú palackok a 19. század elejétől váltak gyakorivá a paraszti háztartásokban. Elterjedésüket, meghonosodásukat elősegítette a pálinkafogyasztás térhódítása, és a pálinka ivásával kapcsolatos kialakult szokások is. Az 1836. évi VI. tc. megengedte a parasztok számára is a magánfogyasztásra vagy eladásra szánt pálinka főzését.²⁸³ A pálinka az étrendben is szerepet kapott, általában früstökre fogyasztottak a gazdák egy-egy porciót.²⁸⁴ Szokásba jött az aratópálinka fogyasztása. Aratáskor a „rendes gazda” hajnalban egy-egy porciót adott a segítőknek, napszámosoknak. Így érthető, hogy a háztartásokban több ilyen palackocsóra is szükség volt.

A porciós- és füttyülőüvegekből pálinkát és bort egyaránt fogyasztottak. A nagyobb méretűek voltak a boros ivóedények. Az így kétféle funkciót is betöltő üvegek között a méreten túl csak a díszítményben fedezhető fel különbségek. Az edények alapformája a kis és nagy üvegeknél azonos volt. A hengeres gömb- vagy kúpszerű tálalórész hirtelen összeszűkülve, hosszú, keskeny nyakrészben folytatódott. A kisebb üvegeknél a nyak szájrésze tölcészerűen végződött. Talpas és talp nélküli formában egyaránt készítették ezt a gyakori ivóedény-féleséget. A kisméretű palackocsókat díszítették, a nagyobbakat sohasem. A porciósok díszje a formába fúvás során keletkezett, csavart, harántvonalas és vízszintes bordázatok, benyomódások figyelhetőek meg testükön (*50. kép*). Ismerünk színes üvegből készült darabokat is. A nagyobb pa-

281. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 99–100. Itt olvashatjuk az erdélyi kancsópotharak részletes bemutatását az Erdélyben levő múzeumi tárgyak felhasználásával.

282. Vö. VERES László 1979b. 49–50.

283. Magyar Néprajzi Lexikon 4. 159.

284. Vö. VAJKAI Aurél 1959. 164. Itt olvashatunk arról, hogy früstökre inkább pálinkát ittak, utána kenyereztek, sült káposztát, kolbászt, krumplit ettek a gazdák.

lackok zöld vagy színtelen áttetsző üvegből készültek többnyire. A kis porció-sok vastag talprészénél, az edény oldalán egyes esetekben üvegpecsétek kap-tak helyet, melyeken az űrtartalmat tüntették fel. Később a kis és nagy porció-soknál egyaránt az edény nyakrészén maratott hitelesítési jel tűnt fel. Ez a mé-terrendszer bevezetése után került az üvegekre.

A porciós- és füttyölőüvegek az Alföldön és Felső-Magyarországon ter-jedtek el. Dunántúl területén ritkábban bukkantak fel az ilyen ivókésziszegek. Az országnak ezen a részén a talpas pálinkáspoharak, a *kupicák* és a *pálinkáskorsók* voltak divatban. A Mohács környékén ma már féltett családi ereklyének számító pálinkáskorsók változó űrtartalommal készültek, de ez 1-1,5 decilitereseknél csak ritkán nagyobbak. A gömbszerű tárolórész összeszűküléséből emelkedik ki a hosszú nyak, mely végén kifelé hajló peremmel ellátott. A nyak alsó ré-szén kitüremkedő dudort képeztek ki, és innen indul a korsó egyszerű, sima fü-le, másik vége pedig a tárolórész vállán nyugszik. A kitüremkedő dudor és a szűk nyak kettős célt szolgált. A középkori kicsiny illatszeres üvegekhez ha-sonlóan, az itt keletkezett légbuborék késleltette a folyadék kiömlését, ha a korsó felborult. Másrészt nehezítette a beletöltött ital azonnali elfogyasztását, mivel csak lassan, bugyogva engedte át a korsócska szűk nyakán. Az ivóedé-nyeket a dél-magyarországi hutákban és Erdélyben egyaránt készítették. A 18. századi és 19. század eleji darabok többsége még optikai díszítésű, és na-gyon gyakran színes (barna, kék) üvegből készült. A 19. század végén már pré-seléses eljárással állították elő a *füles porciós*nak, *pálinkás kisüj*eknek is neve-zett ivóedényeket, és ettől az időszaktól préselt geometrikus vagy növényi díszítmények tűnnek fel testükön (51. kép).

Csak a Dunántúl területéről ismerjük a *pálinkás bugyagokat*. Leggyak-rabban Baranyában fordulnak elő ezek a mindig kék üvegből készült, kobak-tök formájú kis ivóedények. Űrmértékük kicsi, 1 dl körül váltakozik. Ezeket az ivókésziszegeket is dél-magyarországi hutákban készítették, de az alapforma nyilvánvalóan már Erdélyben is ismert volt, ahol a pálinkásüvegek szinte vala-mennyi formája előfordul.

Butykosok

A *butykos* szavunk 1669-ben jelent meg először írott forrásokban. Ekkor még mázas korsót, tehát cserépedényt jelölt. Az elnevezés alapját az képezi, hogy a folyadék bugyogva távozott el az edényből. A szó a butykos szerkezet jelzőjének önállósulásával keletkezett.²⁸⁵ Az üvegedények között a butykos

285. A butykos szó etimológiáját L. BENKŐ Lóránd 1967. 397.; BÁRCZY Géza 1941. 29. Bárczy már egy korábbi adatot ismer. Ez 1638-ból származik, és valószínűleg mázas edényt jelent, tehát kerámiát. SZABÓ T. Attila 1975. 1102. véleménye sze-rint 1730-ban bukkann fel először Erdélyben a szó a következő mondatban: „egy Butykos belől egészen kívül hasáboson aranyos”.

nem korsó formájú ivó- vagy tárolóeszközöket jelöl, hanem palackfajtákat, hasáb testű, kis űrtartalmú üvegeket és kulacsokhoz hasonlító ivóedényeket. A két tárgytypus elterjedési területét tekintve is eltérő. A hasáb testű butykosok Erdélyben, a Dunántúl déli részén és Felső-Magyarország nyugati területein fordulnak inkább elő, amíg a kulacs formájú edények Felső-Magyarország déli területein és az Alföldön.

A hasáb testű butykosok a 17. század végén Erdélyben jelentek meg. Az első formák hatszöglestűek voltak, tetejükön csavarmenetes óngyűrű és kupak kapott helyet. Az első példányok díszítése a 17. századi habán palackok, gyömbértartók ornamentikájára emlékeztet. Az ilyen gazdagon díszített, drága és különleges megoldású palackok, butykosok nem kerültek paraszti használatba. Inkább az egyszerűbb négyzetes hasáb alakú pálinkásbutykosok gazdagíthatták a kismemesek háztartásait. Ezek színtelen, áttetsző üvegből készültek, és minden esetben színes zománccfestéssel díszítettek. A színes zománccfestés, mint általában a középkori eredetű díszítómódok többsége, itáliai, velencei eredetű. A 16. század dereka táján jelentek meg a német üveghuták színes zománccfestéssel díszített termékei, melyek egyre inkább háttérbe szorították a velencei festett üveget. Olyannyira, hogy a 17. század közepén ez a technika már mint a német üvegművességre jellemző díszítőeljárás ismeretes. Az első festett butykosok Porumbákon dolgozó német üvegeseknek tulajdoníthatók, s a technika továbbélésében, 18. századi virágzásában is a német mesterek szerepe volt a meghatározó. A színes zománccfestésű butykosok túlnyomó többsége datált és feliratos. A feliratok német nyelvűek, s ezek alapján készítési helyüket és használatukat illetően is megoszlanak a vélemények. Vannak, akik a palackokat Ausztriából eredeztetik, vannak olyanok, akik szerint az erdélyi és a dél-dunántúli hutákba betelepült németek számára készített termékek voltak ezek. Valószínűleg az utóbbi vélemény a helytálló, ez az edénytípus a német ajkúak körében volt inkább kedvelt. De előfordulnak a butykosok között magyar feliratú darabok is, ami arra enged következtetni, hogy a magyarok is használhatták, kedvelhették ezt az ivóedényt (52. kép).

Az igazi, parasztok által használt pálinkásbutykosok, vagy ahogyan még nevezték őket, *zsebbe való pálinkásbutykosok* általában azonos alakban kerültek elő, de sokféle nagyságban. Többnyire fehér, áttetsző, ritkábban világoszöld, halványbarna színű üvegből gyártották őket. Lapos testű, ovális alakú, szűk nyakú és talpú edények ezek. A talp általában kerek vagy ovális, néha olyan kis átmérőjű, hogy az edényt alig lehet felállítani. Az egyszerű pálinkásbutykosok 1–3 deciliteres űrtartalmúak voltak. Sohasem figyelhető meg rajtuk plasztikus díszítés, és csak nagyon ritkán festették őket. (53. kép).

Kulacsok

A zsebbe való butykosok formája mintegy átmenetet képez a palackok és a kulacsok között. A kulacs szavunk bizonytalan eredetű. A sláv nyelv ha-

sonló szavaival függ össze. Így a *kolác* és a *kalac* elnevezésekkel. Eredetileg ez a szó italnak való *facsutorát* jelentett. A huculoknál is ismert ez az edénytípus. *Kolács*nak nevezték a vállra vetett, zsinóron hordott, gyűrű alakú, pálinkának való cserépedényt, mely formáját tekintve a pereckulacshoz hasonlított.²⁸⁶ Az üvegből készült kulacs a 17. század végén tűnt fel „lapos üveg” néven. A korai kulacsformák egyik legszebb példája egy *kisgyőri* (Borsod megye) gazda pincéjéből került elő. Sötétzöld üvegből készült. A közepén befűzött ivőedény rátétes díszítésű. A rátétek zezugos vonalvezetése, csipett és rovátkolt megoldásai szépen hangsúlyozzák a két lábbal ellátott kulacs formai szépségét. Ez a kulacsforma már egyben a pereckulacsok formájának kialakulása felé is mutat (54. kép).

Az üveghutákban gyártott kulacsok a fából és cserépből készített edények formáját utánozták. A huták kulacsainak túlnyomó többsége lapos kulacs volt. Mint erre méretük is utal, ezeket pálinkaivásra használták. Közkeletveltségüket bizonyítja az is, hogy az első világháborúban a katonák gyakran használtak otthonról vitt egyszerű, díszítés nélküli üveggulacsokat. Az általában ovális formájú, lapított testű, színtelen, áttetsző vagy zöld üvegből gyártott edényeket többnyire rátétekkel díszítették. Az edény testével azonos vagy eltérő színű üvegszalakat forrasztottak rájuk párhuzamos vagy zezugos vonalvezetéssel (55. kép). Az egyszerű kiviteli lapos kulacsok mellett egyes hutákban szépen díszített darabokat is gyártottak. A regéci hutában és Erdélyben divatos volt a káprázatos színekben pompázó, „habos” díszű kulacsok készítése. Parádon színes zománccfestéssel feliratokat és virágmintákat helyeztek az edény testére. Gravírozott díszű kulacsokat csak a somhegyi és a zalai vétyemi hutákban állítottak elő, s ezeken a más üvegeken is megismert szentgáli címerábrázolás tűnik fel leggyakrabban.

A kisméretű lapos kulacsok pálinkaivásra szolgáltak. Gyártottak azonban nagyméretű, hengeres vagy korong testű kulacsokat is, amelyekben valószínűleg bort tárolhattak, mert űrtartalmuk a 2-3 litert is elérte. Ezeket a lábakon álló, nagyméretű kulacsokat szíj befűzésére alkalmas fülekkel is ellátták, hogy így könnyebben szállíthatók legyenek. A színtelen, áttetsző üvegből készült nagyméretű kulacsokat kék üvegszalakkal díszítették. Az edény formáját követve, mintegy kiemelve alkalmazták a zezugos vonalvezetésű kék színű rátéteket.

Bokályok

A bokály Itáliában egy kancsóforma volt, amelyből bort mértek. Nyelvünkben a bokály elnevezés először a 16. század derekán bukkant fel anélkül, hogy megtudhatnánk, kerámiából vagy üvegből készült tárgyra vonatko-

286. L. BENKŐ Lóránd 1970. 662.

zott.²⁸⁷ Valószínűbb, hogy ekkor még csak kerámiaedény nevéként fordulhatott elő, mert a későbbi századokban, egészen a 18. század derekáig egyetlen huta inventáriumában sem találkozhatunk ezzel az elnevezéssel. Az üvegből készült bokály a habán kerámia, vagy a népi kerámia bokályformájának másolásával születhetett meg. Ezt az edénytípust csak az ország keleti részéről és Erdélyből ismerjük. Elsősorban díszüvegnek kell tekintenünk, ami az almáriomban, a falitékában, vagy más egyéb helyen állhatott a paraszti lakóház tisztaszobájában. Csak ritkán kerülhetett sor ivóeszközként való alkalmazására.

A magyarországi emlékanyagban zöld és színtelen, áttetsző üvegből készült bokályokat ismerünk. Formájuk alapján két típus különböztethető meg. Felső-Magyarországon az edény tárolórésze korong alakú volt, és az ehhez csatlakozó nyakrész ennek mintegy háromszorosát tette ki. Az Erdélyben gyártott daraboknál megfigyelhető, hogy a tárolórész gömb formájú, és megközelítőleg azonos magasságú, mint a nyak. A bokályok között kizárólag csak fonáldíszesek fordulnak elő. Az edények öblén és nyakrészén mintegy a szép formát hangsúlyozva, párhuzamosan futnak egymás mellett a felforrasztott üvegszálak (56. kép).

Kotyogós üvegek

Az egykori huták termékeiről tanúskodó emlékanyagban ma már nagyon ritkán fordulnak elő kotyogós üvegek. Pedig a 17–18. században ez a palackféleség számított a legelterjedtebb ivóedénynek. Azonosítható azzal az üveggel is, amelyről Apor Péter leírja, hogy a Fogarasföldön lakomákon ilyenben adták be a bort, és belőle kortyogdogólag” lehetett inni.²⁸⁸ Az edényt úgy készítették, hogy először egy egyszerű hasábos testet alakítottak ki, majd ennek oldalfalait változatos eszközökkel – többek között a levegő hirtelen visszaszívásával – összenyomták úgy, hogy az egymás mellett levő és még lágy oldalak felületük egy részén összeérjenek, összetapadjanak. Az üveg így két részre tagolódtott, és az alsó és felső rész között 5 egymástól független cső képezte a kapcsolatot. Ezek közül egy középen, négy pedig a sarkokon helyezkedett el. Az emlékanyagban fennmaradt színtelen, áttetsző alapanyagból készült kotyogós üvegek közül a dunántúliak és az erdélyiek hosszabbak, nyúlánkabbak, a Felső-Magyarország északi területein gyártottak pedig tömzsibbek, de az alapforma, a csövek elhelyezkedése és az edény öblének osztása tökéletesen egyező (57. kép). Ennek a formának már a születésekor rusztikus íze volt, s csak mint parasztüveg élt tovább.²⁸⁹

287. BENKŐ Lóránd 1965. 450–456. A bokály elnevezés 1549-ben már előfordult a forrásokban, de ekkor még semmi közük sincs a habánokhoz, mint egyes kutatók az edényformát eredeztették. Az elnevezés olasz eredete bizonyítható.

288. APOR Péter 1987. 19.

289. BORSOS Béla 1974. 56.

A kotyogós üvegek kialakulásáról többféle elképzelés született. Egyes kutatók a középkori kutrolfal azonosították ezt az üvegtípust,²⁹⁰ mások arról beszélnek, hogy a pincetokba való palackokból alakult ki.²⁹¹ Azonban a helyes következtetés az lehet, hogy a kotyogós üveg a középkori kutrolfból származott. Magyarországon a 16. században még használatosak voltak az egész Európában kedvelt ivóedények, a kutrolfok. A régészeti ásatások során előkerült üvegtöredékek között talált kutrolf-nyaktöredékek vizsgálata azt bizonyítja, hogy ezt az edénytípust Magyarországon is előállították. Ez a középkori gömb testű és ferde nyakrésszel ellátott üveg a sajátos megoldáson túl azért is nagyon érdekes volt, mert a nyakrészt üvegcsövekből csavarták, alakították ki. A 2-5 csavarmentesen összefonódó üvegcsöveken keresztül csak úgy lehetett a folyadékot eltávolítani, ha az üvegen csavaró mozdulatokat végeztek, vagy rázták az edényt. Németország területén 2 és 4 csöves kutrolfok kerültek elő, és a különböző képzőművészeti alkotásokon is ilyenek láthatók. Az 1-3-5 csöves kutrolfok Itália területén voltak divatban. A Magyarországon előkerült palackok mind az itáliaiakhoz hasonlóak.²⁹² A kutrolfok és a kotyogós üvegek csöveinek száma alapján logikusnak tűnne a megállapítás, hogy a kotyogós üvegek a kutrolfokból alakultak ki. Azonban ez elképzelhetetlen, már csak az edény formája miatt is, de ezen túl azért is, mert a kotyogós üvegek és a kutrolfok egyidejű léte bizonyított. Érdekes módon inkább arról van szó, hogy egy 4-5. században Gallia területén levő kotyogós üveg formának folyamatos leegyszerűsödésével jött létre a kutrolf. A magyar parasztüvegek között megtalálható kotyogós üveg pedig egy szíriai eredetű csöves palack bővülésének, nagyobbodásának eredménye.²⁹³

3. Vegyes használati üvegek

Az üveghuták fő termékei az öblösüvegek között elsősorban a tárolóedények és a különböző formájú ivóalkalmatosságok voltak. Természetesen a hutákban megalakulásuktól kezdve készülhettek és készültek is olyan tárgyak, amelyek háztartási célokat szolgáltak. Azonban ezek gyártása jelentéktelen volt az összes termékféleséget tekintve. A 19. század derekától a kis erdei huták léte bizonytalanná vált. Sorra alakultak a nagy üvegyárak. A huták helyzetét a nyersanyag-beszerezési gondokon túl nehezítették a szállítási problémák is. Távol helyezkedtek el a vasutaktól, és produktumaikat szekereken, tu-

290. HÖLLRIGL József 1934. 177.

291. Ezt a lehetőséget veti fel BORSOS Béla 1974. 56.

292. VERES László 1982. 35-42.

293. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 91. Vávra rajzokon részletesen szemlélteti az üvegtípus kialakulását. A kotyogós üveg szavunk 1540-ben bukkan fel először: „Unum kwtoگو Iweg”. Vö. BENKŐ Lóránd 1970. 595-596.

tajokon, hajókon szállíthatták a vásárokb, vagy a legközelebbi vasútállomásra. Amikor a létért folytatott küzdelem elkezdődött, a kis üzemcskék minden olyan termék készítésével megpróbálkoztak, ami eladható volt, vagy amit még a nagyobb gyárakban szériákban nem készítettek.

A 19. század derekán a gyárak már petróleumlámpákat készítettek színes üvegből. A huták ekkor kezdtek meg nagyobb mennyiségben piacra szállítani a *mécseseket*. Ezt megelőzően is megtaláljuk az üvegből készült mécseseket a paraszti háztartásokban, a *lantornás* (vagyis hártás) lámpák és más egyszerű világítóeszközök, mint a *foklák* társaságában.²⁹⁴ De nagyobb számban a 19. század derekától mutatható ki megjelenésük. A Zempléni-hegységben – tehát a hutákhoz közeli területeken – egy vizsgálat szerint a századfordulón a világítóeszközök 15%-át képviselték a mécsesek.²⁹⁵ A mécsesek a poharakhoz hasonlóan talppal vagy talp nélkül készültek. A *talpas mécsesek* alsó része lényegében a poharak talpának és nádusának formájával volt azonos, erre illeszkedett a talp átmérőjének megfelelő keresztmetszetű gömb, amelyben az olajütőből beszerzett napraforgó-, tökmagolajat égették. A formák az ország egész területén azonosak, legfeljebb a nádus méretében fedezhetőek fel különbségek. A dunántúli és a parádi hutákban a hosszabb szárú mécseseket az olajtároló rész alatt, gallérszerű kiképzésekkel látták el. A mécsesek tetején levő szűk lyuk az olaj beöntésére és a kanóctartó elhelyezésére szolgált. A kanóctartót vékony bádoglemezből házilag készítették és kanócnak bármilyen hosszúságra szakított puha rongydarab megfelelt (58. kép). A talp nélküli mécses gyakorlatilag egy üveggömb vagy korong volt, a talpas mécsesek tárolórészének önállóulásával jött létre. Ez a tároló-, világításra használatos üveg állványra helyezve már lámpát jelentett. Olyan lámpát, amelyet a gyárak a 19. század második felétől nagy számban készítettek, és petróleumlámpa néven került forgalomba. A függő és asztali lámpák legfontosabb része egy hengeres testű tartály volt, amely függő lámpa esetén drótból hajlítotí tartóba került, míg az asztali lámpáknál egyszerű esztergált tartóra. Ezeket a lámpatesteket üveghutákban fújták és sokszor színes üvegből készítették. Az igényesebb vásárlók részére az egész lámpatestet is elkészítették üvegből. A lámpatest egy nagyméretű pohár talpát utánzó forma volt, melyhez egy korong alakú tárolórész csatlakozott. Ebbe illeszkedett a kanóctartó, és ebbe a tartályba lehetett a petróleumot is beletölteni. A függő lámpák tartályának megfelelő burákat is készítettek a hutákban, amelyek már a századvégi historizáló, szecessziós hatásokat tükrözik megformálásukban és díszítményeikben.

A Zempléni-hegység világítóeszközeiről szóló feldolgozásból megtudhatjuk azt is, hogy a gyertyával történő világítás a világítóeszközön belül kb. 5%-ot képviselt. Az adatközlők elmondása szerint a múlt század végétől kezd-

294. L. Magyarság Néprajza I. 255–259.

295. IVANCSICS Nándor 1958. 420–431.

ték kiszorítani a hutákban készített *üveg gyertyatartók* a korábbi, fából készült, szöges végű gyertyatartókat.²⁹⁶ A Zempléni-hegység falvainak lakossága túlnyomó többségében római katolikus vallású volt. Ez is magyarázza azt, hogy miért termelt a regéci huta nagy mennyiségben gyertyatartókat. A regéci gyertyatartók formája – csakúgy, mint az ország más hutáiban készülteké – mindenben követi a fém gyertyatartók alakját. A széles, kúposan képzett vagy lapos talphoz hosszú, szépen tagolt üreges szár csatlakozik, amely a felső részén kehelyszerűen kiszélesedik. A gyertyatartókat piros, zöld, kék és fehér színekben készítették, és általában párosával vásárolták a környékbeliek.²⁹⁷ Nagy mennyiségben készítettek gyertyatartókat Kelet-Magyarországon és a Dunántúlon is. Az Erdélyhez közeli száldobágyi és a béli huták termékei között találjuk a legtöbb effajta világítóeszközt. Ezek azonban sokszor magas színvonalú, művészi termékek. Az egyébként fém gyertyatartók formáját utánzó üvegek szárába gyakran színes üvegspirálokat helyeztek. A forma metsszéssel történő alakítása és tökéletesítése is jellemző ezekre a darabokra. Ugyanígy az úrkúti huta termékeinél is. A múlt század végétől a vásárokon, a búcsúkon az üvegárusok nagy mennyiségű duplafalú, üreges, foncsorozott gyertyatartót és ezzel a technikával készített másféle üvegterméket kínáltak. Ezek a foncsorozott üvegek azonban nem Magyarországon készültek, csehországi termékek voltak.

Világítóeszközökről szólva itt kell beszélnünk a *gyertyaöntő formákról*. A hagyatéki leltárakban is sokszor előfordultak ezek az üvegből készült eszközök. Úgy tűnik, hogy Magyarországon valamennyi üveghuta foglalkozott *gyertyaöntők* készítésével. Ez az egyszerű hengeres üvegforma komoly segítséget jelentett a házi gyertyakészítésben. A forma szűkebbik, nyitott végéhez egy keresztbe helyezett pálcikára kötötték a kanócot, hogy feszes legyen. Majd ezt végigvezették a hengeres testen, hogy a forma hosszanti tengelyében álljon. A formát alul agyaggal betapasztották és üregét forró viasszal töltötték ki. Ezután a formát hideg vízbe állították, vagy hűvös helyre tették, hogy a faggyú kihűljön, és ezt követően a megmerevedett faggyút a kanócnál fogva kihúzták az üvegből.

A 19. század második felében a huták környéki településeken gyakori üvegtárgy volt a *tányér*. Formájuk korong alakú volt, bemélyített fenékrészszel, lapos és mély kivitelben egyaránt készültek. Anyaguk szintelen áttetsző üveg, vagy színes üveg volt. A tányérokat egyszerű eljárásokkal díszítették. Peremükön légbuborékok futnak körbe, rátétes fonáldíszítés vagy ritkán színes zománctfestéssel apró virágmotívumok. Ezek nem voltak evőeszközök, inkább dísztárgyaknak számítottak, mint a kőedénygyárakban készített tányérok. Majdnem mindegyik alján apró fülecskét fedezhetünk fel, amely a falra akasztást segítette elő (59. kép).

296. Vö. TAKÁCS Béla 1966b. 52.

297. L. NÉCSEY István 1900. 97–98.

Általánosan elterjedt az üvegből készített *légyfogó* is. Formájuk szinte mindenütt azonos volt. Színtelen, áttetsző üvegből készítették őket, hogy a légy könnyebben betévedjen. A légyfogó hengeres vagy kúpos teste 3 lábón állott. Felül rövid, dugóval zárható nyakrészben végződött. A korongszerű test alul visszahajló peremmel készült. Ebbe helyezték a légy becsalogatásához szükséges illatos folyadékokat, többnyire cukros levet. A légy a lábak és a hengeres test közötti részen a légyfogóba bejutva, kikerülhetetlen, pusztulásukat okozó csapdába jutott (60. kép).

A légyfogókkal szemben ritkábbak az üvegből készült vászonsimító vasalók. Eredetileg fából készítették olyan eszközöket, amelyekkel a vásznat hidegen lehetett simítani. *Zsarnócán* a szlovákoknál és a Bars megyei *Hochwiesen* környéki németeknél *Wickelglas* néven volt használatban ez az Európa-szerte elterjedt, népi vászonsimító eszköz.²⁹⁸ A vászonsimító vasalókat Felső-Magyarország északi részein levő hutákban, a baranyai üvegcsürökben, Parádon és a bükki hutákban egyaránt készítették. Erdélyből nem ismerünk ilyen darabokat. Formájuk többnyire azonos volt. Egy közönséges palacküveg nyakrészéhez hasonlító fogórészhez enyhén hajlított, sima felületű korongolt test kapcsolódott. A tárgyi emléanyagban zöld színű vászonsimítók maradtak fenn. Felső-Magyarország egyes részein, így a palócoknál a legények jövendőbelijüknek mint ajándékot nyújtották át. A vászonsimító vasalókat a palóc legények a Parád környéki vásárokon, búcsúkon szerezték be.²⁹⁹ (61. kép).

Az üveghuták 19. századi termékei közül kiemelésre méltóak még a háztartási célokat szolgáló *burák*, *köpülőfedők* és a borászattal kapcsolatos használati tárgyak, *lopók*, *tölcsérek* és *dugók*. A paraszti háztartásokban gyakran megfigyelhetők a tisztaszobában burák alá helyezett korpuszok. A burákat a hutákban készítették, amire a színtelen, áttetsző üveg apró légbuborékai, szennyeződései utalnak. Ha ezekre a burákra fogógombokat helyeztek, akkor sajtbura és egyéb élelmiszerek lefedésére szolgáló eszköz keletkezett belőlük, amelyeket már a boltosok vagy városi polgárok használtak inkább a 19. század végétől. A mindkét végén nyitott, kehely alakú, hengeres testű *köpülőfedő*ket általában a huták környéki falvakban ismerték. Ez az üvegtárgy a köpülőre helyezve, a tejfel szétfröccsenését akadályozta meg. A nagy szőlőtermesztő helyek közelében levő huták a palackokon, a borok tárolására és fogyasztására szolgáló üvegtárgyakon kívül olyan eszközöket is készítettek, amelyeket a pincében használhattak. Mindenekelőtt lopót, melyek formája lényegében azonos a mai lopóformákkal. Az üvegtölcsérek kúpos tartályrésszel, hosszú kieresztőcsővel és füllel kerültek forgalomba. Tokaj-Hegyalján a pincékben ma is felfigyelhetünk a különböző színű tömör üvegdugókra, amelyek szintén hutatermékek voltak.

298. Vö. VERES László 1984. 31.

299. L. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 75.

4. Különleges rendeltetésű üvegek

Az e csoportba sorolt tárgyi emlékek azt tükrözik, hogy ezek az üvegek egyrészt a vallással, az egyházi étellel álltak szoros kapcsolatban, másrészt pedig a hutákban dolgozó munkások alkotókedvét tárják eléln.

Az egyházak számára készített egyszerű üvegedények tulajdonképpen parasztüvegek. Tükrözik azt, hogy a parasztság anyagi lehetőségei az ezüsből, ónból vagy vörösrézéből készült kelyhek, tálak, kannák, poharak, korsók helyett inkább üvegtárgyak beszerzésére és adományozására voltak elegendők. Az üveghuták produktumai között a 17. századtól megtaláljuk a templomok számára készített, ugyanakkor vásári árúnak minősülő üvegeket. A porumbáki huta raktáraiban 1648-ban már 300 olajnak való *ampolnát* vettek számba. Az *ampolna* egy kecses vonalvezetésű palackforma volt, amelyben szentelt olajat tartottak. Széles talpon nyugvó, karcsú kiöntővel és füllel ellátott, körte formájú palackot jelölt az elnevezés. A 17. század végén már *óriás talpas poharakat* gyártottak az erdélyi és a felső-magyarországi hutákban főként az evangélikus gyülekezetek számára. A száldobágyi huta termékei között 1731–1735 között az „ámpolnák” mellett feltűnik a *román kehely is ptnás-tul*.³⁰⁰ Az úrkúti üzemben a templomi csillárok és falikarok mellett gyertyatartókat készítettek a templomok számára. Regécen pedig kelyheket és tálakat a református gyülekezetek részére. Az 1800-as évek elején Kiss Józsefné abaújkéri egyháztag két *úrasztali kelyhet* és egy *kenyérosztó tálat* csináltatott az eklézsia számára. A tál pereme bordázott volt, a kehely pedig sima vonalú, talpa kerek, szára tagolt, és a kehelyrész pedig harang alakú.³⁰¹ A templomokban használt üvegedények közül az úrasztali kelyhek nagysága és egyszerű szépsége a lenyűgöző. A Bakonyban, Somhegyen olyan úrasztali kelyheket készítettek, amelyek színtelen, áttetsző *cuppáján* kobaltkék üvegcseppek adnak hangsúlyt az edénynek és teszik ünnepélyessé, alkalomhoz illővé. Fantasztikus szépségükkel és egyszerűségükkel lenyűgöznek bennünket az üvegből készült szenteltvíztartók. A templomi szenteltvíztartók formáját követő tárolórészhez üvegszálakból összefont, csúcsívesen végződő „tartóelem” csatlakozik, amelynek fonott üvegszála között színezett részek is szerepet kapnak. A kék, a bordó szín méltóságot kölcsönöz ezeknek a tárgyaknak. Ezek az üvegből készült és Magyarország legkülönbözőbb hutáiban gyártott szenteltvíztartók sohasem kerültek templomokba. A paraszti lakóházakban, a tisztasoba ajtófélfáján elhelyezve töltöttek be funkciót ünnepi alkalmakkor (62. kép).

A világi tárgyak közül az ún. *tréfás (vexir) üvegek* a leggyakoribbak és a legkedvesebbek. Általánosan elterjedt volt a kancsó formájú tréfás üveg, amelynek fülét üvegsóbból képezték ki. A cső a kancsó aljáig nyúlt le és az ital fogyasztására csak a fül szolgálhatott, ezen keresztül kellett kiszívni (63. kép).

300. VÖ. TAKÁCS Béla 1966b. 53–54.

Tréfás ivőedények voltak az ember formájú üvegek is. *Kisgyőr*ből került elő a bemutatott ember formájú palackforma (64. kép). Különlegesek azok az erdélyi ivőpoharak, amelyek formájukat tekintve kalapos, szoknyás női alakot ábrázolnak. A megfordított bő szoknyaszerű rész képezi a poharat. Egyes esetekben ezek az üvegek dugó gyanánt is szolgáltak, a kalap felmagasított részével illeszkedett a pohár a palacküveg szájába (65. kép). Általánosan elterjedtek az állatformákat utánozó ivőeszközök is, melyekből a farokrész kibővítésével keletkezett nyíláson keresztül lehetett inni. Ezek mellett az üvegből készült pipáktól a görbebotokig, a cumisüvegektől a hímes tojásig mindenféle különleges tárgyat gyártottak az erdők mélyén megbúvó, középkori technológiával dolgozó üzemecskékben. Ezek is bizonyítják azt, hogy az üvegekészítők fantáziája kimeríthetetlen volt. A mindennapos, ritmikusan ismétlődő nehéz munkavégzés közben szakítottak időt a kísérletezésre, volt kedvük és türelmük szakmai ügyességük kipróbálására. Ennek eredményeit tisztelhetjük a legfantasztikusabb formájú és különleges funkciójú üvegekben.

V. A PARASZTÜVEGEK HELYE A NÉPMŰVÉSZETBEN

A paraszti háztartások 17–19. századi eredetű üvegeit a néprajztudomány hosszú ideig nem tekintette vizsgálatra tárgyának. Az üvegekkel szembeni mostoha bánásmód – mint erre a bevezetőben érintőlegesen utaltunk – lényegében három alapvető okra vezethető vissza. A tárgyi emléanyag hiánya, a tudományos feldolgozások elmaradása, valamint a népművészet egészéről alkotott nézetek akadályozták meg azt, hogy az üvegből készült használati tárgyak jelentőségüknek megfelelő helyet kapjanak a népi kultúráról alkotott sokszínű képben.

A néprajzi anyaggyűjtés gyakori formája az, hogy a kutatók a jelenből kiindulva, récens adatokat gyűjtve próbálnak közelíteni a múlt, a paraszti kultúra korábbi rétegei felé. Ez a módszer, ha nem párosul megfelelő történeti látásmóddal, azt a veszélyt rejti magában, hogy a kutatási eredmények az időtlenségben lebegve, nem rögzítik helyesen a paraszti kultúra egy-egy történelmi periódusra jellemző vonásait. A jelenből, vagy a közelmúlt eseményeinek, állapotának vizsgálatából kiindulva nehezen érhetőek el a paraszti háztartások egykori, 17–19. századi eredetű üvegtárgyai. A paraszti tárgyi környezetben a múlt század második felétől döntő többségben gyári készítésű, szériában előállított üvegtárgyak figyelhetők meg. Ilyen üvegtárgyakat talált *Fél Edit* 1936-ban *Kocs* községben,³⁰¹ vagy ilyen gyáripari produktumokra utalnak már a *ceglédi inventáriumok* adatai is 1850–1900 között.³⁰² A tárgyi anyaggyűjtést nehezítette az, hogy a régi üvegtárgyakat – a néprajz és az iparművészet érdeklődése hiányában – elsősorban jó szemű magángyűjtők fedezték fel, és féltve őrzött régiségként tartották otthonaikban. Őket is elsősorban a gazdagon díszített, datált tárgyak érdekelték. Az egyszerű használati üvegek pedig kiszorultak a háztartásokból, mert olcsó gyári üvegekkel lehetett őket pótolni, vagy megsemmisültek. Az üveg minden mai anyaggal szemben jóval törékenyebb. Ha elrepedt vagy kilyukadt, akkor már nem lehetett használni, lehetetlen volt tökéletesen összeragasztani, megfoltozni. A használók a törött, repedt tárgyaktól így könnyen megváltak, mert semmire sem lehetett őket alkalmaz-

301. L. FÉL Edit 1941.

302. L. KOCSIS Gábor 1988.

ni. A paraszti háztartásokban fennmaradt és többnyire jellegtelennek tűnő, különösebb művészi igényről tanúságot nem tevő üvegek nem keltették fel a kutatók figyelmét. A gyáripari termékek pedig természetesen nem inspirálhattak oly módon, mint más paraszti használatban levő tárgyak, amelyeket a parasztok maguk készítettek, vagy a városi iparosoktól szereztek be, de mindenképpen archaikus vonásokat tükröztek. Amikor Magyarországon a mód-szeres néprajzi tárgygyűjtések elkezdődtek, a hagyományos technikával dolgozó kis erdei huták döntő többsége már beszüntette a termelését, s helyüket modern üvegyáraknak adták át. Csak néhány kis üzem (mint pl. Regéc), próbálkozott meg léte meghosszabbításával úgy, hogy olyan termékeket állítottak elő, amelyek az üvegyárak érdeklődési területén kívül estek. Ezeket a termékeket a huták környéki falvakban értékesítették, élelemre vagy különböző használati tárgyakra cserélték őket. Világítóeszközök, légyfogók, tányérok, egyszerű háztartási vagy borászattal összefüggő eszközök voltak a cserére vagy eladásra felajánlott tárgyak.

A múlt század végén az üvegyártással foglalkozó munkák is hozzájárultak ahhoz, hogy az üvegből készült tárgyakat lebecsüljék. A monográfiák szerzői előszeretettel hangoztatták, hogy Magyarországon nem volt számottevő üvegyipar, azt is idegenek honosították meg. Az ezredéves évforduló ünnepi lázában égve, a 19. század második fele üvegyárainak művészi termékeit reklámozták inkább. A régi üvegek közül pedig híres történelmi személyiségek vellenei, vagy cseh üvegeit tartották figyelemre méltónak, publikálásra érdemesnek.³⁰³

A paraszti használatú üvegtárgyak néprajzi aspektusú feldolgozásának elmaradása egyértelműen összefüggött a tárgyi anyaggyűjtés hiányával. Ebben kétségtelenül az volt a döntő mozzanat, hogy a századfordulón, századunk elején a népművészet egészéről kialakított nézetek lehetetlenné tették a még fellelhető üvegtárgyak összegyűjtését, számbavételét. A század elején, amikor még szép számban lehetett volna üvegtárgyakat gyűjteni, a népművészeti kutatás a sajátosan paraszti, autochton műfajokat kereste. A paraszti használatban levő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta továbbá az is, hogy ismeretlen volt a készítési helyük, és ugyanúgy lehettek a nemesség, a polgárság mindennapi életéhez kötődő tárgyak, mint a parasztsáéhoz. A felszínes, a szakirodalomban megfogalmazott téves nézetek miatt minden üvegtárggyal szemben feltételezték, hogy előállításá minden tekintetben komoly technikai előkészületeket, nagyobb ipari berendezéseket igényel. A paraszti használatban levő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta továbbá az a divatos nézet is, amely egy „magasabb” kultúra elemeit vélte felfedezni minden olyan tárgyban, amely a szokványostól eltért.

303. A téves megállapításokat és nézeteket vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 4. és TELKES Simon 1985. 20.

Az 1950–60-as évektől kezdve az egykori huták környékén levő településeken összegyűjtött üvegek múzeumi gyűjteményekbe kerültek. Ezeket kiegészítették a jóval korábban összegyűjtött magángyűjtemények jelentős tárgye gyűjtése, s így olyan anyag halmozódott fel, amely többirányú kutatásra inspirált. A levéltári források feltárásával elkezdődött az erdei üveghuták történetének rekonstruálása, majd a népművészet fogalmának, vizsgálati tárgyának változásával a népi kultúrába való beillesztése. A parasztüvegek iránt megnyilvánuló érdeklődésre a népművészet fogalmának átalakulása volt nagy hatással. Ennek köszönhetően az üvegből készült használati tárgyak feltűntek a népművészeti kiállításokon, és helyet kaptak a népművészeti monográfiákban is.³⁰⁴

1. A népművészet fogalmának, vizsgálati körének változásai

A népművészet fogalma, vizsgálatának tárgya és módszere rendkívül bonyolult, összetett kérdéskör. A népművészet egészéről alkotott közkeletű fel fogás a használati tárgyak díszítésében, művészi megformálásában nyilvánul meg elsősorban. Nem tesz különbséget az általánosan használt és a köznapi tevékenység szféráján kívül eső, különös műgonddal készített, gazdagon díszített tárgyak között. Ma már nem lehet vitás, hogy a népművészet történeti képződmény, s mint *K. Csilléry Klára* megállapította, az elemzés, az értékelés nem képzelhető el a fogalom alakulása beható tanulmányozása nélkül. A népművészeti kutatások történetének bemutatása, a vizsgálatok céljának és az alkalmazott módszereknek az elemzése nagyon fontos lenne, hogy a stílusfejlődés legfőbb tendenciáit megismerhessük. A népművészeti kutatás történetének ma még csak a kezdetén tartunk. A feltárást nehezíti az, hogy a népművészeti tárgyak publikálási módszere a történeti tárgyalás kívánalmainak csak ritkán felelt meg.³⁰⁵ Természetesen ez az elemzés sem vállalkozhat a népművészet fogalmának, kutatásának teljes történeti bemutatására. Csak azokat a csomópontokat igyekszik megragadni, amelyek rávilágítanak az üvegtárgyakkal szembeni viselkedés hátterére, illetve a népművészet fogalmának megváltozásával lehetővé tették a parasztüvegek beillesztését a népművészetbe.

A néprajztudomány népművészet egészéről kialakított álláspontja lényegében a századfordulón és századunk első évtizedeiben kavargó sokféle áltudományos, művészi elképzelésekkel szembeni polémiában született meg. A népművészet egészéről alkotott képet kezdetben írók, művészek, rajz-

304. FÉL Edit–HOFER Tamás 1975.; vagy legújabbán: BELLON Tibor–SZABÓ László 1987.

305. K. CSILLÉRY Klára 1977. 14–15. A népművészet történetét I. K. CSILLÉRY Klára 1971.

tanárok festették sokszínűre. A népművészet hőskorában a tárgyi anyag művészet szempontjából való értékelésében két alap tendencia bontakozott ki. Az egyik irányzat elképzeléseiben a paraszti háziipar és az iparművészet egymást inspiráló és kiegészítő nézetei fogalmazódtak meg.³⁰⁶ E nézetek képviselői abból indultak ki, hogy a gyorsan és tömegesen termelő gyáripar elpusztította a háziipart, megfosztotta a tárgyakat szépségüktől, s a kézi munka elszorításával az anyagi sajátosságokat kifejező forma, és az ezzel összhangban jelentkező díszítés teljesen háttérbe szorult. Olyan új művészet megteremtésére van szükség, amely az anyagot és a szerkezetet visszahelyezi régi jogaiba, és a díszítményekben a nemzeti sajátosságok jutnak kifejeződésre. *Kőrösfői Kriesch Aladár*, a mozgalom egyik vezéralakja a nemzeti sajátosságokat, a „magyar ornamentiká”-t azért tartotta fontosnak érvényre juttatni, mert „a szem, a lélek megkívánja a szépet, a szemnek nemcsak a festett képben, kifaragott szoborban kell gyönyörködnie, hanem mindenben, ami körül vesz minket. A művészet nincs lekötve a vászonra, kőre, ott kell lennie annak mindenben, a széken, a késünkön, a levesestányérokön”.³⁰⁷ A másik irányzathoz tartozók az anyagtól függetlenül a magyar, azaz a nemzeti ornamentika felfedezésétől várták a magyar nemzeti stílus megteremtésének, továbbfejlesztésének lehetőségeit. Elképzeléseik szerint valamikor az ősidőkben létezett egy tökéletes forma, egy összefüggő világkép, amely a történelem folyamán szétesett, és ezekből a töredékekből egy valamennyi tárgyon érvényesülő egységes magyar művészi formanyelv alakítható ki. Különösen *Huszka József* munkáiban fejeződött ki az a szándék, hogy a motívumkincset a romantikus keleti eredet, a lovas nemzetre jellemző nemes faji származás bizonyítékeként vonulassa fel, az ősi, nemzeti alapértéküket mindenáron alátámassza.³⁰⁸ A romantikus népművészeti felfogás a vele összekapcsolódott ősi, nemzeti, tiszta értékkomponensekkel – a keleti színpompával és színorgiával, mint a keleti képzelet tartozékaival – kimutatható hatással volt az ipar- és képzőművészetre, valamint az új építőművészetre. E hatásnak köszönhetően jelentek meg a pécsi *Zsolnay Gyár* termékein a *Zsolnay Teréz* és *Julia* által tervezett „magyaros” díszítmények. A *gödöllői művésztelep* alkotói az erdélyi népművészetben, „Kalotaszeg szivárványszínű világá”-ban találták meg az ősi, harmonikus egységet, és alkotásaikat mindig áthatotta „a civilizációk fényes erkölcsi tisztaságának hitt világa” érintetlen formában megőrződése feletti ujjongó felismerés.³⁰⁹ A néprajzkutatókat nem a népművészet más művészeti ágakat inspiráló hatása, szemléletmódja készítette vitára, hanem az idealisztikus, tárgyaktól, történeti tényektől függetlenül áltudományos nézetek, melyek leginkább

306. Vö. SÁRMÁNY Ilona 1977. 102.

307. L. VERES László 1980. 85.

308. L. HUSZKA József írásait: HUSZKA József 1883.; HUSZKA József 1898. stb.

309. HOFER Tamás 1984. 36.

Huszka írásaiban fejeződtek ki. Az írók, művészek, rajztanárok és amatőrök által kialakított nézetek jelentősége abban foglalható össze, „hogyan felébresztette és tartósan ébren tartotta az érdeklődést a néphagyomány csírázó fejleményei iránt”.³¹⁰

Bátky Zsigmond 1906-ban *Útmutatójában* már leszögezte – s ez lényegében az áltudományos nézetekkel szembeni állásfoglalásnak is tekinthető –, hogy a kultúra „... nincs népekhez kötve, hanem egyes kisugárzó pontokból más népekhez is áterjed és a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak időleges hordozói”.³¹¹ Bátky valami nagyon fontosat érzett meg, olyat, amely a szociális vagy kulturális antropológia képviselőinek nézeteiben kristályosodott ki. Az antropológusok az emberi kultúra vizsgálata során a kapcsolatok szövevényeinek elemzését állítják előtérbe. Az emberi társadalmak, a kultúra rendezése közben dolgozták ki paraszti társadalom, paraszti kultúra vezérfogalmaikat. Tehát nem saját nemzeti identitásuk eredeti rétegeit keresve fedezték fel a parasztságot. A paraszti kultúrát egy összetett kulturális rendszer részegységének tekintik. Ezért elvetik a paraszti önellátásban, zártságban megőrződő kultúra változatlan, eredeti voltáról vallott felfogásokat.³¹² Lényegében a kultúra változatlanságáról, örök voltáról vallott nézetekkel szállt szembe Györffy István, amikor munkáiban a felszínen megjelenő, csillogó világ helyett az archaikus, régi formákra irányította rá a figyelmet, és hangsúlyozta a tárgyak különböző történelmi korokban való vizsgálatának jelentőségét.³¹³ Bátky Zsigmond és Györffy István kutatási eredményeit, és a hozzájuk hasonló nézeteket vallók publikációit Viski Károly szavaival élve, az „ázsiai” hagyatéknak tartott népművészeten nevelkedett közönség „... fölzúdulással fogadta s szívesen vette a magyar ornamentika olyan elméleteit, amelyek a mai szücs- és szűrhimzések elemeit közvetlenül a honfoglalók ásatag fémemlékeivel kapcsolták össze”.³¹⁴

A magyar népművészetről az első szintézist Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly készítette.³¹⁵ 1928-ban a prágai *Nemzetközi Népművészeti Kongresszusra* készített munkájukban a népviseletek, a népi építkezés, a szücs- és szürszabó munkák, a pásztorművészet, a himzés, a bőrmunka és a faragott paraszti szerszámok álltak előtérben. A festett bútor, a kerámia visszafogottabb szerepet kapott, és csak jelzésszerűen esett szó a kékfestésről, a mézeskalácsságról és a templombelsőkről. Az összeállításban az önálló pa-

310. L. KATONA Imre 1977. 92.; SÁRMÁNY Ilona 1977. 108–109.

311. BÁTKY Zsigmond 1906. 5.

312. HOFER Tamás 1975. 399.

313. Munkái közül különösen kiemelésre méltó e tekintetben: GYÖRFFY István 1912. 1–24.; GYÖRFFY István 1930.; GYÖRFFY István 1937. 114–139., 362–371. Györffy néprajzi felfogását, szemléletét L. HOFER Tamás 1984. 35–41.

314. VISKI Károly é. n. 275.

315. BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly 1928.

raszti műveltség hangsúlyozása kapott szerepet, az átmeneti, városias műfajokat nem vették figyelembe. Az 1928-ban felállított műfajstruktúrának – mint ezt *Hofer Tamás* bizonyította – szinte a közelmúlt népművészeti kiadványaiig követhető hatása volt.³¹⁶ Egy olyan népművészeti fogalom született, amely köthető volt a jobbágysághoz, majd a jobbágyság felszabadulása után a parasztsághoz. Ez a népművészeti fogalom kirekesztette a „félnépi” műfajokat, mint pl. a vallásos kisplasztika, útszéli keresztek, kékfestés, mézeskalácsosság stb. Lényegében az 1928-ban felállított műfajstruktúra ragadható meg fő vonásaiban *A magyarság néprajzában*. A *Díszítőművészet* c. fejezetet *Viski Károly* írta. A fejezet összefoglalásában *Viski* is ugyanazt vallotta, mint amit Györfly az ősidőkben elképzelt tökéletes formát abszolutizáló, romantikus, áltudományos nézetekkel szembeni elutasító cikkében fogalmazott meg 1930-ban: „. . . nincs anyagtól független általános ornamentika. A népművészet műfajok, anyagok, tájak szerint eltérő, és történetileg állandóan változó díszítő rendszerek együttese.” *Viski* megállapítása szerint „olyan díszítményt vagy díszítőelemet nem találtunk, amely valamennyi tárgycsoportban megvolna olyan alakban, hogy az egész magyar díszítőművészetet jellemezné . . . A díszítőművészetnek éppen úgy vannak hagyományos módjai, alkotóelemei, mint más művészetnek . . . Egy részük távoli földrészek és régmúlt idők megnyilatkozásai egyezik, más részük térben és időben csak szűkebb körre terjed.”³¹⁷ *A Magyarság Néprajzában* sor került a népművészet fogalmának pontosabb körülhatárolására is. *Viski* „a nép tárgyi művészkedése”-t nevezte népművészetnek, mint mondta: „Ha szabatosan akarunk szólni, a tárgyakon jelentkező művészetet a nép díszítő-művészetének nevezzük.” *Viski* ugyanúgy, mint Györfly és Bátky is, a nép alatt egyértelműen a parasztságot mint társadalmi osztályt értette belső tagoltságával együtt, a népművészetrel pedig a parasztság művészetét jelölte. Hogy mi minden tartozik a népművészet keretébe, és milyen ismérvek alapján dönthető el az, hogy egy tárgy e fogalmi körhöz tartozik-e vagy sem, erre csak egy általános jellegű választ kapunk: „. . . mindezt akkor válik népivé, ha a nép elfogadja, esetleg áthasonítja, közösségébe iktatja – hagyományként nemzedékről nemzedékre örökíti.” *Viski* tehát kiválóan megérezte a népművészeti tárgyakkal szembeni hármas feltételt, követelményt. Vagyis alapvetően meghatározó jelentőségű a tárgyalkotó, a tárgyat elfogadó és hagyományaiban továbbörökítő nép. Nem fogadta el viszont *Viski* népművészeti alkotásoknak az egyes személyek által készített művészeti tárgyakat. „A személytelen népnek nincs szoros értelemben érett művészete (képzőművészete), ha egyesek (mint például a személy szerint elhíresedett székely Molnár Dani, az állatmintázó) alkottak is önmagáért való (l’art pour l’art) művészi tárgyakat.”³¹⁸ *Viski* véleményével szemben joggal vetették fel a

316. HOFER Tamás 1984. 38.

317. VISKI Károly é. n. 379. és HOFER Tamás 1984. 36.

318. VISKI Károly é. n. 374.

kérdést, hogy valóban a nép alkotása-e mindaz, amit sajátjának vall. Kétségkívül nem, hiszen az új alkotások mindig egy ember kezdeményezésére születtek meg, s ezek csak akkor váltak a nép sajátjává, ha elfogadták azokat, és hagyományként nemzedékről nemzedékre örökölték tovább. A Viski által megfogalmazott népművészet hármaskritériumához szorosan ragaszkodva sohasem lehetett volna a városokban élő céhes iparosok parasztság számára készített termékeit, a gyáripar alapanyagainak felhasználásával előállított viselet-darabokat és más használati tárgyakat a népművészet körébe sorolni. Már Viskiék is eltértek az eredeti meghatározásaitól akkor, amikor a céhes iparosok produktumait vagy a gyáripar által előállított anyagok felhasználásával készült tárgyakat, viseleteket teljes természetességgel a népművészeti tárgyak közé sorolták. Ez a későbbiek során sem jelentett gondot a kutatók számára. A nem parasztok által készített tárgyak inkább arra ösztönöztek, hogy a vizsgálatok minél árnyaltabb, sokoldalúbb kép megalkotásához vezessenek. A Viski által készítőnek megjelölt nép, vagyis parasztság köre változott csupán oly mértékben, hogy a népművészeti tárgyakat a parasztság és a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegeknek a körében érvényesülő tárgyalakító, díszítő- és ábrázolóművészet eredményének tekintették.³¹⁹

A Bátky, Györfly és Viski által kialakított népművészeti fogalom alkalmazásából fakadó hibák kiküszöbölése főként *K. Csilléry Klára, Domanovszky György*, de különösképpen *Fél Edit* és *Hofer Tamás* érdeme. Fél Edit és Hofer Tamás hívta fel a figyelmet arra, hogy: „Az egyes európai népek néprajza, mint nemzeti tudomány, egymástól többé-kevésbé különböző utakon fejlődött, s eltérő módokon tűzte ki vizsgálódásai körét. A magyar néprajz a provinciális művészet határterületeire alig fordított figyelmet. Nálunk az érdeklődés főként a népművészet eredeti, paraszti megnyilvánulásai felé fordult: a cifraszűrök, a pálinkás butéliák, a tükrösök és a juhászkancsók felé. A mellettünk »városiasnak« tetsző tárgycsoportokat – így a népies vallásos plasztikát vagy nyomatokat – kevésbé vizsgálták, alig gyűjtötték.”³²⁰ Ha a szomszédos országokban a népművészetről kialakított véleményeket vesszük vizsgálat alá, akkor valóban az tapasztalható, hogy eltérő módon tűzték ki vizsgálódásuk tárgyát. A német területeken és Csehszlovákiában is a népművészetet a parasztművészettel azonosítják. Természetesen a sajátos gazdasági-társadalmi fejlődésből következően a parasztság megjelölés mást takar, mint Magyarországon. *Friedrich Jan* a népművészet fogalma alatt egy népi sajátos képalkotásának összességét érti. *Dagobert Frey* a népművészetet a nemzeti népcsoport kifejeződési formájának tartja, a népművészetet egyértelműen a parasztművészettel azonosítja. De vannak természetesen olyanok is, akik elvetik a paraszt és népművészet egybevetését, mint *Ottó Laufer* vagy *Friedrich Adama*, hogy a sokféle nézetből néhányat kiemeljünk. A népművészet ál-

319. DOMANOVSKY György 1981. 7–8.; K. CSILLÉRY Klára 1974. 199–200.

320. FÉL Edit–HOFER Tamás 1966. 16.

landóságának vagy történeti fejlődésének megítélésében is sokszínű a kép. *Robert Forrer* úgy véli, hogy a népművészet a parasztművészet, a nagy művészet mögött jelentkezik, parodizálja azt. *Friedrich Adama* szerint a magas kultúra fejlődésében mindig a népművészet a konstans tényező, s mint konstans elem, a kontinuitást biztosítja. Többen hangsúlyozzák – köztük *Robert Wildhaber* is, hogy a népművészet fogalmának használata helyett célszerűbb lenne a csoportművészet alkalmazása. Az eltérő vélemények ellenére egy közös vonás azért felfedezhető abban, hogy a provinciális és a periférikus művészetek körébe tartozó tárgyak népművészet egészébe való tartozását hangsúlyozzák.³²¹ Hasonló vélemény tapasztalható a csehszlovák kutatóknál is. *Jaroslav Vojdis* és *Vera Hasalova* népművészet körébe tartozónak tekintett minden olyan művészi megformálású tárgyat, amelyet a lakosság a 17–19. században a falvakban és kisebb városokban használt.³²² *Fél Edit* és *Hofer Tamás* bizonyára a felsorakoztatott véleményeket is figyelembe vette akkor, amikor a provinciális művészet határterületeinek bevonását szorgalmazták. Nagy népművészeti monográfiájuk anyagának összeállítása tükrözi ezt, sőt arról is tanúbizonyságot tesz, hogy a „félnépi” populáris műveltségbe sorolható műfajok bevonásakor, a paraszti tárgyi környezet egészét sokoldalúan elemezve jártak el. *A Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly* által kialakított és hosszú időn keresztül ható műfajstruktúrárt kibővítve hozták létre a kibővült népművészet fogalom tartalmának megfelelő keretet. Ezt az általuk megfogalmazott nézet szerint töltötték ki tartalommal: „Voltaképpen egészében kell nézni azokat a tárgyi környezeteket, amelyeket egy-egy paraszti társadalom az élete köré felépített, mivel ezekben minden használati tárgynak van, ha különböző mértékben is, művészi jelentése. Az egymást kiegészítő, az egymással összetartozó tárgyak együttese mutatja csak meg az őket elrendező, formáló esztétikai elvek rendszerét.”³²³

2. A parasztüveg mint népművészeti tárgy

A népművészet fogalmának, vizsgálati tárgyának változásait nyomon követve megállapítható, hogy a népművészet lényegében háromféle tárgyegyüttest tömörít magába. A népművészet eredeti paraszti megnyilvánulásai mellett, a népművészet perifériáján elhelyezkedő tárgyakat és a provinciális művészet alkotásait. Az utóbbi kategória kialakítása *Domanovszky György* nevéhez fűződik.³²⁴ Megállapítása szerint a művészetben a provincializmus telje-

321. L. SCHWEDT, Herbert 1975. 169–182.

322. VOJDILIS, Jaroslav–HASALOVA, Vera 1974. 3–7.

323. FÉL Edit–HOFER Tamás 1975. 7–8.

324. DOMANOVSZKY György 1981. 14–15.

sen másféle értékrendet jelöl, mint amit a periférikus művészeti tárgyak képviselnek: „a történeti stílusok helyi, és minden esetben alacsonyabb rendű alkotásai tartoznak e kategóriába.” A parasztüvegeket a népművészet napjainkban elfogadott fogalmának megfelelően, a hármas egységen belül a „városiasnak” tetsző tárgyak közé sorolhatjuk. Tehát a parasztüvegek helyét a népművészet eredeti megnyilvánulásait reprezentáló tárgyak és a provinciális művészet alkotásai között határozhatjuk meg. Másfelől, más aspektusú megközelítéssel a parasztüveg összekötő kapcsot, átmenetet jelent a népművészet és az iparművészet között. Már *Viski Károly* is utalt arra, hogy „A nép tárgyi művészkedése tehát a magas szintű művészi iparával, azaz – járatosabb szóval: iparművészettel van rokonságban”.³²⁵ Az ipar–népművészet egyaránt tárgyalkotó művészet, hiszen mindkettő a hétköznapi tárgyait jeleníti meg művészi formában. A két művészeti ág közötti leglényegesebb különbség abban fedezhető fel, hogy az iparművészet dísztárgyakat állít elő, amelyek a lakóházak belső tereinek pompáját hivatottak szolgálni. A népművészet nem ismeri a dísz tárgy fogalmát. A tárgyaknak minden esetben megvan a funkcionális rendeltetésük. Igaz, hogy a paraszti tárgyi környezetben is találunk olyan tárgyakat, amelyek a parasztházak tisztaszobáiban kaptak helyet, és csak különleges alkalmakkor szolgáltak. Azonban ezek a dísztárgyaknak minősülő darabok többnyire csak stílárius megfogalmazásukban köthetők a népművészethez. A parasztüvegek döntő többsége használatra készült, mint ezt a tárgyak bemutatásakor érzékeltettük. Csak a 19. század második felében jelentek meg az ezredéves évforduló társadalmi megbékülést hangsúlyozó színpompás kavalkádjában olyan üvegek, amelyek kimondottan díszüveg szerepet tölthettek be. Ezeket azonban már többnyire üvegyárok készítették szériában, kimondottan díszüvegnek szánva. A parasztüvegeken csak ritkán figyelhető meg olyan díszítmény, amely a használat fölé kerekedne, uralná a funkcionális tökéletesen megfelelő formát. A tárgyak egyszerű díszítésük, funkcionális szerepük miatt esnek kívül az iparművészet, a művészettörténet vizsgálódási körén. A tárgyakat nem becsülik le ugyan, de lényegében a parasztüvegek megítélésében ugyanolyan sematikus, a tárgyak funkcióit alapvetően figyelmen kívül hagyó nézeteket vallanak, mint a népművészet hőskorában az eredeti örök motívumkincset keresők, vagy ami *Cs. Sebestyén Károly* népművészeti felfogásában is tükröződött.³²⁶ Az üvegművészettel foglalkozók megítélése szerint a parasztüvegek időtlen alkotások, amelyek időtlenségükben összekötő kapcsot jelentenek a magas művészet egyes fejlődési állomásai között. A parasztüvegek az üvegművészetben belül a konstans tényezőt jelentik, a különböző történelmi korok, az egyes fejlődési állomások a középkor végétől egészen a legújabb korig a parasztüvegeken keresztül érintkeznek egymás-

325. VISKI Károly é. n. 274.

326. Vö. BORSOS Béla 1974. 55.; SEBESTYÉN Károly népművészetről alkotott nézetét L. DOMANOVSKY György 1981. 27–28.

sal. A parasztüvegek karakterét a felsőbb társadalmi osztályok kultúrájából alászállt elemek adják meg. Kétségtelenül az üvegtárgyakon – mint általában a többi népművészeti műfaj tárgyain sem – nem érezhető közvetlenül a stílusok egymásutánisága. Az átalakulás folyamatának logikája sem érzékelhető a történeti stílusok oldaláról. A történeti stílusok lerakódó elemei elsősorban a hagyomány útján őrződtek meg az üvegeken.

A parasztüvegek használóinak körét már megjelöltük. Az adatok bizonyították, hogy a parasztság – mint rendkívüli módon tagolt társadalmi réteg – a 18. századtól egyre fokozódó mértékben használta az üvegeket, és igényt tartott ezekre a termékekre. Az öblösüvegek még nagyobb mértékű elterjedésének nem anyagi eredetű akadályai voltak, hanem elsősorban szemléletbeli okai, másrészt pedig az, hogy a tároló- és ivóedények alkalmazása magától értetődően a történelmi borvidékeken vált célszerűvé, praktikussá. Az sem mellékes természetesen, hogy a bortermő vidékek (l. Tokaj-Hegyalja) átlagon felüli színvonalon élő lakossága könnyebben megengedhette magának az üvegtárgyak beszerzését. Amikor a parasztüvegek használóinak körét behatároljuk, feltétlenül meg kell említenünk, hogy ezeket a tárgyakat az úri osztály tagjainak háztartásaiban is megtalálhatjuk, hiszen ez a parasztság által használt háztartási eszközök legtöbbször is érvényes. Mindig létezni kellett egy olyan vulgáris közkultúrának, ami nem volt „parasztosan” népi és „exkluzívan” úri. A kastélyok, udvarházak konyháiban, kamráiban sütésre, főzésre és tárolásra ugyanolyan egyszerű kivitelű, ún. közhasználati eszközök is voltak, amelyeneket a paraszti, mezővárosi polgári háztartásokban is felfedezhetünk. A különbség köztük legfeljebb a díszesebb kivitelben volt kitapintható.

A népművészeti tárgyakkal szembeni másik fontos kritérium az, hogy a parasztság vagy a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegek hozzák ezeket létre, illetve a hagyomány befogadó, mintegy „honosító” szerepe jusson érvényre. Az egyes üveghuták történetének vázlatos bemutatásakor, fejlődésük csomópontjainak megragadásakor érintettük az üvegekészítők származását, utaltunk az üvegekészítés munkaerőgondjaira. Megállapítható, hogy az üvegekészítő mesterek a 17. században és a 18. század első felében főként lengyel, német és cseh–morva származásúak voltak Erdély és Felső-Magyarország területén. A Dunántúlon a 18–19. században létrejött üvegszűrők első szakemberei is idegenek voltak, Ausztriából és Csehországból vándoroltak be. Azonban mindhárom területen a nyersanyagok kitermelését, az üvegtáru fuvarozását, értékesítését a jobbágyfalvak lakói végezték robotban. Erdélyben magyar és román jobbágyok, Felső-Magyarországon többnyire szlovákok, a Dunántúlon és a Délvidéken pedig magyarok és délszlávok. Minden üveghuta történetében kimutatható, hogy néhány évtized múlva a segédmunkaerőt biztosító jobbágyok elsajátították az üvegyártás alapvető ismereteit, és üvegekészítőkké váltak. Egyes helyeken, mint a Bakonyban, az egykori üvegekészítők leszármazottai váltak üvegyártókká, és a mesterség nemzedékről nemzedékre öröklődött. A segédmunkaerőt biztosító job-

bágyok alkalmazkodóképességének köszönhetően a 17. századi és 18. század eleji alapítású hutákban néhány évtized múlva már majdnem mindenütt magyar, délszláv, román és leginkább szlovák származású üvegekészítőkkel találkozunk. Ezt követően a mesterség náluk is nemzedékről nemzedékre öröklődött. A jobbágyokból lett üvegekészítők csak nagyon ritkán váltak hutabérlőkké, akik az egész termelési folyamatot irányították, és az üvegek értékesítéséből származó haszonra szert tettek. Az üveghuták 3-4, legjobb esetben 8-10 szakembere, az uradalmak és a bérlők közötti szerződések értelmében a bérlők alkalmazottainak számított. A bérlőtől munkabért kaptak vagy részese-dést, általában a megtermelt üvegek értékének 1/3-át. A munkások „nem tekinthetők urasági szolgáknak, jogállapotukban különböznek a lakosság többi részétől” – mondta ki egy kamarai rendelet 1735-ben. Az üveghuták termelésének biztosítására azonban jóval több munkáskézre volt szükség. A 18–19. században egy-egy üveghuta termelésének feltételeit 30–50 ember biztosította. Döntő többségükben segédmunkát végeztek. A fakitermeléshez, nyersanyagok (homok, mészkő) kibányászásához, szállításához szükséges segédmunkát vagy uradalmi jobbágyok végezték robot címén, vagy pedig a huták mellett kialakult települések lakói a bérlőtől kapott fizetség ellenében. A huta-települések lakói jogállásukat tekintve taxás szellepek voltak, akik az irtáson földműveléssel is foglalkoztak. Egy rendelet kimondta, hogy „földesúri földön első emberek, az irtásföldet árenda mellett bírják, nem pedig robotolás után”.³²⁷ Összességében megállapítható, hogy a hutákban dolgozók társadalmi helyzetüket tekintve, megközelítőleg a parasztság színvonalán állottak, de figyelembe véve azt a természeti környezetet, ahol éltek, életszínvonalukban mindenképpen a parasztság legszegényebb rétegeivel azonos nívón biztosították megélhetésüket. Eltekintve attól, amikor egyes hutákban a hutabérlők külföldről hívtak be szakmunkásokat és *finom üvegek*, metszett díszű tárgyak készítésébe kezdtek, a magyarországi üveghuták többségében az üvegekészítés alapvető technikai és díszítőeljárásait alkalmazó üveggyártók dolgoztak, akik egyszerű közhasználati üvegek, parasztüvegek előállítására voltak többnyire alkalmasak. A huták munkásai, mint ezt *Takács Béla* szépen megfogalmazta, „. . . tulajdonképpen maguk is parasztok voltak, akikben a művészeti készség generációkon keresztül öröklődött, elsősorban a parasztság számára készítették közhasználati edényeiket”.³²⁸

A parasztüveg általános jellemzésére elmondható, hogy mindenekelőtt a célszerűség dominál a tárgyakon, az üvegekészítők lemondtak a felesleges, szemet gyönyörködtető részletekről, hogy az üvegek maradéktalanul betöltsék funkciójukat. Azonban az ösztönös esztétikai érzékből fakadó dekorálási alkalmazásnak helyét még a legközönségesebb készítményeknél is megtalálták

327. BAZmLt. Acta Politica Mat. III. Fasc I. fr. 1422. Hutariari que servi . . . 1735. L. még SZVIRCSEK Ferenc 1982. 52.

328. TAKÁCS Béla 1966b. 58–59.

az üvegekészítők. A díszítés soha nem ment a célszerűség rovására, a tárgyak szépek, ugyanakkor a mindennapi életben használhatóak, a forma és a díszítmény harmonikus egysége jelenti mindenekelőtt a parasztüvegek népművészeti értékét. Ezért érintőlegesen vázolnunk kell azt is, hogy a stíluselemek, vagyis az alkotás egységét hogyan sikerült az egyes korszakokban megteremteni.

Az áttekintett, bemutatott parasztüvegek emlékanyaga alapján a két korszakra történő tagolás tűnik a legalkalmasabbnak. A periodizáció során figyelemmel kellett lennünk arra, hogy ha egy üvegforma vagy díszítmény kedvelté vált, akkor amellet hosszú időn keresztül kitartottak. Egyes formák és díszítmények mindkét időszakra jellemzőek voltak. A stíluselemek alapján a parasztüvegek első korszaka a 17. század végétől a 18. század közepéig tart, míg a második periódus a 18. század második felétől döntő mértékben a 19. század 50-es éveikig tartott, de egyes üveghuták létfenntartásukért folytatott küzdelmét figyelembe véve még a 19. század végéig is kitolható. Az üveghuták az uradalmi igényeket kielégítő ablaküvegyártás szorító kötelékéből kiszabadulva, meglepően változatos formájú öblösüvegekkel jelentkeztek a piacokon. Az öblösüveg-készítés kezdeti szakaszát gazdag formavilág és viszonylag egyszerű díszítési mód jellemezte. A kiszínesedés és ugyanakkor a formai szempontból való letisztulás olyan általánosan használt üvegek, mint a borospalackok, tejes- és befőttesüvegek, korsók, poharak végső formájának kialakulása, a 18. század második felétől ragadható meg. A 17. század végén és a 18. század elején az öblösüveg előállításában az erdélyi üveghuták szerepe volt a meghatározó. 1648-ban 19-féle edénytípust vehettünk számba, s a század végére pedig már majdnem 30-féle öblösüveget. A 18. század elején egyes erdélyi hutákban már több mint 40-féle öblösüveget állítottak elő. Az egyes edénytípusokon belül az űrmérték alapján is jelentős változatosság tapasztalható. A sokféle edénytípus között az egyszerű, közhasználatra szánt öblösüvegek, a vásári vagy parasztüvegek aránya mintegy 50%-os volt.³²⁹ Az ország más részein főként a 18. század elején meginduló üvegekészítés csak a 18. század dereka tájára volt képes az erdélyihez és a Kelet-magyarországihoz hasonló gazdag kínálatot produkálni. A parasztüvegeken az első periódusban különböző megoldású rátétek, fonalas díszek, s a készítő formák hatására előidézett optikai hatások jelentették a díszítményt. Az edények üvegfala az esetek többségében a vasoxiddal szennyezett anyaggal való küzdelmet tükrözi. A parasztüvegek első korszakának leglátványosabb, legdíszesebb üvegei az írásos mustrájú erdélyi kancsók voltak, amelyek azonban inkább már a díszüvegek csoportjába sorolhatók.

329. A 17. századi üvegféleségeket korábban részletesebben bemutattuk. A 18. század elejére vonatkozó rendkívüli változatosságot és sokféleséget vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 172–173.; KÁRFFY Ödön 1902. 375–378.; TAKÁCS Béla 1974. 20–25.

A parasztüvegek kiszínesedése szoros összefüggésben állt a 18. század második feléből kibontakozó paraszti árutermeléssel, és az ezzel együtt járó társadalmi differenciálódással. A kibontakozó árutermelés teremtette meg azt a többletjövedelmet pénzben, ami az üvegek beszerzését is lehetővé tette. A kiszínesedés tetőpontja a 19. század 30–40-es éveiben ragadható meg, mint ez a népművészet egészére is jellemző. A 18. század derekától vált egyre inkább divatosabb az üvegek színes zománctfestéssel való díszítése, és a színes üvegtárgyak előállítására. A színes zománctfestésű ornamensekben egységes stílus nem fedezhető fel, még helyi stílusok kialakulásáról sem beszélhetünk. A tárgyakon a fehér, fekete, élénk sárga, barnásvörös, megtört zöld és kék színek felhasználása figyelhető meg az egységesnek nem nevezhető kompozíciók kialakításában. A stilizált növényi ornamensek a jellemzőek inkább, figurális díszítmények csak a német hatásról tanúskodó pálinkásbutykosokon és egyes Pozsony környéki huták butéliáin tűnnek fel. Színes üvegek gyártásával szinte valamennyi üveghuta foglalkozott valamilyen mértékben. A pálinkás- és boroskorsók, valamint a kancsók színezése vált jellemzővé. Egyes hutákban, ha a színes üvegek gyártására nem voltak biztosítottak a feltételek, akkor is alkalmazták a színes rátétes díszítéseket. A színes zománctfestésű díszítmények a finomabb borok tárolására használt butéliákon, a pálinkásbutykosokon, ritkábban a korsókon, kancsókon és poharakon jelentek meg. A 19. század elejétől pedig, amikor a parasztság is szívesen vásárolt pincetokba való palackokat, ezeken az edényeken is.

A 18. század elejétől nyomon követhető a huták azon törekvése, hogy finom üvegek készítésére specializálódjanak. Színtelen, áttetsző üvegyártásra és a cseh kristálytechnika alkalmazására végső soron csak néhány üveghuta rendezkedett be. Erdélyben, a vele szomszédos vármegyékben és Felső-Magyarország északi részein voltak ilyen üzemek. Az üveghuták többségében a színtelen, áttetsző üveg előállítása alkalomszerűen történt, és csak ritkán jelentkeztek gravírozott díszű termékekkel. A parasztüvegeket gyártó üveghuták közül csak a parádi, a somhegyi, a béli és a butyászai üzemek termékein figyelhetők meg gravírozott díszítmények. Az ilyen díszítőtechnikával készült parasztüvegek túlnyomó többsége a 19. század elejéről származik. Az üvegek gravírozott díszítményei sohasem váltak uralkodóvá a termékeken, mint ez a cseh vagy német hutákban gyártott öblösüvegnél megfigyelhető. Harmonikus egységet alkottak a formával, a legkisebb mértékben sem akadályozták az üvegedények használati funkciójának érvényesülését.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar üvegyártás története és fejlődésének kezdeti, a 14. századtól a 17. századig terjedő időszaka elválaszthatatlan az üvegyipar történetében végbement változásoktól. A középkor kezdetétől Európa-szerre komoly erőfeszítések történtek az antik üvegekészítési és díszítési eljárások felélesztésére, az egyes országok üvegyiparának kifejlesztésére. A példakép a római üvegyártás volt, amely a Szíria, Egyiptom és Mezopotámia területén kialakult üvegyipari ismereteket magába ötvözte, és az üveg művészetének esztétikai alapjait gyökeresen átalakító üvegfúvást a színtelen, áttetsző üveggel párosította. A római üvegyártás nagy fellendülése már az új eljárással, vagyis a fúvással történt a gyökeresen megváltozott esztétikai alapokon. Ezután már – talán nem is túlzás állítanunk – hasonló jelentőségű előrelépés az üvegtechnológiában nem is tapasztalható. A római üvegyártás tökéletesen élt az üveg sajátos művészi irányainak teljes értékű kibontakoztatásával. Alig találunk az azóta eltelt két évezred vagy akár a ma üvegművességének hihetetlenül változatos termelésében olyan különleges formát vagy díszítőeljárást, aminek legalább csírát ne tudnánk kimutatni az eredeti római üvegek között.

Róma bukását követően az antik üvegyipari ismeretek a Kelet-Római Birodalom területén, a Közel-Keleten és Bizáncriban éltek tovább. Európa nagy részén az antik üvegekészítés feledésbe merült, a 7–8. századra az egykor mármár közszükségleti cikknek számító üveg óriási értékű luxusáruvá változott. Az üvegekészítés ismereteit a kolostorokban írt technológiai enciklopédiák mentették át, s a kolostorok szomszédságában létesült üveghutákban próbálkoztak meg az üvegyipari ismeretek felelevenítésével, gyakorlati alkalmazásával. A kolostori hutákban mindenekelőtt a templomok szükségleteinek biztosítására szolgáló ablaküvegeket gyártottak, ritkábban öblösüvegeket is, de elmondható, hogy mindkét termékkéleséget gyenge minőségben. Az Európában újra felfedezett üvegyártás a 12–13. századtól kapcsolódhatott össze empirikusan Keletről behozott üvegtárgyakkal. A keresztes háborúk idején Európa kitört izoláltságából, és a Keletről érkezett impulzusokkal sokrétűen megújult. Az ajándékok vagy zsákmány révén Európába került tárgyak olyan tároló- és ivóedényformák elterjedését segítették elő, amelyek napjainkig is közkedveltek, természetesnek tűnők.

A magyarság a Római Birodalom üvegekészítő hagyományait magas szinten életben tartó Bizánccal kialakított kapcsolatnak köszönheti az üveggel való megismerkedését. E gazdasági, politikai és kulturális kapcsolat különö-

sen a 12. században volt rendkívül szoros, amikor a bizánci fennhatóság alatt álló, luxusiparáról híres *Korinthos* öblösüvegei is elterjedtek Magyarországon. Az ablaküvegek mellett *gömbtestű palackok*, *mécsesek*, *kelyhek* és *kettős konikus üvegek* meghonosodása tehető erre az időszakra. Feltételezhetően a következő századokban – a 14. századtól az írott forrásokban is nyomon követhetően – az európai üveggészítésben egyre inkább meghatározó szerepet betöltő *erdei*, vagy gyakori helyváltoztatásuk után *vándor hutákban* már különös előszeretettel készítették ezeket az edénytípusokat. A bizánci hatást követően jelentős velencei befolyás érvényesült a magyar üvegyártásban. Velence földrajzi helyzeténél fogva szoros kapcsolatot tartott fenn Kelet és Nyugat között. A Lagúnák szigeteinek gazdasági jelentősége különösen a 11–13. századtól vált fontossá. Velence ügyes diplomáciájának köszönhetően gazdasági és kulturális téren egyaránt Bizánc örökébe lépett. A kereskedelem és az üvegyártás meghatározó szerepet töltött be Velence életében. A Közel-Keletről, majd Bizáncból betelepített üvegesek megfelelő alapot szolgáltattak a városállam üvegpára fejlődésének, majd a világ üvegyártásában betöltött egyeduralkodó szerepének. Magyarországon az Anjouk uralkodása idejétől követhető nyomon a velencei üvegek térhódítása. Az itáliai kapcsolatok a 15. században még szorosabbá váltak, s ezek az itáliai művészet hazánk felé vezető útját elmélyítették. Magyarország elsőként nyitotta meg kapuit az olasz reneszánsz kultúra előtt, s elsőként fogadta be az olasz reneszánsz üveget és annak képviselőit. A velencei modorú üvegyártás a 15. század elején honosodott meg Magyarországon. Bizonyíték erre az, hogy már 1419-ben Budán egy *Olasz Antal* nevű velencei üveges működött.

A római üvegyártást magas szinten felelevenítő és tovább örökítő velencei modorú üveggészítés csak azokban az országokban eresztett tartós gyökeret, amelyekben a tengerpartok közelsége biztosította a legfontosabb nyersanyag, a szóda folyamatos előállítását, a gazdasági-társadalmi fejlettség szintje lehetővé tette a magas árú produktumok értékesítését, és végül a munkaerő-utánpótlás állandóan biztosított volt. E feltételeket Európa sok országhoz hasonlóan, Magyarország sem tudta biztosítani, így az üvegyártás letéményeseivé a kis *erdei üveghuták* váltak. Magyarországon az első erdei üveghuta 1330 táján kezdte meg működését, Selmecbánya és Körmöcbánya között, Teplicén. A 14. század végén és a 15. században üveghuták létesültek Bélabánya környékén, Szomolnok mellett, Erdélyben Nagybánya és Felsőbánya közelében, és az Erdélyi Érchegységben. Mindegyik üzem arany- és ezüstbányák közelében települt. Létesítésüket az indokolta, hogy a bányászat nagy mennyiségű választóüveget igényelt, s ezt célszerűbb volt helyben előállítani, mint kereskedelmi úton távoli országokból beszerezni. A bányavárosi üveghuták a választóüvegek mellett nagyobb mennyiségű ablak- és öblösüveget állítottak elő. A külföldről behozott áruk mennyiségét érzékeltető vámkimutatókban a 15. században alig szerepel az üveg, mint importált áru. Ez arra enged következtetni, hogy a bányavárosi huták képesek voltak a hazai igénye-

ket ablak- és öblösüvegekkel is kielégíteni. Természetesen az uralkodó osztály tagjai számára továbbra is a velencei üvegáru beszerzése volt a cél, hiszen a kis erdei üveghuták nem voltak képesek művészi értékű produktumokat előállítani. A hutákban gyártott öblösüvegek egyszerű formájúak voltak, és többnyire szennyezett, zöld színű alapanyagokból készültek. De ezek a huták mégis hozzájárultak ahhoz, hogy az üveg meghonosodjon, amit nyelvészeti emlékeink is bizonyítanak. A 14–16. században tűntek fel a palack, flaska, pincetok, korsó és kancsó szavaink, amelyek már üvegtárgyak megnevezésére is szolgáltak.

A bányavárosi huták a 16. századi belviszályok, török pusztítások következtében sorra szűntették meg termelésüket. Az üvegesek szétszéledtek Európa különböző országaiba. Még Angliában is feltűntek az elmenekült magyar üvegesek. A 17. században új alapokon bontakozott ki a magyar üvegyártás. Az egykori bányavárosi huták újjáélesztésével egy időben létrejöttek a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrök. Az üvegyártás fejlődését, majd fejlődését természetes gazdasági okok segítették elő. A hegyvidéki területek gazdag erdőbirtokokkal rendelkező uradalmaiban a fa értékesítésére, hasznosítására az üvegyártás kiváló lehetőséget biztosított. Az első uradalmi huták Erdélyben a porumbáki, és Felső-Magyarország északi részén a makovicai uradalomban jöttek létre. A 17. század végére az ország északi területein már 7 helyen folyt üvegyártás. Amíg Erdélyben a kezdetektől fogva sokféle öblösüveget is előállítottak, addig Felső-Magyarországon a források tájékoztatása szerint a fejlett üvegyárral rendelkező cseh–morva és lengyel területek közelsége miatt csak másodlagos jelentőségű volt az öblösüveg gyártása. A módos háztartások Cseh–Morvaországból és Lengyelországból szereztek be inkább az öblösüvegeket.

A 18. század elejére Európa üvegyártásának történetében újabb változások zajlottak le. A 17. század elején kifejlesztett, illetve újra felélesztett üvegmetés elterjesztésével, majd a 17. század végétől egy új üvegtípus, a cseh kristályüveggel való összekapcsolásával a cseh üvegművészet vált uralkodóvá. A velencei üvegyártásban és a velencei stílusban folytatott üvegművészetben a díszítmények a formának alárendelten, vagy a formával szoros összhangban jelentek meg. A cseh üvegművészet számára az üveg, a forma másodlagos szerepet töltött be, az edényeket a gazdagon metszett, gravírozott díszítmények uralták. A magyar üvegyártás az ország gazdasági-társadalmi helyzetéből adódóan nem volt képes az új technológiai eljárások meghonosítására. Üvegyártásunkban csak az egyszerű metszési és gravírozási eljárások váltak gyakorlattá. A magyarországi termék-előállításban a 19. század 30-as, 40-es éveitől kezdtek szélesebb körben alkalmazni a cseh kristálytechnikát. A 18. században és a 19. század elején a huták többségében csak egyszerű közhasználati üveget gyártottak. Ebben az időszakban már szinte valamennyi erdőbirtokkal rendelkező uradalomban működtek üvegcsűrök. Az üveghuták Erdélyből kiindulva, a Dunántúl déli területéig, félkörben behálózták Magyarországot. A 18. században Erdélyben és Magyarország keleti részén 19, Felső-Magyar-

országban 29, a Dunántúlon és a Délvidéken 17 üveghuta termelt. A 19. század elején ugyan tovább növekedett az üvegyártással foglalkozó üzemek száma – a század derekára már több mint 70 üveghuta létezett –, de ezek egy részében már gyáripari jellegű termék-előállítás folyt.

A hagyományos, kézműipari jellegű üvegyártás fénykora a 18. századra esett. A huták közhasználatra szánt termékeinek jelentősebb részét a *vásári üvegek* vagy az ún. *parasztüvegek* képviselték. Az elnevezés egyértelműen utalt arra, hogy a produktumokat főként a társadalom egyszerűbb rétegeinek, a parasztnak, mezővárosi polgároknak szánták készítőik. A parasztság körében a 18. század második felétől vált megszokottá az öblösüveg. A különböző árszabások vizsgálata azt mutatja, hogy az öblösüvegek ára nem volt magasabb, mint a fazekastermékeké, tehát az üvegek beszerzése nem jelentett különösebb anyagi gondot. Inkább az üvegekkel szembeni idegenkedés, a hagyományosan elterjedt fa, cserép tároló- és ivóedényekhez való ragaszkodás jelentett még akadályt az üvegek térhódításában. A történelmi borvidékek átlagosnál jobb módon élő lakossága vásárolta először szívesen az öblösüveget. Majd a 18. század végétől, de főként a 19. század elejétől már szinte az egész ország területén megfigyelhető az öblösüvegek általános térhódítása a paraszti háztartásokban. Az ablaküveg valamivel lassabban jelent meg a paraszti lakóházakon. A kisméretű, ún. *karikaiüvegek* beszerzése komoly anyagi terhet jelentett, mivel darabja annyiba került, mint egy egyszerű palacküveg. Csak a táblaüveg készítésének elterjedése és olcsóvá válása nyitott utat az ablaküveg széles körű alkalmazásának. Ez a 19. század elejétől vált jellemzővé.

A paraszti háztartások 17–19. századi öblösüvegeit a múzeumokban és magángyűjteményekben fellelhető emlékművek áttekintése után 4 csoportba sorolva mutattuk be. A legtöbb tárgy a tárolóedények csoportjába tartozik. Az edények alapformáját és funkcióját szem előtt tartva, e csoporton belül 8-féle tárgytípus különböztethető meg. Az egyes tárgytípusokban az úrmérték, a forma és a díszítmény alapján óriási változatosság tapasztalható. A magyarországi huták inventáriumai és természetesen az emlékművek vizsgálatai azt bizonyítják, hogy a paraszti használatra szánt ivóedényeket később kezdték el gyártani, mint a tárolóedényeket. Talán az ivóedények mennyisége is kevesebb volt, formai szempontból és díszítményüket tekintve azonban mindenképpen elmaradnak a tárolóedények mögött. Az ivóedényeken belül a tárolóedényekhez hasonlóan, szintén 8 edénytípusnak megfelelő csoport kialakítására nyílt lehetőség. Formai és díszítménybeli szempontból a poharakon érzékelhető a legnagyobb változatosság. Ez az ivóedénytípus az ország egész területén elterjedt. Különösen a talpas poharak váltak közkedveltekké. Megfigyelhető azonban, hogy az egyes tájegységeken belül másféle ivóedények is jellemzőek voltak. Erdélyből és a vele szomszédos vármegyékből terjedt el a *pálinkás korsók* használata. A Dunántúl déli területein figyelhető meg gyakori alkalmazásuk. A *fütyülős- és porciósüvegek* – ezeket az egykori korcsmai ivószközöket – elsősorban Felső-Magyarországon kedvelték. Teljesen sajátoságos ivó-

edénynek számítottak a Baranyában használatos *pálinkás bugyagok*, ezek a körte formájú kis palackocskák, amelyek általában kék színű üvegből készültek.

A vegyes használati és különleges rendeltetésű üvegek funkciójuk alapján rendkívül sokféle csoportosításra nyújtanak lehetőséget. Azonban az egyes csoportokba az emlékanyag alapján csak néhány tárgy sorolható, így e tárgyfeleségek bemutatását összevontan kezeltük. Nyilvánvalóan vegyes használati és különleges rendeltetésű üvegeket minden korszakban készítettek, hiszen az üvegyártók a monoton, fárasztó munkavégzés közben mindig találtak alkalmat ügyességük, szakmai tudásuk kipróbálására. Azonban e két csoportba osztott üvegek készítése a 19. század második felében vált igazán jellemzővé, amikor a kis erdei üveghuták fennmaradásukért, létük meghosszabbításáért küzdöttek. Ebben az időszakban főként olyan termékeket gyártottak, amelyek készítése az üvegyárak számára nem volt kifizetődő. Mécsek, légyfogók, lámpák, szenteltvíztartók, tréfás üvegek stb. sorolhatók a különleges rendeltetésű és vegyes használati tárgyak közé. A tárgyak többsége a huták szomszédságában lévő falvakban, mezővárosokban talált gazdára.

A parasztüvegek általános jellemzésére elmondható, hogy mindenekelőtt a célszerűség dominál a tárgyakon, a díszítés csak másodlagos volt, az üveg formájának és funkciójának alárendelten jelentkezett. A díszítmények alapján a parasztüveg emlékanyaga két korszakra tagolható. Az első korszak a 17. század végétől a 18. század derekáig tartott, amikor már gazdag formavilág, de ugyanakkor egyszerű díszítési módok jellemezték a tárgyakat. Szöggel való lyuggatások, rátétes, fonalas technikák alkalmazása és az üvegekészítő formák által előidézett optikai hatások jellemzik az üvegek díszítményeit. A 18. század második felétől – mint ez a népművészet egészére is jellemző – a díszítménybeli színesedés, gazdagodás jelei erősödtek fel. A színes üvegekből készített tárgyak gyakorivá válása, a színes zománctfestés jelentkezése, majd egyes hutákban a gravírozott díszű üvegek készítése teszi látványossá e korszak termékeit.

A feldolgozás feladatának tekintette a parasztüvegek népművészeti értékének, sajátosságainak meghatározását is. A népművészet fogalmának, vizsgálati körének változása segítséget nyújtott abban, hogy a parasztüvegeket a népművészeti tárgyak közé sorolhatjuk. A parasztüvegek népművészeti értékeinek behatárolását nem a készítők, hanem a használók oldaláról közelítve végeztük. A népművészeti kutatások ma már a paraszti tárgyi környezet egészét bevonják vizsgálatuk körébe, s e paraszti tárgyi környezetnek egykor a 17–19. századi eredetű öblösüvegek is fontos elemei voltak. A népművészet egészen belül a parasztüvegek helyét a népművészet eredeti megnyilvánulásait reprezentáló tárgyak és a provinciális művészet emlékanyaga között határozhatjuk meg. A népművészet perifériáján elhelyezkedő, „városiasnak” tűnő tárgyak ezek. Olyan emlékek, amelyek a paraszti sorban élő üvegyártók mindennapos, anyaggal folytatott küzdelmét is jelképezik, ugyanakkor formájukban, díszítményeikben a használók, a vásárlók hagyományokon alapuló ízlésének tökéletesen megfelelték.

IRODALOM

- APOR Péter
1972 *Metamorphosis Transylvaniae*. Budapest
- BALÁZS Géza
1987 Népi italaink kutatástörténetéhez. In: ARATOR. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. 157–163. Budapest
- BARABÁS Jenő
1954 Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. *Ethnographia* LXV. 466–484. Budapest
- BARTAL Antal
1901 A magyarországi latinság szótára. Budapest
- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos
1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- BÁLINT Sándor
1977 A szögedi nemzet. A szegedi nagy táj népelete II. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77–2. Szeged
- SZ. BÁNYAI Irén
1979–80 Ozorai iparosok vagyoneleltárai a XVIII. század végéről. In: A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X–XI. 425–448. Szekszárd
- BÁRCZY Géza
1941 Magyar szófejtő szótár. Budapest
- BÁTKY Zsigmond
1906 Útmutató a néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest
- BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly
1928 A magyar népművészet. Budapest
- BELLON Tibor–SZABÓ László
1987 Szolnok megye népművészete. Budapest
- BÉL Mátyás
1742 *Notitia Hungariae Novae geographico historica. Partis primae Cis-Danubianae* IV. Bécs
- BENKŐ Ferenc
1976 Debrecen gyógyszertárai a XVIII. században. In: A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1976. 89–109. Debrecen
- BENKŐ Lóránd
1956 *Bokály*. Egy európai vándorszó magyar vonatkozásai. In: Magyar Nyelv, 450–456. Budapest
1967., 1970., 1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Budapest
- BIELEK, Ladislaus
1837 *Etnographisch-geographische Statistik des Königreiches Ungarn* I. Bécs

- BÍRÓ Friderika
1975 Az Őrség ház- és lakáskultúrája. Szombathely
- BOGÁTS Dénes
1943 Háromszéki oklevélszótár. Kolozsvár
- BORSOS Béla
1974 A magyar üvegművesség
- BREZNAI Imre
1933 Eger a XVIII. században. Eger
- BUNTA, Magdalena
1980 Contributii la studiul produselor artistice ale glajeriei de la Porumbacu de sus (sec. XVII–XVIII.) In: Acta Musei Napocensis 219–240. Napoca
- BUNTA Magda–KATONA Imre
1983 Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig. Bukarest
- CSAPLOVICS János
1829 Gemälde von Ungern I–II. Pesth
- CSATKAI Endre
1935 A soproni üveghuta. In: Soproni Hírlap 1935. április 11–12.
- K. CSILLÉRY Klára
1971 Népművészetünk története. Budapest
1974 A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei. In: HOFER Tamás–KISBÁN Eszter–KAPOSVÁRI Gyula szerk. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században II. 189–200. Budapest–Szolnok
1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. 14–30. Budapest
- DABÓCZY Dénes–P. SZALAY Emőke–VERES László
1988 Az üveg művészete. (Kiállításvezető) Miskolc
- DANCU, Julianna–DANCU, Dimitru
1980 Die bäuerliche Hinterglasmalerei in Rumänien. Berlin
- DANKÓ Imre
1974 A debreceni vásárok vonzaskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján. In: A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 135–158. Debrecen
- DAVIDSON, Georg Robert
1975 A mediaeval mystery byzantine glass production. In: Journal of Glass Studies 17. 127–141. London
- DEMIAN, J. A.
1805 Darstellung der Oesterreichen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Dritter Band. Erste Abtheilung. Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und dazu gehörigen Länder. Wien
- DÉTSHY Mihály
1964 Munkások és mesterek az egeri vár építkezésein 1493 és 1596 között. In: Az egeri Dobó István Vármúzeum Évkönyve II. 151–181.
- DIVALD Kornél
1912 Az üveg. In: Az iparművészet könyve III. 329–378. szerk. RÁTH György. Budapest
- DOMIN Károly
1963 Božena Nemcova miskolci levelei (1851). Múzeumi Füzetek 15. Miskolc
- DOMANOVSKY György
1981 A magyar nép díszítőművészete I–II. Budapest

- DOMANOVSKY Sándor
1939 Magyar művelődéstörténet I–II. Budapest
- DRAHATOVA, Olga
1984 Europäisches Glas. Hanau
- ÉRI István
1966 Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez. In: Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5. 143–180.
- FÁY András
1816 Parád leírása több tekintetből. In: Tudományos Gyűjtemény VI. 20–24.
- FÉL Edit
1941 Kocs 1936-ban. Budapest
- FÉL Edit–HOFER Tamás
1966 Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Budapest
1975 Magyar népművészet. Budapest
- FÉNYES Elek
1839 Magyar Országának s' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest
- FRECSKAY János
1877 Találmányok könyve II. Pest
- GALLO, Jan
1978 Sklárstvo a oblaciartvo na Muránsky Hute. Slovensky Narodopis 16. 411–423. Bratislava
- GOHL Ödön
1906 Magyar rotobárcák. Numizmatikai Közöny V. 165–167. Budapest
- GOMBOCZ Zoltán–MELICH János
1914–1930 Magyar etimológiai szótár I. Budapest
- GÖNCZI Ferenc
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- GRÜNDIG, Robert
1977 Die Glassammlung der Galerie Moritzburg-Bestäde aus zwei Jahrtausenden. Halle.
- GYÖRFFY István
1912 A feketekőrös-völgyi magyarság viselete. Néprajzi Értesítő XII. 1–24. Budapest
1930 Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. Budapest
1937 A nagykun viselet a XVIII. században. Ethnographia XLVIII. 114–139., 362–371.
- H. GYÜRKI Katalin
1971 Glasfunde aus dem 13–14. Jahrhundert im mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. Acta Archaeologica Hungariae 23. 119–200. Budapest
é. n. Az üveg. Katalógus. Monumenta Historica Budapestiensia V. Budapest
- HAASE, Gisella
1976 Sächsisches Glas. Dresden
- HANGAY Zoltán
1987 Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Budapest

- HETTES, Karel
1960 Venezianisches Glas. Praha
- HILDENSTAB György
1910 Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely
- HOFER Tamás
1975 Három szakasz a magyar népi kultúrában. Ethnographia LXXXVI. 398–414. Budapest
1984 A népművészet Györffy István kutatásaiban. Tiszatáj 1984/7. 35–41. Szolnok
- HONEY, William
1946 Glass. London
- HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula
1935 Magyar történet IV. Budapest
- HÖLLRIGL József
1934 Régi magyar üvegek. Magyar Művészet X. 176–187. Budapest
- HUSZKA József
1883 Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön. Budapest
1898 Magyar ornamentika. Budapest
- IVANCSICS Nándor
1958 Népi világítás a Zempléni hegyközben. Ethnographia LXXIV. 409–423. Budapest
- JUHÁSZ Antal
1975 A parasztság tárgyi ellátottsága. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–1. 105–168. Szeged
- KATONA Imre
1974 A habán kerámia Magyarországon. Budapest
1974 Habaner Gläser. Ars Decorativa 2. 61–73. Budapest
1977 Zsolnay. Budapest
1978 Poharak, kupák, serlegek. Budapest
- KÁRFFY Ödön
1902 Adatok a szállóbágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284. Budapest
- KÁRPÁTI László
1986 A sajjópálfalai irmologion. In: TŰSKÉS Gábor szerk. „Mert az Isten hagyta . . .” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. 328–348. Budapest
- KEMÉNY Lajos
1906 Üvegyártás és fegyvergyártás a XVI. században. Archaeológiai Értesítő XVI. 188–189. Budapest
- KISA, Anton
1908 Das Glas im Altertum. Leipzig
- KOCSIS Gyula
1988 Hagyatéki Leltárak. Cegléd 1850–1900. Mezővárosi és falusi közösségek iratai, inventáriumok 2. Ceglédi Füzetek 24. Cegléd
- KORABINSKY, Johann Matthyas
1786 Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg
- KOSSUTH Lajos
1842 Jelentés az első magyar iparműkiállításról. Pest

- KOVÁTS Ferenc
1902 Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-
könyv alapján. Budapest
- KOVÁCS Béla
1969 XVIII. századi üveghuta feltárása Mátraszentimrén. In: Az egri Múzeum Évkönyve VI. 205–211. Eger
- KÖPECZI Béla
1987 Erdély története 1600–1830. II. Budapest
- KRAUS, Georg
1965 Cronics Transilvaniei 1608–1665. Bucuresti
- LAZARUS, Peter
1974 Cinzano Glass Collection. London
- LEHMANN Antal
1971 Adatok a szentlukai üveghutáról (1807–1808). In: Somogy megye múltjából
2. 109–136. Kaposvár
- MAKKAI László
1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest
1987 Erdély története 1606–1830. II. Budapest
- MARIACHER, Giovanni
1962 Edle Gläser von der Antike bis Murano. München
- MÉREI Gyula
1951 Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest
- MOCSÁRY Antal
1826 Nemes Nógrád vármegyének historiai, geographiai és statistikai esmertetése
I–II. Pest
- MOLNÁR László
1980–81 Adatok két zalai üveghuta történetéhez. In: Zalai Gyűjtemény 16. 77–99.
Zalaegerszeg
1984 A vétyemi üveghuta és termékei. In: Zalai Gyűjtemény 18. 209–225. Zala-
egerszeg
- NAGY, Ludovicus
1828 Notitae politico-geographico-statisticae Inciyti Regni Hungariae Partiumque
eidem aduxarum. Buda
- B. NAGY Margit
1973 Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi
erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest
- NÉCSEY István
1900 Vászonsimító üveg. Néprajzi Értesítő I. 97–98. Budapest
- NOVÁK László
1982 Mezővárosi népművészet. Nagykőrös
- ORBÁN Balázs
1869, 1873 A Székelyföld leírása II., VI. Pest
- PAP Miklós
1985 A tokaji. Budapest
1988 Tulajdonjegyes üvegek a Hegyalján. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve
XXV–XXVI. 647–654. Miskolc
- PALÁDI KOVÁCS Attila
1985 Magyar tájak néprajzi felfedezői. Budapest

- PECHÁNY Adolf
1913 A magyarországi tótok. Budapest
- PETERCSÁK Tivadar
1973 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia LXXXIX. 527–548. Budapest
1981 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethnographia XCII. 436–451. Budapest
- PÉCH Antal
1884 Alsó-Magyarország bányaművelésének története I–II. Budapest
- POGÁNY Péter
1978 A magyar ponyva tükre. Budapest
- PRAZNOVSZKY Mihály
1981 Egy Nógrád megyei köznemes kúriájának leltára. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII. 203–247. Salgótarján
- PROHÁSZKA János
1956 A régi magyar demizson és ami benne volt. Magyar Nyelvőr 1956. 476–478. Budapest
- PROKOPP Gyula
1979 A pilisszentléleki üveghuta. Századok 108. évf. 212–229. Budapest
- RADEMACHER, Franz
1928–1929 Die Kuttrolf, eine antike Glasform und ihre Fortbildung im Mittelalter und in der Renaissance. In: Zeitschrift für Bildene Kunst 62. 32–47. Berlin
1944 Die Glaserzeugung bei den Franken. In: Forschungen und Fortschritte 20. 12–27. Berlin
- ROMÁN János
1959 A habánok Sárospatakon. Sárospatak
1965 Források Sárospatak település- és építészettörténetéhez. Sárospatak
- RÓMER Flóris
1865 Kassa városának némely középkori emléke. Archaeológiai Közlemények V. 98–103. Pest
- SALAMON Ferenc
1885 Budapest története II. Budapest
- SÁGHELYI Lajos
1938 A magyar üvegipar története. Budapest
- SÁRMÁNY Ilona
1977 A népművészet értelmezése. Ethnographia LXXXVIII. 102–119. Budapest
- SCHMIDT, Robert
1912 Das Glas. Berlin
- SCHWARTNER, Martin
1809–11 Statistik des Königreichs Ungern. Ofen
- SCHWEDT, Herbert
1975 Zur Geschichte des Problems „Volkskunst“. In: Zeitschrift für Volkskunde 1975. 169–182.
- SIPOS István
1958 Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges. Budapest
- SOMOGYI Miklós
1905 A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Budapest

- SZABÓ T. Attila
1975 Erdélyi magyar szótörténeti tár I. Bukarest
- SZAMOTA István
1902–1906 Magyar oklevél szótár. Budapest
- SZÁDECZKY Béla
1911 I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági napló (1661–1690). Budapest
- SZÓKEFALVI NAGY Zoltán
1964 A XVIII. századi magyarországi hamuzsírfozás technikája. Technikatörténeti Szemle 1964/1. 110–117. Budapest
- SZVIRCSEK Ferenc
1974 A magyar iparfejlődés hatása a XVIII–XIX. századi Nógrád megye üvegiparának fejlődésére. A Nógrád megyei Múzeumok Közleményei 1974/20. 96–128. Salgótarján
1981 A Nógrád megyei huták és gyárak keletkezése, tulajdonosai, bérleti, berendezése és termelése. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VIII. 51–106. Salgótarján
1983 A farkasvölgyi üveghuta leltára. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve IX. 213–228. Salgótarján
- TAGÁNYI Károly
1900 A Rákócziak regéci üveghutája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. Budapest
- TAKÁCS Béla
1966a A parádi üveghuta parasztedényei az egri múzeumban. Az Egri Dobó István Múzeum Évkönyve IV. 235–255. Eger
1966b A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
1970 Parádi üvegművészet. Budapest
1974 Erdélyi üvegművészet a XVII. században. Múzeumi Kurir 20–25.
1977 Habán edények észak-magyarországi református templomokban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 85–105. Miskolc
- TAKÁTS Sándor
1880 Az üvegipar meghonosodása. Egyetértés 1880. évf. 67–71. Budapest
1899 Az újbányai üveghuta felállítása. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VI. 246. Budapest
1900 A legrégebbi magyar üveghuták. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. 478. Budapest
1907 Magyar üveg, magyar üvegesek. Századok 26. évf. 630–647. Budapest
- TASNÁDINÉ MARIK Klára
1961 Az üveg művészete, kiállítás az Iparművészeti Múzeumban. (Kiállításvezető). Budapest
- TÁRKÁNY SZÜCS Jenő
1974 Makói parasztlak végrendeletei. Ethnographia LXXXV. 493–512. Budapest
- TELKES Simon
1895 Üvegiparunk. Ipari monographia. Budapest
- THALY Kálmán
1887 A székesi gróf Bercsényi család története I–II. Budapest
- URESOVA, Lubise
1973 Glas. In: Das grosse Bilderlexikon der Antiquitäten. 121–146. Prag

- VAJKAI Aurél
 1944 Somhegyi üvegek Szentgálon. *Ethnographia* LV. 124–130. Budapest
 1959 Szentgál. Budapest
- VARGA Gyula
 1978 Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig). Debrecen
- VÁVRA, Jaroslav, Robert
 1954 *Das Glas und die Jahrtausende*. Praha
- VERES László
 1979a Észak-magyarországi üveghuták. Miskolc
 1979b A Bükk hegység üveghutái. Miskolc
 1980 A miskolci Herman Ottó Múzeum Sovánka üvegei. *Művészettörténeti Értesítő* XXIX. 249–251. Budapest
 1982 XVI. századi diósgyőri kutrolf-törödékek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 35–42. Miskolc
 1983 Az üvegtörténeti kutatások helyzete Magyarországon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 21–25. Miskolc
 1984 Erkölcsei normatívák és tevékenységi típusok. *Folklór és Ethnographia* 15. Debrecen
 1986a. Az üveghuták felvevő piaca a 18–19. században. In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula szerk.: *Árucseré és migráció*. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. 129–135. Miskolc
 1986b. Üvegmetszés és gravírozás Miskolcon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 80–87. Miskolc
 1988a. *Glaswaren im Gebrauch der ungarischen Bauerschaft*. In: *Ethnographica et Folkloristica Carpatica* 5–6. 167–178. Debrecen
 1988b. Magyar népi boros- és pálinkásüvegek. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 629. Miskolc
- VISKI Károly
 é. n. Díszítőművészet. In: *Magyarság Néprajza* II. 274–395. Budapest
- VOJDIS, Jaroslav–HASALOVÁ, Vera
 1974 *Die Volkskunst in der Tschechoslowakei*. Praha
- WESENBERG, Angelika
 1981 *Venezianisches Glas aus Museen der DDR*. Berlin
- ZÓLYOMI József
 1974 Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700–1850). In: *Nógrád megyei Múzeumi Közlemények* 20. 5–74. Salgótarján

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beginn der Geschichte und der Entwicklung der ungarischen Glasherstellung im sich vom 14. bis zum 17. Jahrhundert erstreckenden Zeitraum ist untrennbar mit den sich in der Geschichte der Glasindustrie abspielenden Veränderungen verbunden. Von Beginn des Mittelalters an sind in ganz Europa ernsthafte Anstrengungen zur Weiterentwicklung der antiken Glasherstellungs- und Verzierungsverfahren, zur Entwicklung der Glasindustrie der einzelnen Länder unternommen worden. Beispiel war die römische Glasherstellung, die die Kenntnisse der im Gebiet von Syrien, Ägypten und Mesopotamien entstandenen Glasindustrie in sich verschmolz und die das die ästhetischen Grundlagen der Glaskunst von der Wurzel her verändernde Glasblasen mit dem farblosen, durchsichtigen Glas vereinte. Der große Aufschwung der römischen Glasherstellung geschah schon mit dem neuen Verfahren, das heißt, mit dem Blasen geschah dies auf grundlegend veränderter ästhetischer Basis. Danach war – wie man vielleicht ohne Übertriebung sagen kann – in der Glastechnologie auch kein Fortschritt ähnlicher Bedeutung mehr zu verzeichnen. Die römische Glasherstellung nutzte die vollwertige Entfaltung der eigenen künstlerischen Richtung des Glases. In den seitdem vergangenen zwei Jahrtausenden oder gar in der heutigen, unglaublich abwechslungsreichen Produktion der Glaskunst findet man kaum solche besonderen Formen oder Verzierungsverfahren, von denen nicht wenigstens die Anfänge unter dem ursprünglichen römischen Glas gezeigt werden können.

Nach dem Untergang Roms lebten die Kenntnisse der antiken Glasindustrie im Gebiet des Oströmischen Reiches, im Nahen Osten und in Byzanz weiter. In großen Teilen Europas sank die antike Glasherstellung in die Vergessenheit, im 7–8. Jahrhundert wurde aus dem einmal schon zum Gemeinbedarfs-Artikel zählenden Glas eine Luxusware von riesigem Wert. Die Kenntnisse der Glasherstellung wurden durch die in den Klöstern geschriebenen technologischen Enzyklopädien bewahrt und in den in der Nähe der Klöster geschaffenen Glashütten versuchte man die Kenntnisse der Glasindustrie neu zu beleben und sie in der Praxis anzuwenden. In den klösterlichen Hütten wurde vor allen Dingen zur Sicherung der Bedürfnisse der Kirchen dienendes Fensterglas hergestellt, seltener auch Hohlglas, aber man kann sagen, beide Produktarten in minderwertiger Qualität. Die in Europa neu entdeckte Glas-

herstellung hängt vom 12–13 Jahrhundert an empirisch mit den aus dem Osten hereingebrachten Glasgegenständen zusammen. In der Zeit der Kreuzzüge bricht Europa aus seiner Isolation aus und erneuert sich durch die aus dem Osten kommenden Impulse vielschichtig. Die als Geschenke oder Beute nach Europa gelangenden Gegenstände halfen bei der Verbreitung solcher Formen der Lager- und Trinkgefäße, welche bis in unsere Tage hinein beliebt sind und natürlich erscheinen.

Das Ungartum verdankt die Bekanntschaft mit dem Glas seinem mit dem die Glasfertigungs-Traditionen des Römischen Reiches auf einem hohen Niveau bewahrenden Byzanz gestalteten Verbindungen. Diese wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Beziehungen waren besonders im 12. Jahrhundert sehr eng, als das Hohlglas des für seine Luxusindustrie berühmten *Korinthos*, das unter byzantinischer Oberhoheit stand, auch in Ungarn verbreitet wurde. Neben dem Fensterglas kann auch die Einbürgerung von *kugelförmigen Flaschen*, *Lampen*, *Kelchen* und *doppelt konischem Glas* auf diesen Zeitraum angesetzt werden. Wahrscheinlich wurden in den folgenden Jahrhunderten – ab dem 14. Jahrhundert auch aus schriftlichen Quellen verfolgbare – diese Gefäßtypen schon mit besonderer Vorliebe in den in der europäischen Glasherstellung eine immer bestimmendere Rolle spielenden *Wald-* – oder, wegen ihres häufigen Ortswechsels, *Wanderhütten* hergestellt. Auf den byzantinischen Einfluß folgend kam ein bedeutender venezianischer Einfluß in der ungarischen Glasherstellung zur Geltung. Venedig hatte auf Grund seiner geographischen Lage eine enge Verbindung zwischen Ost und West aufrechterhalten. Die wirtschaftliche Bedeutung der Laguneninseln wird besonders ab dem 11–13. Jahrhundert wichtig. Venedig konnte dank seiner geschickten Diplomatie sowohl auf wirtschaftlichem, als auch auf kulturellem Gebiet das Erbe der Byzantiner antreten. Der Handel und die Glasherstellung haben eine entscheidende Rolle im Leben Venedigs gespielt. Die aus dem Nahen Osten, dann aus Byzanz angesiedelten Glasmacher boten die entsprechende Grundlage für die Entwicklung der Glasindustrie des Stadtstaates, später für die in der Glasherstellung der Welt eingenommene Alleinherrschungs-Stellung. In Ungarn kam die Verbreitung des venezianischen Glases mit der Herrschaftszeit der Anjou beginnend verfolgt werden. Die italienischen Kontakte wurden im 15. Jahrhundert noch enger und das ebnete der italienischen Kunst den Weg zu uns. Ungarn öffnete als erstes Land der Kultur der italienischen Renaissance seine Tore und nahm als erstes Land das Glas der italienischen Renaissance und dessen Vertreter auf. Die Glasherstellung auf venezianische Art verbreitete sich zu Beginn des 15. Jahrhunderts in Ungarn. Dies wird dadurch bewiesen, daß schon 1419 in Buda ein venezianischer Glasmacher mit dem Namen *Olasz Antal* (Antonio der Italiener) arbeitete.

Die die römische Glasherstellung auf hohem Niveau neu belebende und weiter vererbende Glasfertigung konnte jedoch nur in den Ländern bleibende Wurzeln treiben, wo die Nähe der Meeresküste die laufende Fabrikation des

wichtigsten Rohstoffes, des Sodas, sicherte, der wirtschaftlich-gesellschaftliche Entwicklungsstand den Verkauf dieser Produkte von hohem Preis möglich machte und schließlich der Nachschub an Arbeitskräften ständig gesichert war. Diese Bedingungen konnte Ungarn ähnlich wie viele Länder Europas auch nicht sichern, so daß die kleinen *Wald-Glashütten* zu den Objekten der Glasherstellung wurden. In Ungarn nahm die erste Wald-Glashütte ihre Tätigkeit in den Jahren um 1330 zwischen Selmecebánya und Körmöcbánya, in Teplice, auf. Am Ende des 14. Jahrhunderts und im 15. Jahrhundert entstanden Glashütten in der Gegend von Bélabánya, bei Szomolnok, in Transsylvanien in der Nähe von Nagybánya und Felsőbánya und im Transsylvanischen Erzgebirge. Jeder Betrieb wurde in der Nähe von Gold- und Silbergruben errichtet. Ihre Schaffung wurde dadurch begründet, daß der Bergbau einen großen Bedarf an Scheideglas hatte und es zweckmäßiger war dieses an Ort und Stelle herzustellen, als es aus fernen Ländern auf dem Handelswege zu beschaffen. Die Glashütten der Bergbaustädte stellten neben dem Scheideglas in größeren Mengen Fenster- und Hohlglas her. In den über die Mengen der aus dem Ausland hereingebrachten Waren aussagekräftigen Zollregistraturen des 15. Jahrhunderts tritt Glas als Importware kaum auf. Das läßt die Schlußfolgerung zu, daß die Hütten der Bergbaustädte in der Lage waren, die einheimischen Bedürfnisse an Fenster- und Hohlglas zu befriedigen. Natürlich war das Ziel der Mitglieder der herrschenden Klasse weiterhin die Beschaffung der venezianischen Glaswaren, da die kleinen Wald-Glashütten nicht fähig waren, Produkte von künstlerischem Wert herzustellen. Das in den Hütten gefertigte Hohlglas hatte einfache Formen und wurde meist aus verunreinigtem, grünlichem Rohmaterial gefertigt. Aber diese Hütten trugen doch mit dazu bei, daß sich das Glas einbürgert, was auch unsere sprachlichen Erinnerungen beweisen. Im 14–16. Jahrhundert erscheinen die Worte *palack* (Flasche), *flaska* (Fläschchen), *pincetok* (Kelleretui), *korsó* (Krug) und *kancsó* (Kanne), welche auch schon zur Bezeichnung von Glasgegenständen dienen.

Die Hütten der Bergbaustädte stellten in der Folge der inneren Zwistigkeiten, der Zerstörung durch die Türken des 16. Jahrhunderts der Reihe nach ihre Produktion ein. Die Glasmacher verstreuten sich in den verschiedenen Ländern Europas. Sogar in England sind die geflüchteten ungarischen Glasmacher aufgetaucht. Im 17. Jahrhundert entfaltete sich die ungarische Glasherstellung auf neuen Grundlagen. Gleichzeitig mit der Neubelebung der Glashütten der ehemaligen Bergbaustädte entstehen die in den Zentren der Herrschaften des Hochadels errichteten „Glasschuppen“. Die Neuorganisation, später die Entwicklung der Glasindustrie wurde durch natürliche wirtschaftliche Gründe gefördert. Für die in den gebirgigen Gegenden über reiche Forst-Grundbesitze verfügenden Herrschaften sicherte die Glasherstellung für den Verkauf, die Nutzung des Holzes eine hervorragende Möglichkeit. Die ersten herrschaftlichen Glashütten entstanden in Transsylvanien in Porumbak und im nördlichen Teil Ober-Ungars, in der Herrschaft von Makovi-

ca. Zum Ende des 17. Jahrhunderts beschäftigt man sich im nördlichen Teil des Landes bereits an 7 Stellen mit Glasherstellung. Während in Transsylvanien von Anfang an auch viel verschiedenes Hohlglas gefertigt wurde, war in Ober-Ungarn nach den Informationen der Quellen wegen der Nähe der über eine entwickelte Glasindustrie verfügenden böhmisch-mährischen und polnischen Gebiete die Herstellung von Hohlglas nur von zweitrangiger Bedeutung. Die besser stehenden Haushalte beschafften sich ihr Hohlglas lieber aus Böhmen-Mähren und aus Polen.

Am Beginn des 18. Jahrhunderts laufen in der Geschichte der Glasindustrie Europas neuerliche Veränderungen ab. Mit der Verbreitung des zu Beginn des 17. Jahrhunderts entwickelten, beziehungsweise neubelebten Glasschliffes, dann ab dem Ende des 17. Jahrhunderts in Verbindung mit einem neuen Glastype, dem böhmischen Kristallglas, wurde die böhmische Glaskunst beherrschend. In der venezianischen Glasherstellung und der im venezianischen Stil vorgenommenen Glasfertigung traten die Verzierungen der Form untergeordnet oder in engem Zusammenhang mit der Form auf. Für die böhmische Glaskunst spielt das Glas, die Form die zweitrangige Rolle, die Gefäße werden von den reich geschliffenen, gravierten Verzierungen beherrscht. Die ungarische Glasindustrie war in Hinsicht auf die wirtschaftlich-gesellschaftliche Situation des Landes nicht in der Lage, die neuen technologischen Verfahren einzubürgern. In unserer Glasindustrie wurden nur einfache Schriffe und Gravuren zur Praxis. Die böhmische Kristalltechnik wurde mit Beginn der 30er, 40er Jahre des 19. Jahrhunderts in der ungarischen Glasproduktion in größerem Umfang angewandt. Im 18. Jahrhundert und zu Beginn des 19. Jahrhunderts wurde in der Mehrzahl der Hütten nur einfaches Glas für den Allgebrauch hergestellt. In dieser Zeit wurden praktisch schon in allen über Wald-Grundbesitz verfügenden Herrschaften „Glasschuppen“ betrieben. Die Glashütten umspannten Ungarn halbkreisförmig von Transsylvanien ausgehend bis zum südlichen Teil Transdanubiens. Im 18. Jahrhundert produzierten in Transsylvanien 19, in Ober-Ungarn 29, in Transdanubien und den südlichen Gebieten 17 Glashütten. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts erhöhte sich zwar die Zahl der Glas produzierenden Betriebe weiter – um die Mitte des Jahrhunderts herum gab es schon mehr als 70 Glashütten – aber ein Teil davon beschäftigte sich schon mit der Herstellung der Produkte auf großindustrielle Weise.

Die Glanzzeit der traditionellen, handwerklichen Glasherstellung fällt in das 18. Jahrhundert. Ein Großteil der von den Hütten für den Allgebrauch gedachten Produkte wird vom *Marktglas* oder dem sogen *Bauernglas* gebildet. Die Bezeichnung weist eindeutig darauf hin, daß die Produzenten ihre Ware hauptsächlich für die einfacheren Gesellschaftsschichten, für die Bauern, für die Bürger der Marktflecken gedacht haben. In den Kreisen der Bauernschaft wird das Hohlglas von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts an zur gewohnten Sache. Die Untersuchung der verschiedenen Preisgestaltun-

gen zeigt, daß der Preis des Hohlglases nicht höher war als der Preis der Töpferwaren, daß heißt, die Anschaffung des Glases bedeutete keine besonderen materiellen Probleme. Eher die Fremdheit des Glases, der Hang zu den traditionell verbreiteten Lager- und Trinkgefäßen aus Holz und Ton bildete noch ein Hindernis bei der Verbreitung des Glases. Die in besseren als durchschnittlichen Verhältnissen lebende Bevölkerung der geschichtlichen Weinanbaugebiete kaufte als erste gern Hohlglas. Dann ab dem Ende des 18. Jahrhunderts, aber hauptsächlich mit Beginn des 19. Jahrhunderts ist praktisch im gesamten Gebiet des Landes die allgemeine Verbreitung des Hohlglases in den bäuerlichen Haushalten zu beobachten. Das Fensterglas erscheint etwas langsamer an den bäuerlichen Wohnhäusern. Die Anschaffung des kleinen, sogen. *Rundglases* bedeutete ernsthafte materielle Sorgen, da ein Stück davon viel kostete, wie eine einfache Glasflasche. Nur die Verbreitung der Herstellung des Tafelglases und dessen Billigwerden öffnete den Weg für die breite Anwendung des Fensterglases. Dies wurde vom Beginn des 19. Jahrhunderts an charakteristisch.

Das Hohlglas der bäuerlichen Haushalte des 17–19. Jahrhunderts wurde von uns nach Überschauen des in Museen und Privatsammlungen auffindbaren Erinnerungsmaterials in 4 Gruppen eingeteilt vorgestellt. Die meisten Gegenstände gehören in die Gruppe der Lagergefäße. Wenn man sich die Grundform und die Funktion der Gefäße vor Augen hält, können innerhalb dieser Gruppe 8 verschiedene Typen von Gegenständen unterschieden werden. Bei den einzelnen Typen der Gegenstände ist auf Grund der Rauminhalte, der Form und der Verzierungen eine riesige Vielfalt zu verzeichnen. Die Prüfung des Inventariums der ungarischen Hütten und natürlich des Erinnerungsmaterials beweist, daß man die für den bäuerlichen Gebrauch gedachten Trinkgefäße später zu produzieren begann, als die Lagergefäße. Vielleicht war auch die Menge der Trinkgefäße geringer, vom Gesichtspunkt der Form und der Verzierungen her gesehen bleiben sie allerdings in jedem Falle hinter den Lagergefäßen zurück. Innerhalb der Trinkgefäße bot sich ähnlich wie bei den Lagergefäßen die Möglichkeit zur Bildung von 8 Gefäßtypen entsprechenden Gruppen. Aus dem Blickwinkel auf die Form und die Verzierungen heraus war bei den Trinkgläsern die größte Vielfalt festzustellen. Dieser Typ der Trinkgefäße war im gesamten Territorium des Landes verbreitet. Besonders die Gläser mit Fuß wurden allgemein beliebt. Es ist jedoch zu beobachten, daß innerhalb der einzelnen Landschaften auch verschiedene Trinkgefäße charakteristisch waren. Aus Transsylvanien verbreitete sich der Gebrauch der *Schnaps-Krüge*. In den südlichen Gebieten Transdanubiens ist noch deren häufige Benutzung zu beobachten. Die *Pfeifen- und Portionsgläser* – diese ehemaligen Trinkgefäße der Kneipen – sind in erster Linie in Ober-Ungarn beliebt. Zu den vollkommen eigenartigen Trinkgefäßen zählten die in Baranya benutzten *Schnaps-Bugyag*, diese kleinen Fläschchen in Birnenform, die im allgemeinen aus Glas von blauer Farbe hergestellt wurden.

Das Glas mit gemischtem Gebrauch und mit spezieller Bestimmung bietet auf der Grundlage seiner Funktion außerordentlich viele verschiedene Möglichkeiten zur Gruppierung. Allerdings können in die einzelnen Gruppen auf Grund des Erinnerungsmaterials nur einige Gegenstände eingereiht werden, so haben wir die Vorstellung der Arten der Gegenstände zusammengefaßt behandelt. Offensichtlich ist Glas für den gemischten Gebrauch und spezieller Bestimmung in jedem Zeitalter gefertigt worden, da die Glasmacher während ihrer monotonen, ermüdenden Arbeit immer eine Gelegenheit finden konnten, um ihre Geschicklichkeit, ihr fachliches Wissen auf die Probe zu stellen. Allerdings wurde das in zwei Gruppen eingeteilte Glas in der Mitte des 19. Jahrhunderts wahrhaftig charakteristisch, als die kleinen Waldhütten um ihre Existenz, um die Verlängerung ihres Daseins rangen. In diesem Zeitraum wurden hauptsächlich solche Produkte hergestellt, deren Fabrikation sich für die Glaswerke nicht auszahlte. Öllichter, Fliegenfänger, Lampen, Weihwasserbehälter, Juxglas usw. können unter die Gegenstände mit spezieller Bestimmung und unter die Dinge mit gemischtem Gebrauch eingeordnet werden. Die Mehrzahl dieser Gegenstände fand in den in der Nachbarschaft der Hütten befindlichen Dörfern und Marktstellen ihren Besitzer.

Als allgemeine Charakteristik des Bauernglases kann erwähnt werden, daß bei diesen Gegenständen vor allen Dingen die Zweckmäßigkeit dominiert hat, die Verzierung war nur zweitrangig, sie erschien untergeordnet unter die Form und die Funktion des Glases. Auf Grund der Verzierungen kann das Erinnerungsmaterial des Bauernglases in zwei Zeitalter gegliedert werden. Das erste Zeitalter dauerte vom Ende des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts an, als die Gegenstände schon durch eine reiche Formenwelt, aber gleichzeitig durch einfache Arten der Verzierungen charakterisiert wurden. Die Anwendung von Lochungen mit Nägeln, Auflagen, Fadentechniken und von den Glasmachern durch die Formen hervorgerufene optische Wirkungen bezeichneten die Verzierungen des Glases. Ab der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts – wie das auch für die Gesamtheit der Volkskunst charakteristisch ist – verstärken sich die Anzeichen für die Erhöhung der Farbigkeit, für die Bereicherung der Verzierung. Die Erhöhung der Häufigkeit der aus farbigem Glas hergestellten Gegenstände, das Erscheinen der Emailbemalung, dann die Fertigung von Glas mit graviertem Verzierung in einzelnen Hütten macht die Produkte dieses Zeitalters sehenswert.

Die Aufarbeitung betrachtete auch die Bestimmung des volkskünstlerischen Wertes, der Eigenarten des Bauernglases als ihre Aufgabe. Die Veränderung des Begriffes der Volkskunst des Untersuchungsfeldes hat Hilfestellung dabei gegeben, daß wir das Bauernglas unter die volkskünstlerischen Gegenstände einreihen können. Die Eigrenzung des volkskünstlerischen Wertes des Bauernglases wurde von uns nicht in Annäherung von der Seite der Hersteller, sondern von der Seite der Benutzer her durchgeführt. Die volkskünstlerischen Forschungen beziehen heute schon die Gesamtheit der bäuerlichen

Gegenstandswelt in die Sphäre ihrer Untersuchungen ein und wichtiges Element dieser bäuerlichen Gegenstandswelt war auch einmal das aus dem 17–19. Jahrhundert stammende Hohlglas. Innerhalb der Gesamtheit der Volkskunst kann der Platz des Bauernglases zwischen den die ursprünglichen Erscheinungen der Volkskunst repräsentierenden Gegenständen und dem Erinnerungsmaterial der provinziellen Kunst bestimmt werden. Dies sind an der Peripherie der Volkskunst angeordnete, „städtisch“ erscheinende Gegenstände. Solche Erinnerungen, die auch das alltägliche, mit dem Material erfolgte Ringen der das Bauernschicksal durchlebenden Glasmacher verkörpern, die aber gleichzeitig in Form und Verzierung dem auf den Traditionen der Benutzer, der Käufer beruhenden Geschmack vollkommen entsprachen.

SUMMARY

The history of Hungarian glass-making and the beginning of its development – i.e. the period from the XIV to the XVII centuries – cannot be separated from the changes that glass-making industry underwent through its history. From the beginning of the Middle Ages considerable efforts had been made in all of Europe for the revival of antique glass-making and ornamenting techniques, for the development of glass-making industry in the individual countries.

The set up model was the glass-making of ancient Rome which incorporated the glass-making skills and procedure adopted in the territories of Syria, Egypt and Mesopotamia and, in addition, it combined the technique of glass blowing – which radically changed the aesthetic basis of glass making art – with the potentialities of the colourless, transparent glass. The great upheaval of glass-making in ancient Rome had virtually been performed by the introduction of the new glass-making technique – i.e. glass blowing – on the radically changed aesthetic basis. It, perhaps, does not seem to be an exaggeration to state that no such similar advance in glass-making technique has been made since that. The glass-making technique of ancient Rome perfectly utilized the peculiar artistic potentialities of the glass. You can hardly find a particular glass shape or ornament in the extremely versatile glass-making of the past two thousand years or even of today, the traces of which could not be discovered among the original Roman glassware.

After the fall of Rome the antique glass-making skills survived in the territory of the East Roman Empire, in the Near East and in Byzantium. In most of Europe, the antique glass-making technique was forgotten and by the VI and VIII centuries glassware which once seemed to be almost prime necessities changed into highly expensive luxury products. The skills and technique of glass-making had been preserved for posterity by technological encyclopedias compiled and written in monasteries and later on they were revived and practically adopted in the glass-works established near monasteries. In the glass-works belonging to monasteries mainly window glasses, meeting the demands of churches, were made along with some amount of hollow glassware occasionally appearing, but both glass items were made in poor quality. It was only in the XI and XIII centuries when glass-making, newly discovered in Europe,

could be linked empirically with the glassware brought from the East. At the time of the crusades Europe broke its isolation and underwent a multiple renewal process by receiving impulses from the East. The articles brought to Europe as gifts or booties facilitated the spreading of such storage and drinking vessels which are popular and seem to be natural even today.

For Hungarians (Magyars), making the acquaintance of glass was due to the connexions established with Byzantium where the glass-making traditions of the Roman Empire was being kept on a high level. The economic, political and cultural ties with Byzantium was very close especially in the XII century when also the hollow glassware of *Corinth*-a town, being under the supremacy of Byzantium and famous for its luxury products – came into general use in Hungary. In addition to window glasses the appearance of *globular bottles*, *floating wicks (night-lamps)*, *chalices* and *double conical glasswares* can be dated back to that period. In the next centuries these glassware are supposed to have been preferably made in *forest glass-works* or in – what they are called after their frequent change of place – *travelling glass-works* playing, according to written sources dated back to as early as the XIV century, an increasingly decisive role in European glass-making.

Following the Byzantine influence, Hungarian glass-making was dominated by a considerable Venetian influence. Due to its favourable geographical position, Venice maintained close connections with both East and West. The economical significance of the isles of the lagoons became important especially from the XI–XIII centuries. Thanks to its skillful diplomacy, Venice – in economical and cultural respects – followed Byzantium's example. Trade and glass-making played a decisive role in the life of Venice. The glassware makers settled from the Near East and, later, from Bizantium provided a proper basis for the development of the city-state's glass-making and – later on – for attaining its leading role as the world's first glass maker. In Hungary the appearance of the glassware of Venice can be traced back to the reign of the Anjouk dynasty. The connections with Italy became even closer in the XV century, furthering the penetration of Italian arts to Hungary. Hungary was the first country in Europe to open its gates to receive the Italian renaissance culture and the first to receive the Italian glass of the Renaissance style and its representatives. The Venetian-type glass-making was introduced in Hungary at the beginning of the XV century. A proof of this is the fact that in as early as 1419 there was a glass-maker in Buda, named *Antal Olasz* who made Venetian-style glasses.

The Venetian-type glass-making, renewing Roman glass-making on a higher lever and transmitting it by heredity, struck root in only those countries in which the proximity of seashores ensured the continuous availability and supply of sodium – the most important raw material for such techniques - and the advanced state of economical and social conditions enabled high-priced products to be sold and, finally, where workforce resupply was continuously ensured.

Hungary, like the majority of countries in Europe at that time, could not meet the above conditions, so it was the *forest glass-works* that became the centres of glass-making in Hungary. In Hungary the first forest glass-works started its operation in around 1330, in Teplice – a place lying halfway between Selmecbánya and Körmöcbánya. At the end of the XIV century and in the XV century glass-works were established in the vicinity of Bélabánya, near Szomolnok as well as in Transylvania near Nagybánya and Felsőbánya and in the Transylvanian Erzgebirge (Erdélyi Érchegység). Each of the glass-works was established near gold- and silver mines. Their establishment was justified (explained) by the fact that mining required a high amount of phase-separated glass and it seemed to be more practical to make it on the spot than to acquire it through trade from far-away countries. In the glass-works established near the mining towns, in addition to phase-separated glass, there were produced a high quantity of window glasses and hollow glasses. In the XV century customs documents, documenting the quantity of glassware brought in from abroad, you can hardly find glass as an imported item. Thus, the conclusion can be drawn that glass-works of the mining towns were able to meet domestic demands for window glasses and hollow glassware. Of course, for members of the ruling class the objective to be met continued to be the same as before – to purchase Venetian-type glassware, since small forest glass-works were unable to produce glassware of artistic value. The hollow glassware produced in glass-works were of simple shape and were made, in the majority of cases, from contaminated green raw materials. But, for all that, these glass-works facilitated the introduction and spreading of glassware in Hungary which is also proved by our linguistic records left over during the centuries. It was during the XIV–XVI centuries when our words *palack* (bottle), *flaska* (flask), *pincetok* (wine-bin), *korsó* (pitcher) and *kancsó* (jug) – used also as names denoting glass items – appeared.

Duo to internal struggles and Turkish devastations in the XVI century, glass-works near the mining towns stopped their operation one after the other. Glass-makers scattered in different countries of Europe. Emigrated Hungarian glass-makers appeared even in England. In the XVIII century Hungarian glass-making evolved on a new basis. Simultaneously with the revival of the one-time glass-works established near mining towns, glass-making sheds were built in the centre of landlords' manors. The reorganization and subsequent development of glass-making industry were facilitated by natural economic considerations. In the big manors of the mountain areas, rich in wooded property, glass-making provided an excellent potentiality for selling and utilizing wood (timber). The manors' first glass-making sheds were established in Transylvania in the manor of Porumbák and on the northern part of Upper Hungary in the manor of Makovica. By the end of the XVII century glass was being made in seven places on the northern areas of Hungary. While in Transylvania hollow glassware were also made from the very beginning, in Upper

Hungary according to available trustworthy sources, the manufacture of hollow glassware – due to the proximity of Bohemian, Moravian and Polish areas, having highly-developped glass-making industry – was of secondary importance. The well-to-do households purchased their hollow glassware mainly from Bohemia, Moravia and Poland.

By the beginning of the XVIII century, newer changes had been undergone in the history of European glass-making industry. By the spreading of the glass-cutting (engraving) technique developed and revived at the beginning of the XVII century as well as by combining a new type of glass with the Bohemian crystal glass from the end of the XVII century, the Bohemian glass-making art became predominant in Hungary. With the Venetian-type glass-making, ornaments were subordinated to or fully harmonized with the form or shape. For the Bohemian glass-making art form or shape was of secondary importance, glass vessels were dominated by richly and subtly cut and engraved ornaments. Hungarian glass-making – due to the unfavourable economic and social conditions of the country – was not able to adopt new and advanced technological procedures. In our glass-making industry, it was only the simple glass-cutting and engraving procedures which could become practical solutions. For glassware-making in Hungary the Bohemian (glass) crystal-making technique started to be spread widely from the early 30-ies and 40-ies of the XIX century. At the beginning of the XVII and XIX centuries, the majority of glass-works produced only simple glass for public use. At that time there was a glass-making shed operating in almost every manor having wooded property. As a shape of a half circle stretching from Transylvania to the southern areas of Transdanubia, glass-works covered with a network all of Hungary. In the XVIII century there were a total number of 19 glass-works in Transylvania, 29 glass-works in Transdanubia and 17 glass-works in the southern areas of Hungary. Though at the beginning of the XIX century the number of workshops engaged in glass-making was further increased – with more than 70 glass-works established by the middle of the century – in some of them, however glass was made already in industrial scales.

The golden age of the traditional large-scale glass-making dates back to the XVIII century. The great majority of the glasswares produced in glass-works for public use, were represented by *market glasswares* or the so-called *peasant glasswares*. The denomination clearly indicates that these products were produced to be used mainly by the simple stata of the society, viz. by peasants and country-town people. For peasantry the use of hollow glassware became customary from the second half of the XVIII century. The survey of the various available price levels indicate that the prices of hollow glassware were not higher than those of the crockery (pottery), thus the purchase of glasswares did not make any special financial problem. The real obsticle set in the way of bringing glasswares into general use, was the reluctance to use glasswares and the adherence to the traditionally used earthenwares and stor-

age and drinking vessels made of wood. The first items of hollow glasswares were preferably purchased by the better-to-do population of the historical wine districts. From the end of the XVIII century and mainly from the beginning of the XIX century the general use and spread of hollow glasswares could be observed in the peasantry's household keeping, as well. Window glass in the peasants' dwelling houses appeared comparatively later. The purchase of the so-called *ring-glasses* posed a heavy financial burden on the population since each of them costed the price of a simple bottle glass. It was only with the spread of pane manufacture and with the pane becoming cheap that window pane had become into general use among population. This became predominant from the beginning of the XIX century.

The hollow bottles used in peasantry's household keeking during the XVII–XIX centuries were described by us after having surveyed the historical relics encountered in museums and private collections. By keeping in mind the basic forms (shapes) and functions of the vessels, 8 different types of articles can be distinguished within the group of storage vessels. Within the individual types of articles a great diversity can be observed in respect of liquid measure, form (shape) and ornaments. The lists of items to be found in Hungarian glassworks and, of course, the examination of their relics prove that the production of drinking vessels designed for use by peasants was started later than that of the storage vessels. Perhaps the quantity of drinking vessels was smaller either. As to their shapes and ornaments they are definitely seem to be lagging behind the storage vessels. Within the group of drinking vessels – similarly to the group of storage vessels – 8 groups corresponding to the individual types of vessels – can be distinguished. From the point of view of shape and ornaments, it is the group of drinking glasses where the greatest diversity can be observed. This type of drinking vessel came into general use in all of the country. It is especially the group of stemmed glasses which became very popular. It can be observed, however, that there were other types of characteristic drinking vessels within the individual regions. The use *spirit-flasks* originated from Transylvania. They are still commonly used on the southern areas of Transdanubia. The *hissing- and portion bottles* – used formerly in taverns and pubs as drinking vessels – were applied mainly in Upper Hungary. The *spirit-buzyags* (pear-shaped, small-sized bottles) used in the region of Baranya, were considered to be very special drinking vessels; they were generally made of blue glass.

As to their functions, the glasswares for miscellaneous use and the glasswares for special application can be divided into several groups. In the individual categories, however, – due to the availability of existing relics – only a limited number of articles can be included, so the description of such articles were treated by us as a whole. It is evident that the glasswares for miscellaneous use and the glasswares for special use were made at every time and era, since glass-makers could always find opportunity – during their monotonous, tiring work – to improve their inventiveness and professional skills. However,

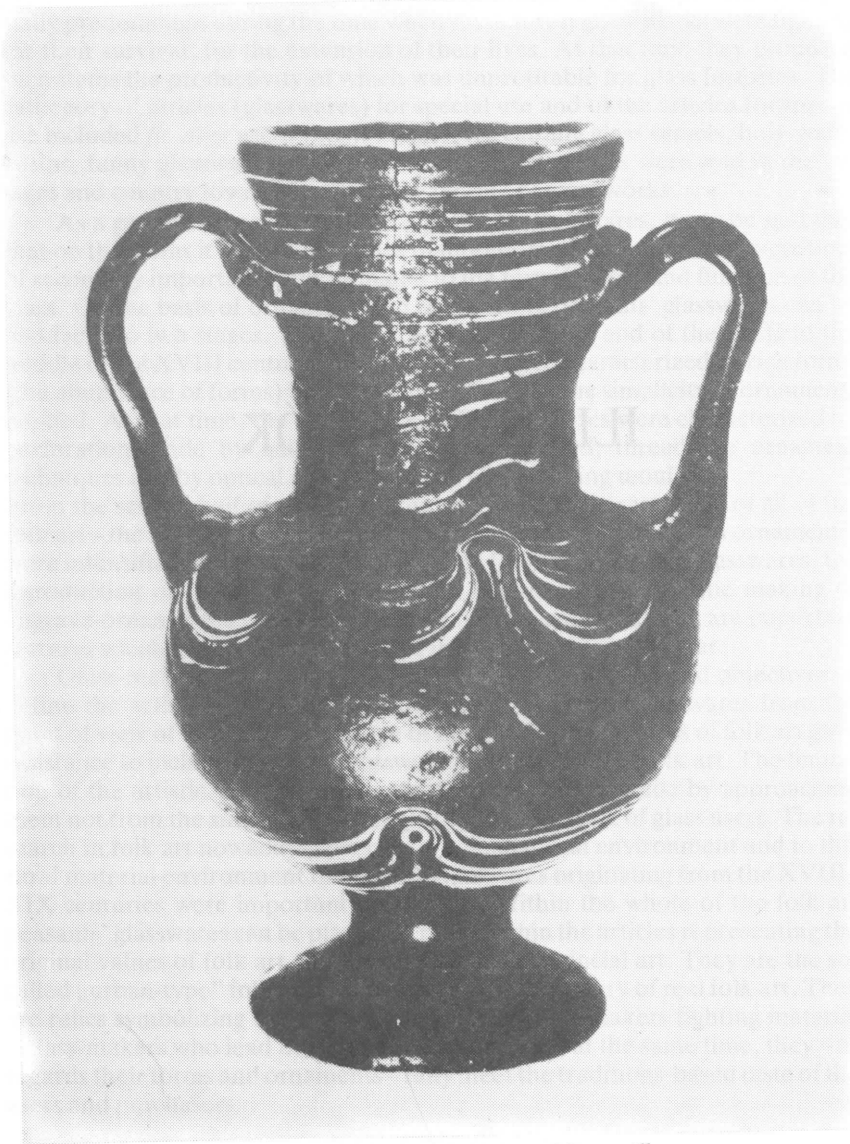
the production of the glasswares belonging to these two groups became especially predominant during the time when small forest glass-works were fighting for their survival, for the extension of their lives. At that time they produced such items the productivity of which was unprofitable for glass factories. The category of articles (glasswares) for special use and of the articles for special use included *floating wicks (night-lamps)*, fly-catching glass vessels, holy-water basins, funny glasswares etc. The majority of glasswares were sold in the villages and country towns lying in the vicinity of glass works.

As a general characterization of peasants' glasswares, it can be said that that on this items it is purposefulness that predominates, ornaments were only of secondary importance subordinated to the form (shape) and function of the glass. On the basis of ornaments the relics of the peasants' glasswares can be divided into two stages. The first one dates from the end of the XVII to the middle of the XVIII century when glasswares were characterized by rich forms (the abundance of forms) but, at the same time, by the simplicity of ornaments applied. At that time, the ornamentation of glasswares were characterized by perforation made by nails, by the use of applied, thread-like ornament techniques and by optical effects made by glass-making moulds.

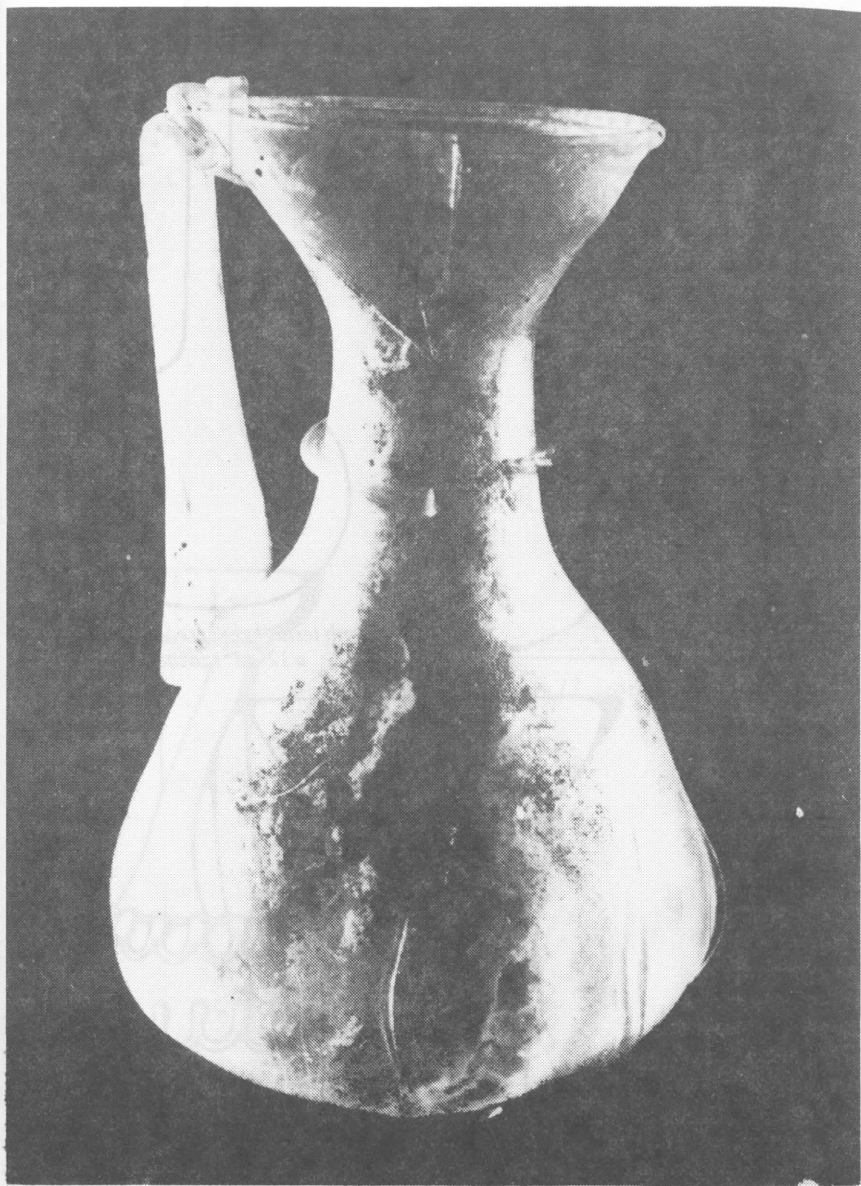
From the second half of the XVIII century – as it is characteristic of all of the folk art – the signs of making glasswares richer and more diverse in ornaments, were intensified. A wider use of colour glass for manufacturing glasswares, the introduction of painting glasswares with colour enamel and the making of engrave-ornamented glasswares in some of the glass works – all are important features which made the glasswares of this age highly spectacular.

Glass-making and processing included among its tasks and objectives to define the artistic values and peculiarities of peasants' glasswares from the point of view of folk art. The change of the notion and features of folk art gave assistance to include peasants' glasswares in the articles of folk art. The limitation of the artistic values of peasants' glasswares were made by approaching them not from the side of glass-makers but from the side of glass users. The research in folk art nowadays cover the whole material environment and to this rural material environment the hollow glasswares originating from the XVIII–XIX centuries were important belongings. Within the whole of the folk art peasants' glasswares can be placed, in rank, within the articles representing the original values of folk art and the relics of the provincial art. They are the so-called „urban-type” folk articles ranking in the periphery of real folk art. They are relics symbolizing the everyday struggle of glass-makers fighting material – glass-makers who lead the life of a peasant – and, at the same time, they – as regards their forms and ornaments – fully meet the traditions-based taste of the users and purchasers.

ILLUSZTRÁCIÓK

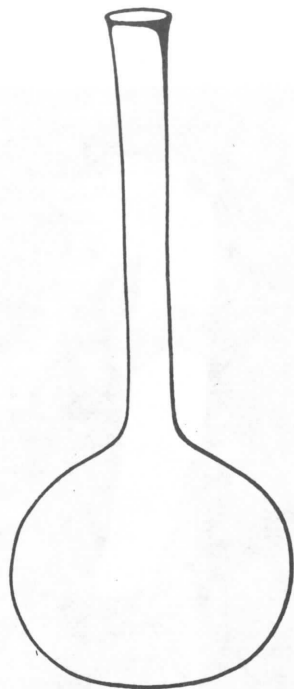
1. Homokmag köré formált üvegszáldíszes illatszeres üveg. Alexandria, i. e. 5. század. Déri Múzeum, Debrecen

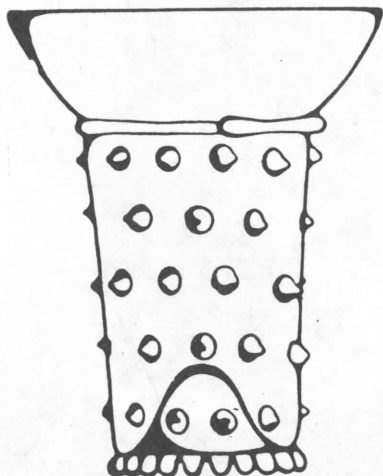
2. Fúvott kancsó. Róma, 2. század. Savaria Múzeum,
Szombathely

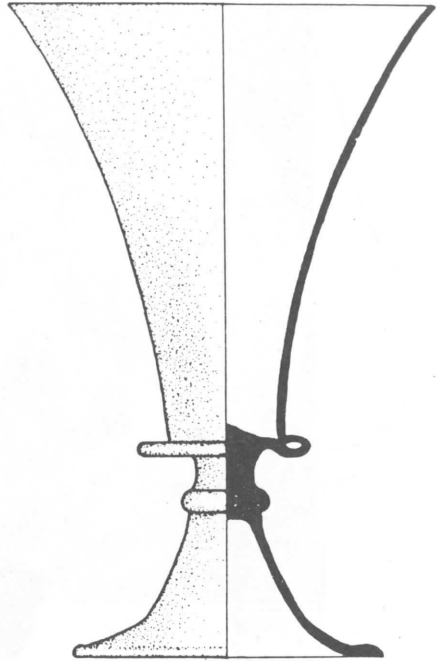
3. Szíriai pohárforma
a 12. századból

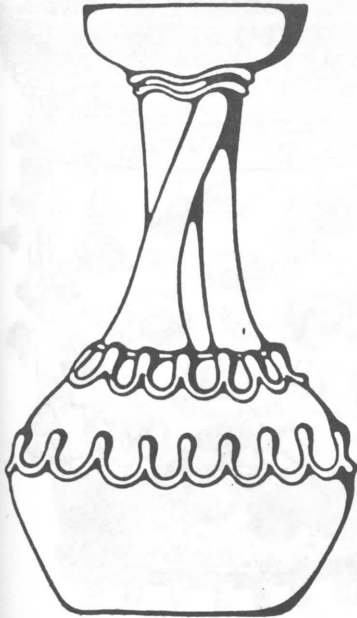
4. Gömb testű, keleti eredetű palackforma
a 12–13. századból

5. Korinthosi pohár rátétes cseppdíszsel,
13–14. század

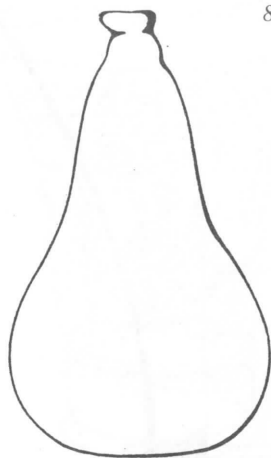

6. 13. századi kehelyforma

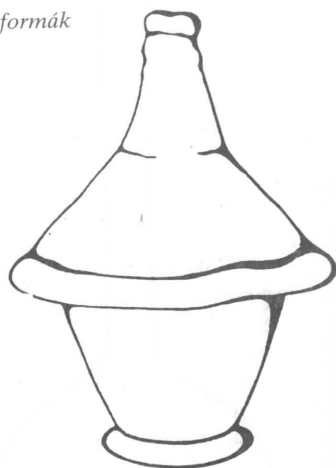

7. Kutrolf-forma a 14. századból

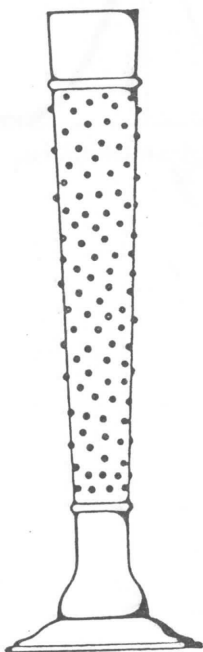
8. 14. századi öblösüveg formák

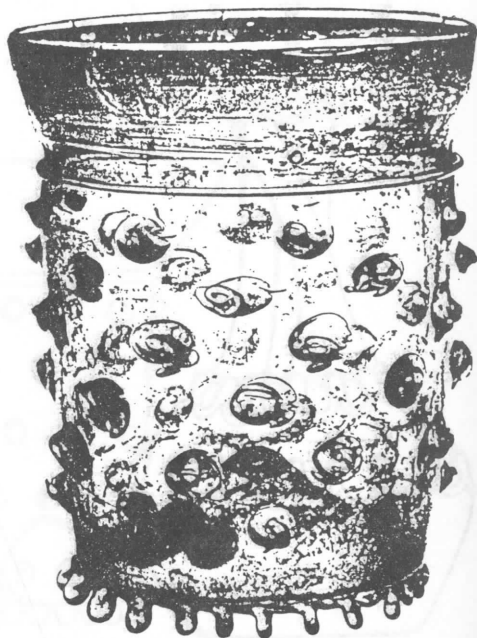
a) Körte formájú palack

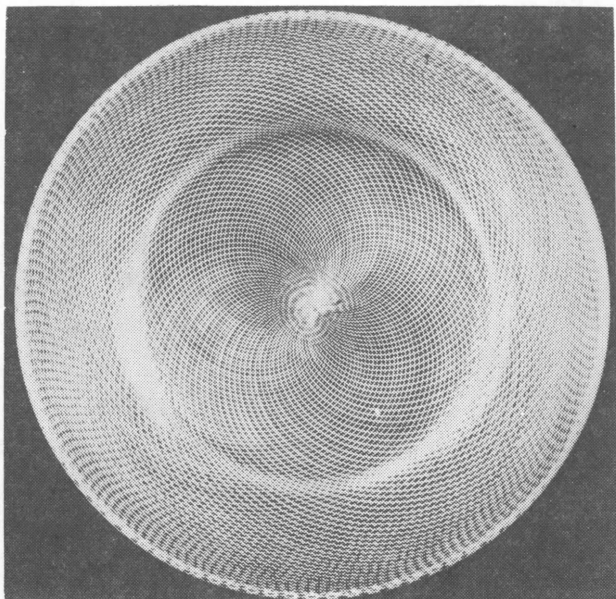
b) Kettős konikus edény

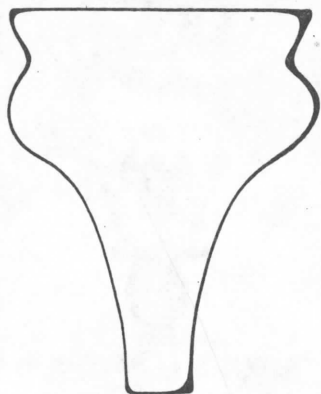
c) Rúdpohár

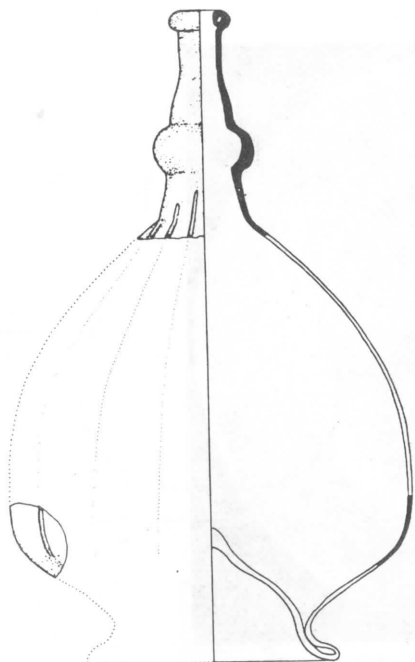
d) Kaposztatorzsa pohár

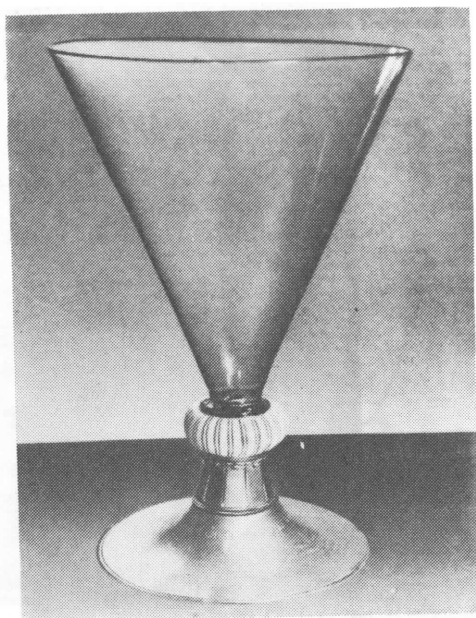
9. Hálóüvegtál. Velence, 17. század. Déri Múzeum, Debrecen

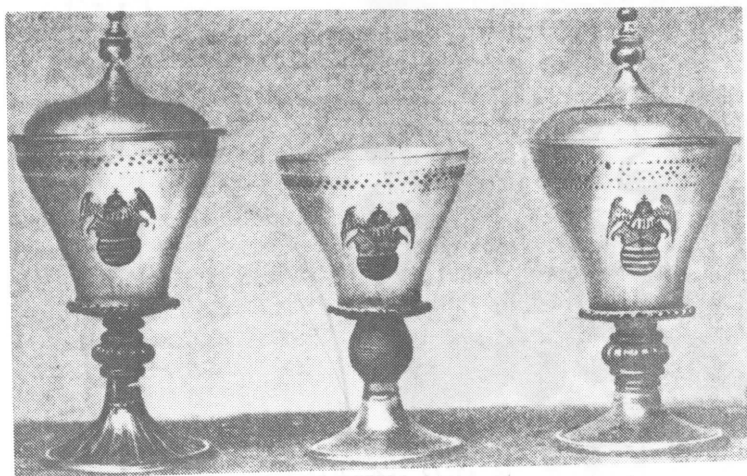
10. 12–13. századi bizánci
mécsesforma

11. 12–13. századi bizánci „golyvás” palackforma

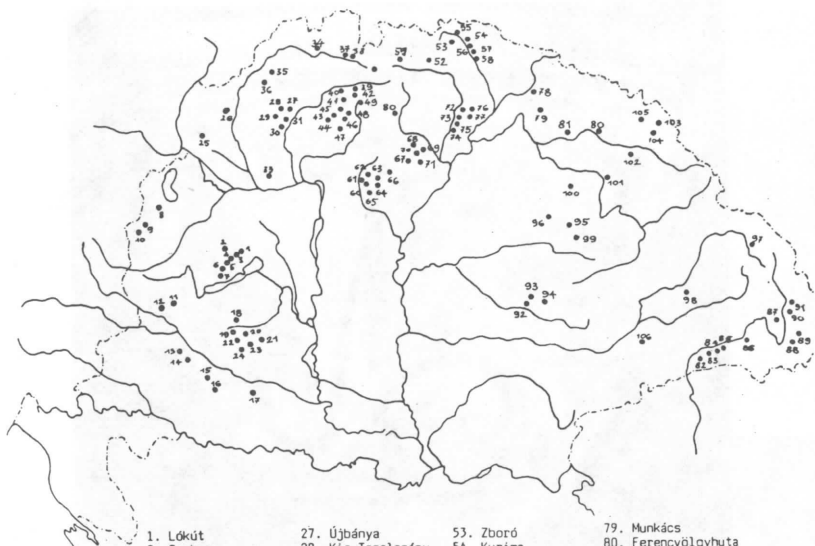
12. Mátyás király billikoma. Velence, 15. század. Magyar Nemzeti Múzeum

13. Bártfa város számára készített velencei serlegek a 16. század elejéről

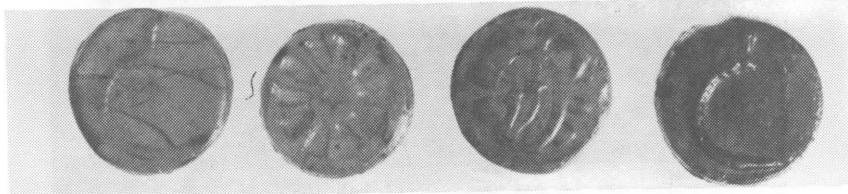

14. Feketekúti üvegkehely 1636-ból

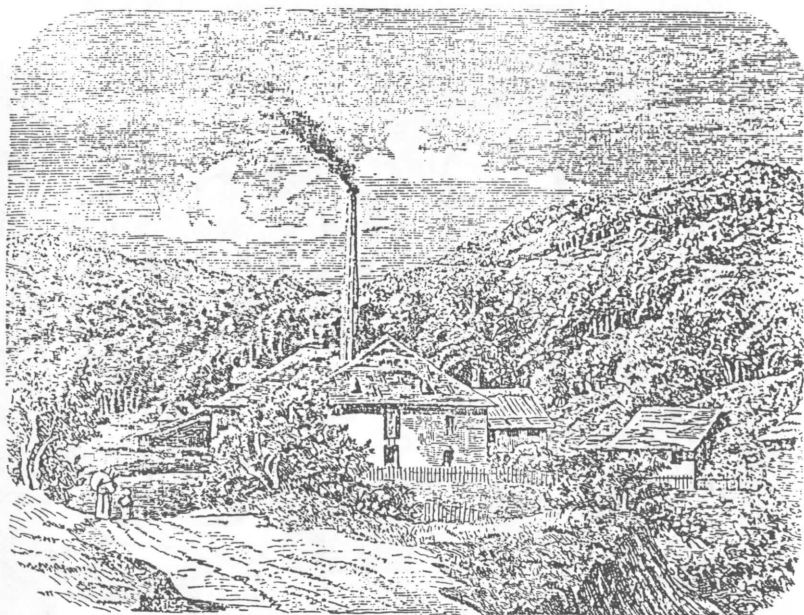

1. Lökút	27. Újbánya	53. Zboró	79. Munkács
2. Somhegy	28. Kis-Tapolcsány	54. Kurina	80. Ferencvölgyhuta
3. Pénzeskút	29. Aranyos-Maróth	55. Bártfa	81. Nagytarna
4. Németbánya	30. Csátrad	56. Lipó	82. Porumbák
5. Csehbánya	31. Ebedec	57. Sztobnyik	83. Kercesóra
6. Pille	32. Innocenthal	58. Sarbova	84. Felső-Árpás
7. Úrkút	33. Aranyosd	59. Hasznos	85. Felső-Ucsa
8. Sopron	34. Novóti	60. Alsó-Huta	86. Komána
9. Léka	35. Zliecho	61. Felső-Huta	87. Zalán
10. Szalonak	36. Facsko	62. Almási Huta	88. Zágón
11. Vétyem	37. Bócza	63. Szuhahuta	89. Kovászna
12. Rátka	38. Gombás	64. Fiskállishuta	90. Málnás
13. Jankovác	39. Szihia	65. Útház Huta	91. Sepsibükkszád
14. Marienthal	40. Gyetva	66. Parád	92. Bél
15. Oresje	41. Végles Huta	67. Visnyó	93. Hagymás
16. Breznic	42. Miklósfava	68. Bükkzentkereszt	94. Almaszeg
17. Ivanopolje	43. Divény	69. Bükkzentlászló	95. Kraszna
18. Szentluka	44. Balassahuta	70. Répáshuta	96. Száldobágy
19. Bakóca	45. Bzova	71. Gyertyánvölgy	97. Borszék
20. Gödriszentmárton	46. Katalainhuta	72. Szalác	98. Görgey
21. Hosszúhetény	47. Szinóbánya	73. Füzéri huták	99. Feketeerdő
22. Lukafa	48. Málnapatak	74. Regéci huták	100. Erdőd
23. Hugomér	49. Zlatnó	75. Hollóháza	101. Felső-Bánya
24. Szentmihályfa	50. Forgácsfalva	76. Sompaták	102. Szestelye
25. Kis-Kosolna	51. Murányhuta	77. Felsőbánya	103. Borkút
26. Fenyő-Kosztolány	52. Nemessény	78. Tót-Poléna	104. Fejérpatak
			105. Paphikó
			106. Osebeshely

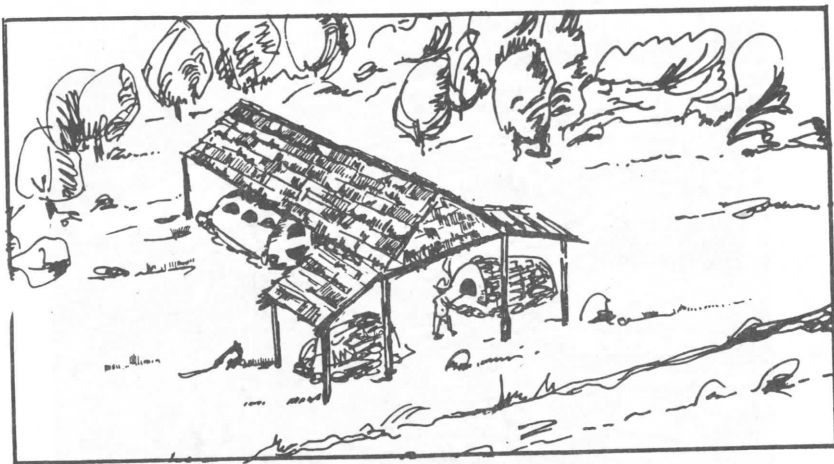
15. Üveghuták Magyarországon a 17–19. században

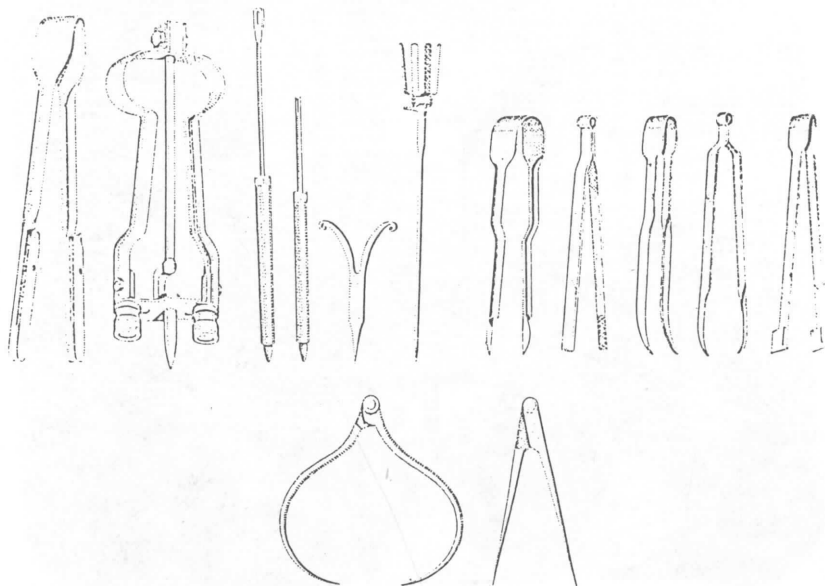
16. Sztobnyiki hutában készített robotjegyek a 18. századból.
Herman Otó Múzeum, Miskolc

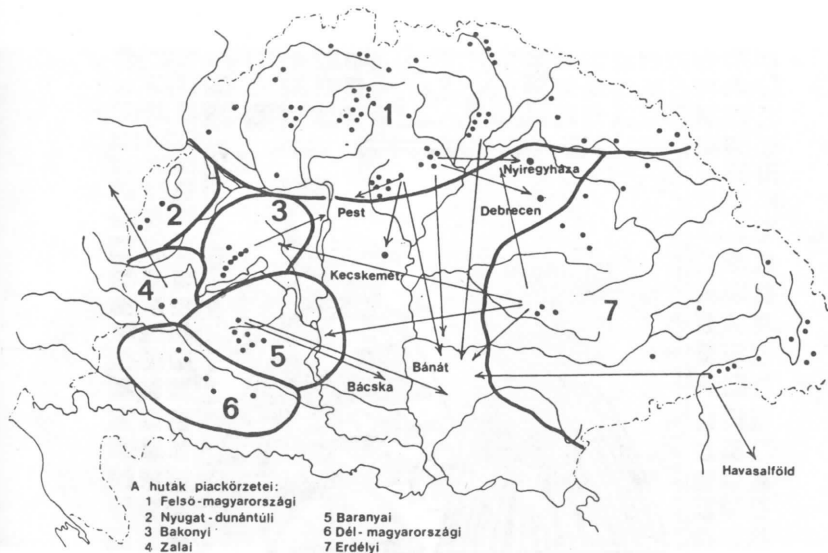
17. A borszéki és a Vas megyei thalheimi üveghuták látképei a 19. század derekáról, illetve második feléből (Orbán Balázs: Székelyföld c. munkája és a Vasárnapi Ujság nyomán)

18. A 18. század eleji mátraszentimrei üveghuta rekonstrukciója
(Kovács Béla munkája nyomán)

19. 17–19. századi üvegfészítő szerszámok.
(Takács Béla: A zempléni üveghuták c. munkája nyomán)

20. A 17–19. századi üveghuták piackörzetei (szerk.: Veres László)

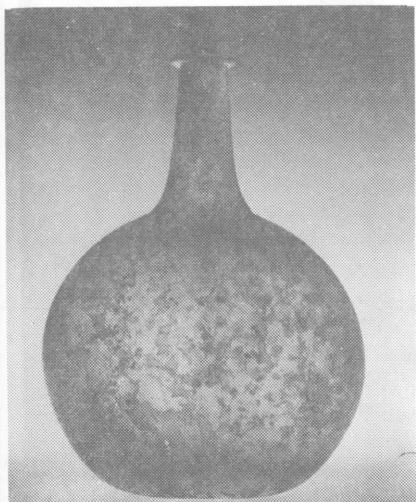
21. Üvegformák a 18. század eleji sajpópálfalai irmologionból.
(Az eredeti kéziratos énekeskönyv a Herman Ottó Múzeumban)

22. Butélia és pohárforma egy 1856-os dél-dunántúli tükrösön.
Savaria Múzeum, Szombathely

23. Butéliaforma az 1811-ben
Komáromban megjelent Kalendárium
címlapján

24. Gömb testű palack zöldes színű üvegből. 17. század vége. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

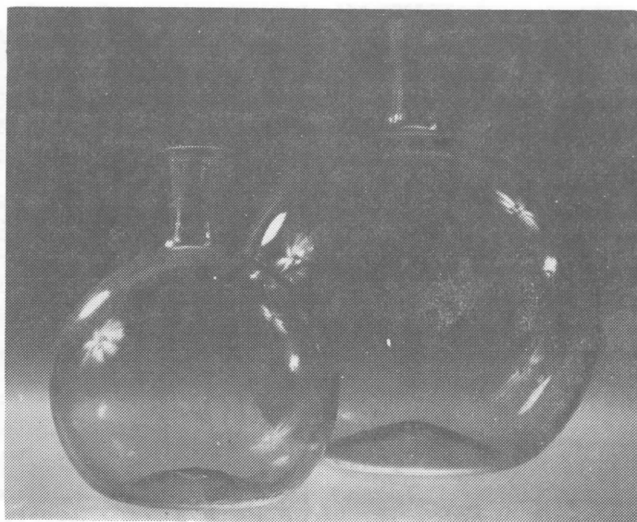
25. Tokaji borospalackok zöldes színű üvegből. 18. század második fele. Regéci hutatermék. Sárospataki Rákóczi Múzeum

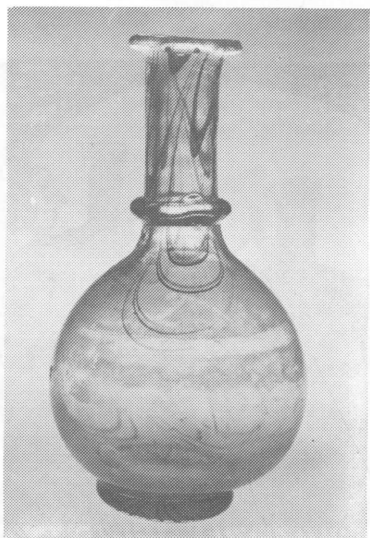
26. Ballon zöldes színű üvegből. 19. század. Regéci hutatermék. Dr. Újszászy László magángyűjteménye, Miskolc

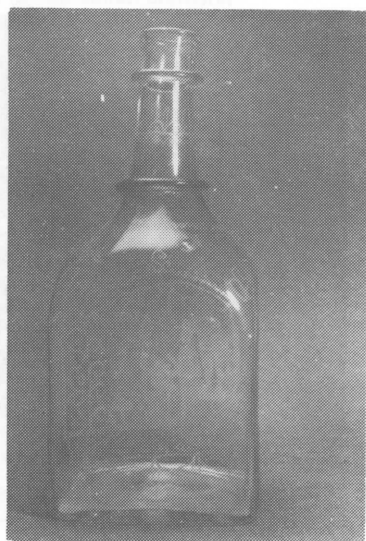
27. Ballonok zöld színű üvegből. 19. század második fele. Vetyemi hutatermék. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

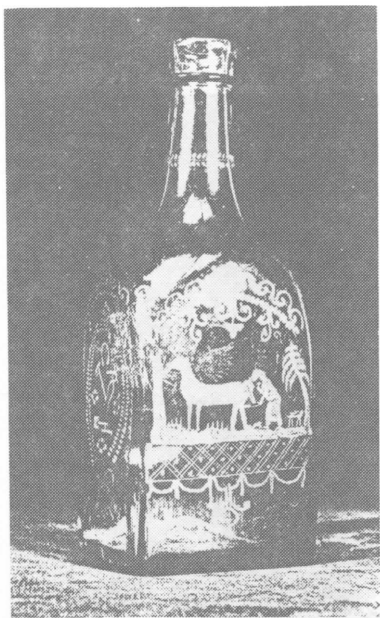
28. Pocakos üvegek, zöldes színű, 19. század első fele.
Vétyemi hutatermék. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

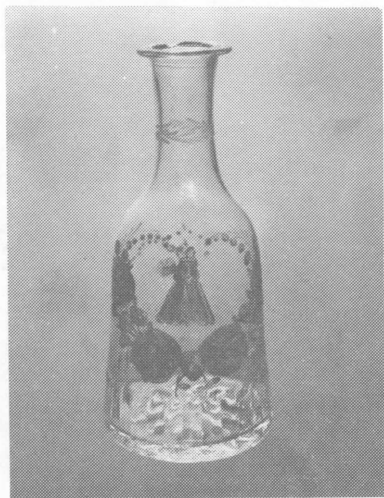
29. Habos díszű butéllia. 18. század vége.
Regéci hutatermék. Sárospataki
Rákóczi Múzeum

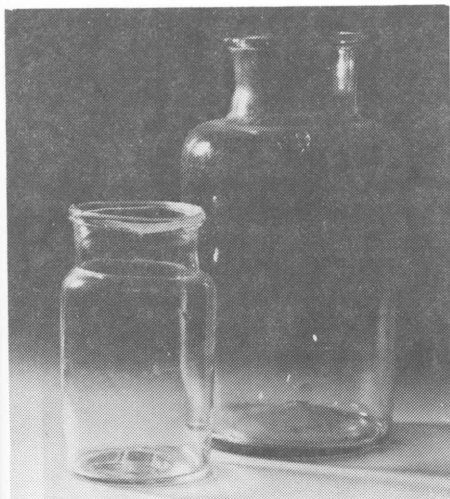
30. Butéllia zöldes színű üvegből. 1844.
Somhegyi hutatermék. Bakony Múzeum,
Veszprém

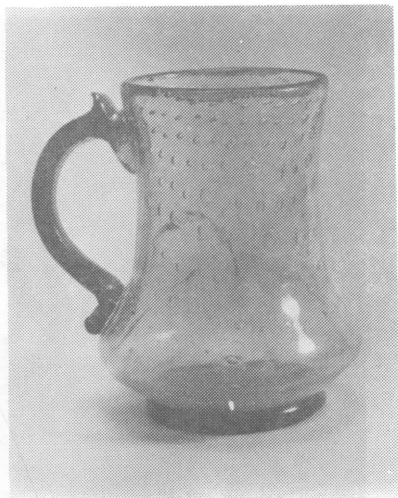
31. Butélia zöldes színű üvegből. 1839. Somhegyi hutatermék. Bakony Múzeum, Veszprém

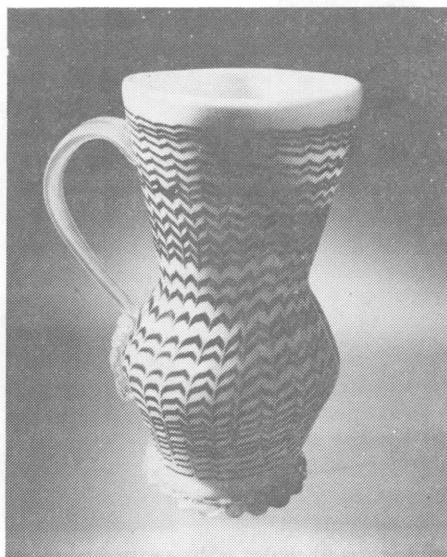
32. Butélia opak zománcfestés díszítéssel. 19. század eleje. Pozsony környéki hutatermék (Kis-Kosolna?) Herman Ottó Múzeum, Miskolc

33. Befőttesüveg színtelen, áttetsző. 19. század közepe. Felső-magyarországi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

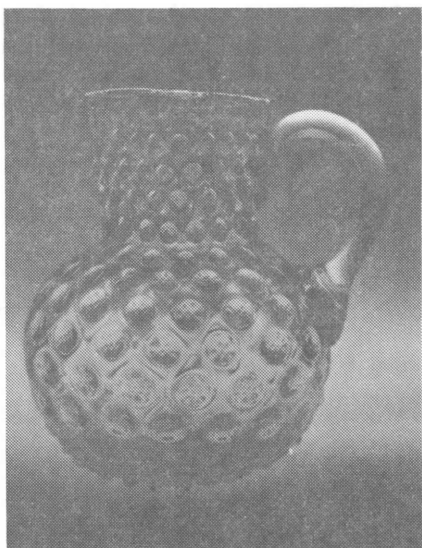
34. Kancsó színtelen, áttetsző üvegből, lyuggatásos díszítéssel. 18. század első fele. Erdélyi hutatermék (Porumbák?). Herman Ottó Múzeum, Miskolc

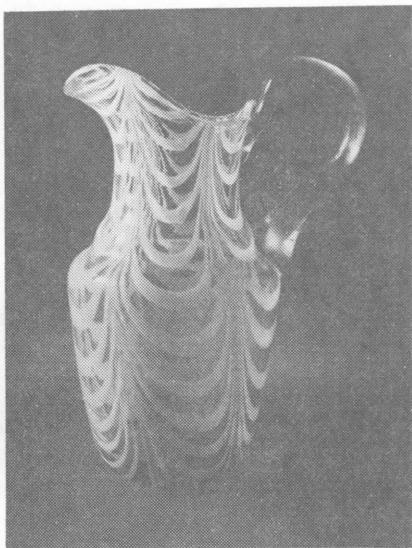
35. Kancsó tejüvegből, bordó színű írásos mustrával. 18. század eleje. Erdélyi hutatermék (Porumbák?). Déri Múzeum, Debrecen

36. Kancsók szintelen, áttetsző üvegből, optikai díszítéssel. 18–19. század fordulója. Bükki (répáshutai) hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

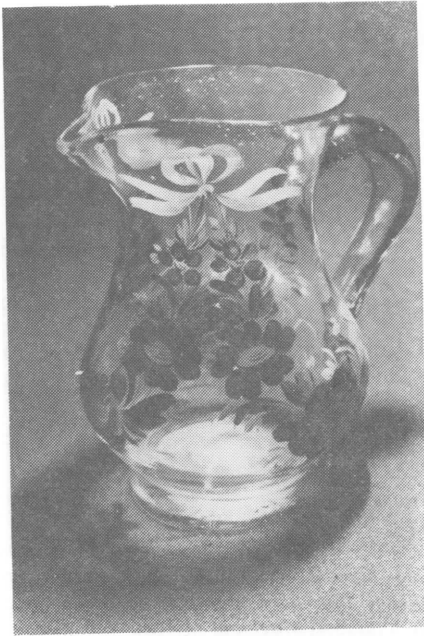
37. Kancsó „rűcskös” díszítéssel. 18. század vége. Regéci hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

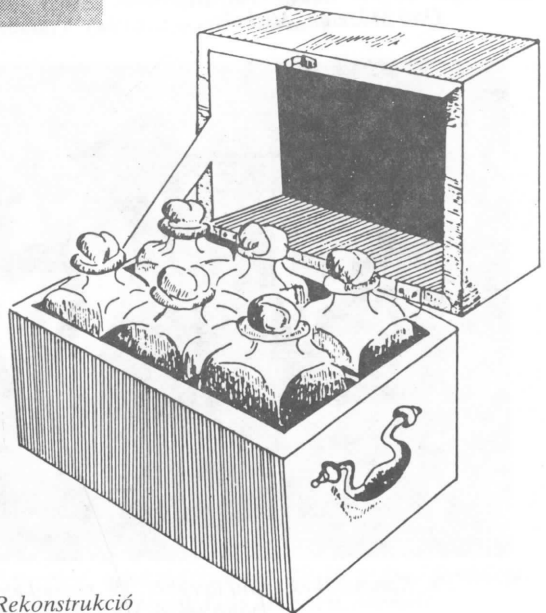
38. Kancsó „habos” díszítéssel. 19. század eleje. Regéci hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

39. Kancsók kék színű üvegből. 19. század eleje. Parádi hutatermék. Dobó István Vármúzeum, Eger

40. Kancsó színes opak zománcfestéssel.
19. század közepe. Parádi hutatermék.
Dobó István Vármúzeum, Eger

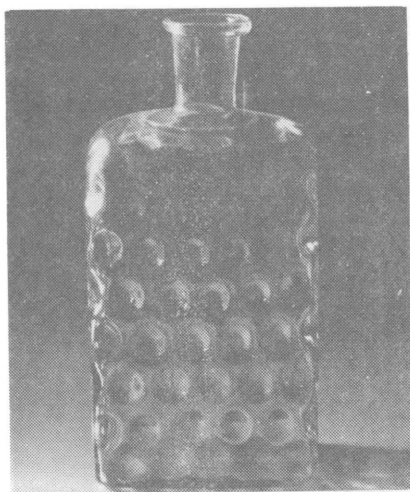

41. Pincetok. Rekonstrukció

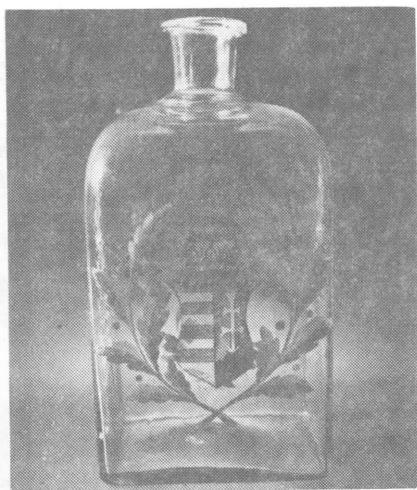
42. Pincetokba való palackok színtelen, áttetsző üvegből, gravírozott díszítéssel. 1818. Somhegyi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

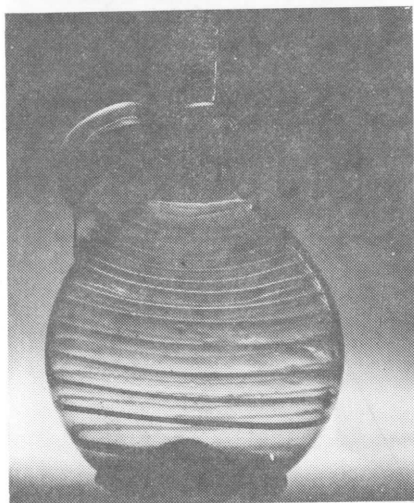
43. Pincetokba való palack, színtelen, áttetsző üvegből, gravírozott díszítéssel. 19. századeleje. Dél-dunántúli hutatermék. Janus Pannonius Múzeum, Pécs

44. Pincetokba való palack, szintelen, áttetsző üvegből, optikai díszítéssel. 18. század vége. Régégi hutatermék. Sárospataki Rákóczi Múzeum

45. Pincetokba való palack, színes zománcfestéses díszítéssel. 19. század közepe. Parádi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

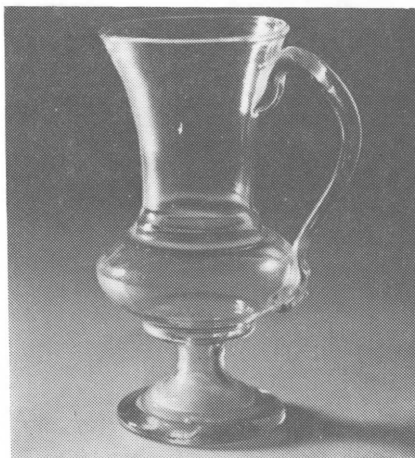
46. Korsó szintelen, áttetsző üvegből, opálüvegszál díszítéssel. 19. század eleje. Régégi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

47. Pohár zöldes színű üvegből, fonáldíszszel. 18. század eleje. Erdélyi hutatermék. Dr. Újszászy László magángyűjteménye, Miskolc

48. Pohár színtelen, áttetsző üvegből, gravírozott díszítéssel. 19. század dereka. Bükki hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

49. Kancsó pohár színtelen, áttetsző üvegből. 18. század eleje. Erdélyi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

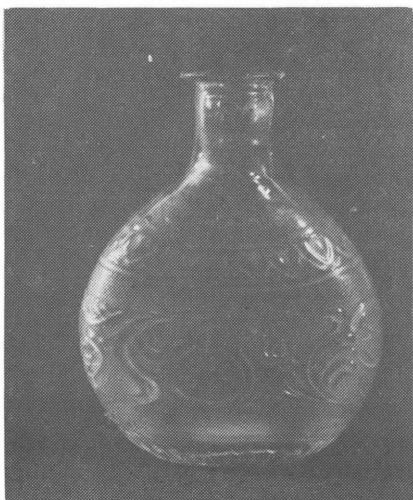
50. Füttyülős- és porciósüvegek optikai díszítéssel. 19. század eleje. Felső-magyarországi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

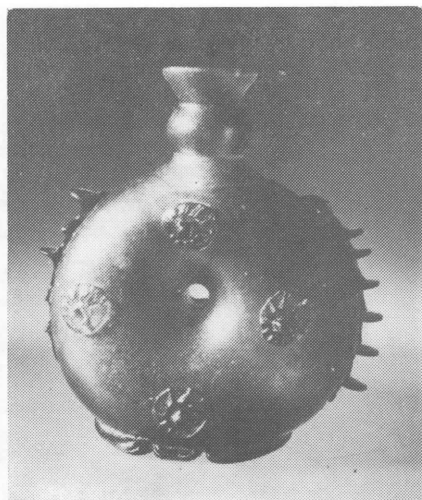
51. Füles porciósüvegek optikai díszítéssel. 19. század eleje. Dél-dunántúli (baranyai) hutatermék. Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács

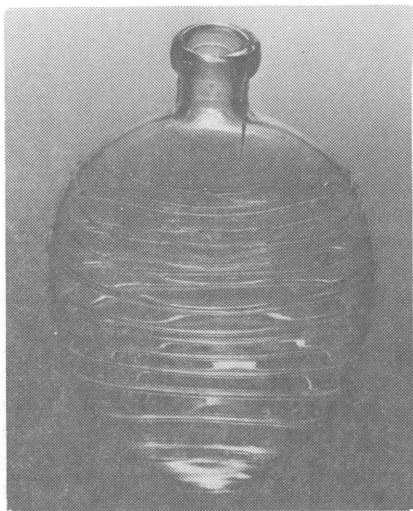
52. Pálinkásbutykos opak zománcfestéses díszítéssel. 18. század eleje. Dunántúli hutatermék(?). Dr. Újszászy László magángyűjteménye, Miskolc

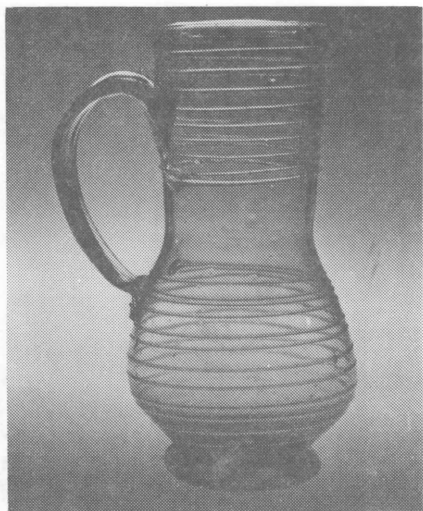
53. Pálinkásbutykos zöldes színű üvegből, optikai díszítéssel. 19. század eleje. Felső-magyarországi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

54. Kulacs rátétes díszítéssel, zöldes színű üvegből. 17. század vége. Felső-magyarországi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

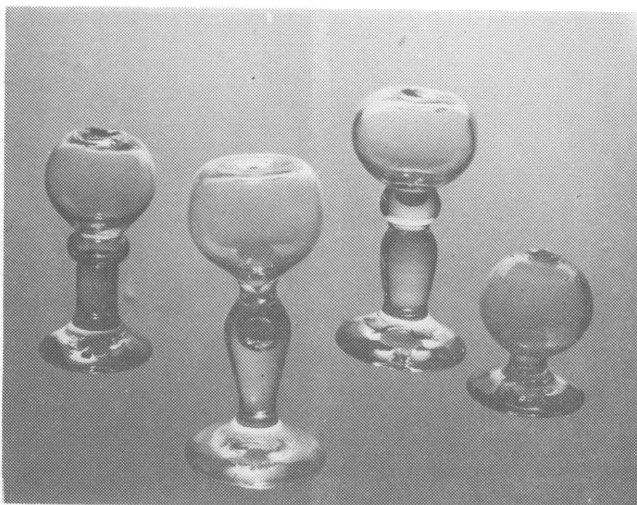
55. Kulacs zöldes színű üvegből, fonáldí-
szítéssel. 18. század vége. Felső-magyaror-
szági hutatermék (Bükk hegység, Répás-
huta?). Herman Ottó Múzeum, Miskolc

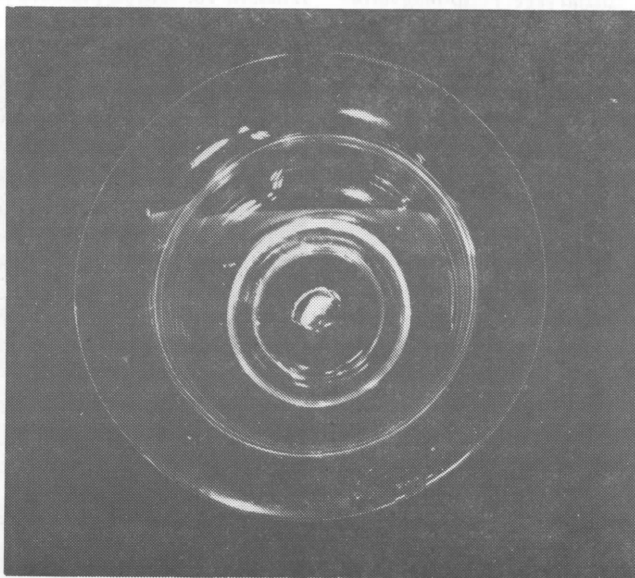
56. Bokály zöldes színű üvegből, fonáldí-
szítéssel. 18. század második fele. Felső-
magyarországi hutatermék. Herman Ottó
Múzeum, Miskolc

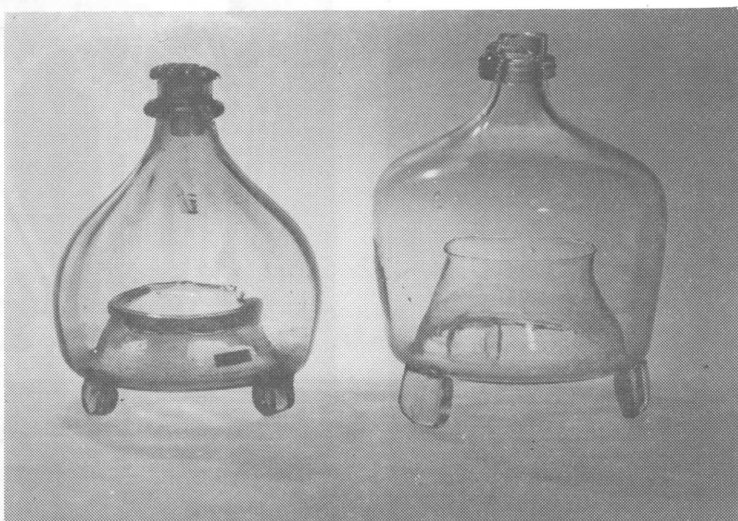
57. Kotyogós üveg, zöldes színű. 18. szá-
zad második fele. Bakonyi hutatermék.
Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár

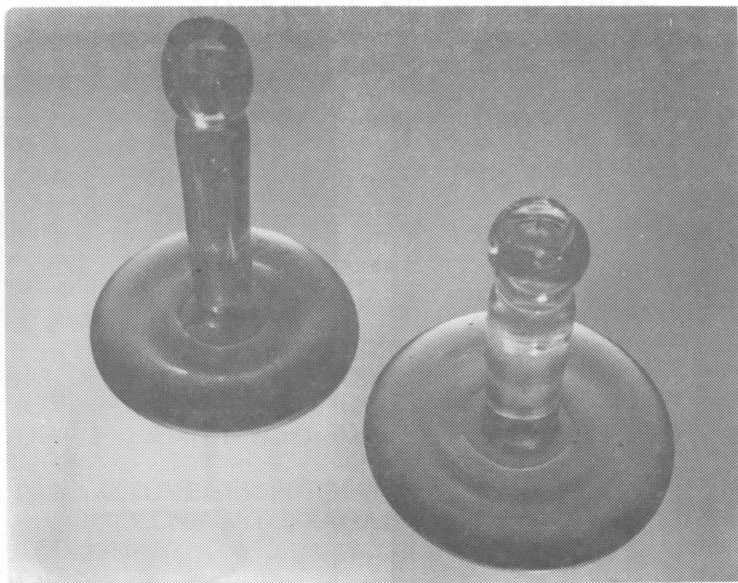
58. Mécsesek zöldes színű üvegből. 19. század dereka.
Regéci hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

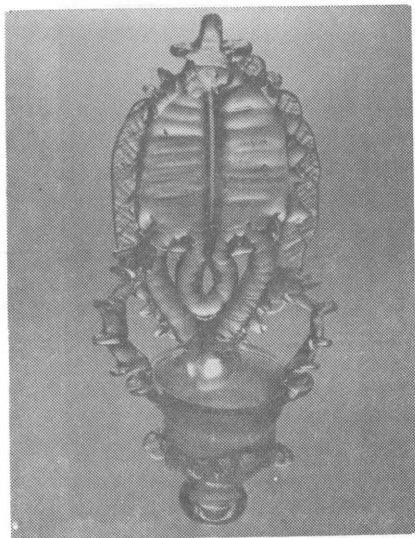
59. Tányér zöldes színű üvegből. 19. század vége.
Regéci hutatermék. Sáropataki Rákóczi Múzeum

60. Légyfogó színtelen, áttetsző üvegből. 19. század második fele.
Bükki hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

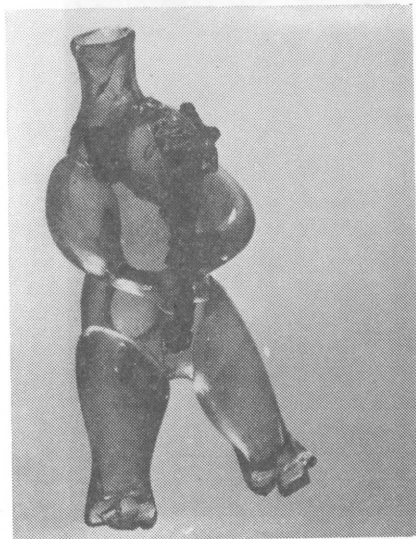
61. Vasaló zöldes színű üvegből. 19. század dereka. Parádi hutatermék.
Dobó István Vármúzeum, Eger

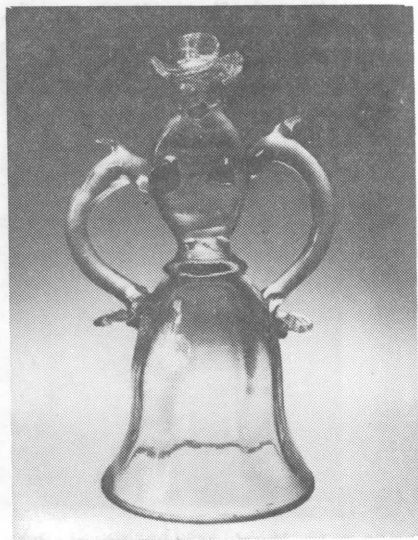
62. Szenteltvíztartó színtelen, áttetsző üvegből. 19. század eleje. Bakonyi hutatermék. Bakony Múzeum, Veszprém

63. Tréfás kancsó színtelen, áttetsző üvegből. 18. század közepe. Dunántúli hutatermék. Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárovar

64. Tréfás üveg zöldes színű. 18. század vége. Bükki hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

65. Tréfás pohár színtelen, áttetsző üvegből. Peremén kék színezettel. 19. század dereka. Erdélyi hutatermék. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

TARTALOM

BEVEZETÉS	5
I. A MAGYAR ÜVEGIPAR KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A 17. SZÁZADIG	9
1. Az üveg alapanyaga és tulajdonságai. Az üvegekészítés alapvető eljárásai	9
2. Európa üvegipara a kora középkorban	13
3. A magyarság megismerkedése az üveggel	22
4. Az üvegyártás kezdetei Magyarországon. 14–16. századi üveghuták	27
II. ÜVEGKÉSZÍTŐ KÖZPONTOK A 17–19. SZÁZADBAN	31
1. Döntő változások az európai üvegyártásban. A velencei üvegipar hanyatlása, a cseh kristályüveg uralomra jutása	31
2. A magyar üvegipar szerkezeti átalakulása a 17. században	34
3. A magyar üvegyártás virágkora, 18–19. századi üvegekészítő központok	45
Erdély és Magyarország keleti része	51
Felső-Magyarország	57
Dunántúl és Délvidék	63
4. A 17–19. századi üveghuták berendezése, felszerelése. Az üvegekészítés technikája	68
III. AZ ÜVEGBŐL KÉSZÜLT HASZNÁLATI TÁRGYAK TÉRHÓDÍTÁSA A PARASZTSÁG KÖRÉBEN	77
1. Az üvegek értékesítése, a huták piackörzetei	77
2. Üvegek a paraszti háztartásokban	85
IV. A PARASZTÜVEGEK FORMAI, FUNKCIÓBELI SAJÁTOSÁGAI ÉS DÍSZÍTMÉNYEI	97
1. Tárolóedények	99
Palackok	99
Ballonok	101
Butéliák	103

Tejes- és befőttesüvegek	107
Kancsók	108
Pincetokba való palackok	112
Korsók	114
2. Ivóedények	116
Poharak	116
Kancsó poharak	120
Porciós- és füttyülő süvegek	121
Butykosok	122
Kulacsok	123
Bokályok	124
Kotyogós üvegek	125
3. Vegyes használati üvegek	126
4. Különleges rendeltetésű üvegek	130
V. A PARASZTÜVEGEK HELYE A NÉPMŰVÉSZETBEN	132
1. A népművészet fogalmának, vizsgálati körének változásai	134
2. A parasztüveg mint népművészeti tárgy	139
ÖSSZEFOGLALÁS	145
IRODALOM	150
ZUSAMMENFASSUNG	158
SUMMARY	165
ILLUSZTRÁCIÓK	171